

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:

6

SAYI/NUMBER:

2

YIL/YEAR:

NİSAN 2023

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

ISSN: 2651-5180

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜDAD

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

"Dilde, fikirde, işte birlik!" İsmail Gaspralı

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Yayını

TÜRK DÜNYASI

JTWS

INTERNATIONAL JOURNAL OF
TURKISH WORLD STUDIES

"Unity in language, idea and action!" İsmail Gasprinskiy

Publication of International Research Symposium on the Turkish World

CİLT/VOLUME:
6

SAYI/NUMBER:
2

YIL/YEAR:
NİSAN 2023

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
TURKISH WORLD STUDIES APPLICATION AND RESEARCH CENTER

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına

Rektör

Prof. Dr. Hasan USLU

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hikmet Koraş
Prof. Dr. Fatih Yücel
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Şahin
Dr. Öğr. Üyesi Adem Yeloğlu
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen

Teknik Editör Kurulu

Dr. Öğr. Üyesi Perizat Yertayeva
Arş. Gör. Mesut Sönmez
Arş. Gör. Kevser Akman

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Adem Öger (Nevşehir Hacıbektaş Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Bekir Çınar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Bibigül İlyasovna İmanbekova (Kazak Kızlar Milli
Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Bülent Kara (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Elena Ryabova (Moskova Devlet Üni.)
Prof. Dr. Elman Nesirov (Bakü Devlet Üni.)
Prof. Dr. Ercan Alkaya (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Faruk Çolak (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

- Prof. Dr. Fatma Açık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Gulmira Abdasilova (Kazak Kızlar Milli Pedagoji Üni.)
Prof. Dr. Gülzar İbrahimova (Bakü Avrasya Üni.)
Prof. Dr. Hatice İçel (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Maraş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Kerim Türkmen (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Talas (Niğde Ömer Hahsdemir Üni.)
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Hacı Bektaş Veli Üni.)
Prof. Dr. Nergis Biray (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Nizami Mammadov
Prof. Dr. Serkan Taflıoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Prof. Dr. Talip Yıldırım (Uşak Üni.)
Prof. Dr. Yıldırım Özbek (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Zeki Gürel (Ege Üni.)
Prof. Dr. Ziya Avşar (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Enver Kapağan (Bolu Abant İzzet Baysal Üni.)
Doç. Dr. Lokman Zor (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Ramis Karabulut (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)
Doç. Dr. Reyila Kaşgarlı (İstanbul Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram Polat
Dr. Natela Mirianashvili

Haberleşme Adresi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3.
Kat, Merkez Kampüsü 51246
Niğde

Tel: +903882252150 **Faks:** +903882252150

İÇİNDEKİLER

- 1) ENERJİ FİYAT DEĞİŞİMLERİNİN AZERBAYCAN'IN CARİ İŞLEMLER DENGESİ AÇIĞINA ETKİSİ.....1-20
- 2) KIRGIZ HALK TAKVİMİ VE TAKVİMSSEL UYGULAMALAR.....21-34
- 3) KUTB'UN HÜSREV Ü ŞİRİN MESNEVİSİNDEKİ TÜRKÇE ADLARIN KAVRAM ALANLARINA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ.....35-48
- 4) İSKER ŞEHRİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR DOĞRULTUSUNDA ŞEHRİN YAPISI VE SİBİR TATARLARINA AİT BAZI BULUNTULAR..... 49-72
- 5) TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE GÖRÜLEN ASKERİ SÖZ VARLIĞININ KARŞILAŞTIRILMASI.....73-100
- 6) EĞİTİMDE ZORUNLU DİJİTALLEŞME: UZAKTAN/ONLİNE EĞİTİM UYGULAMALARINDA YAŞANAN SORUNLAR VE SOSYOLOJİK YANSIMALARI.....100-134
- 7) ARİF ABDULLAZADƏ POEZİYASININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....135-158
- 8) HÜSEYN CAVİDİN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ OBRAZLARDA TURANÇILIQ.....159-172
- 9) SOVYET DÖNEMİ KAZAK EDEBİYATI DERS KİTAPLARINDA MİLLİ VE MANEVİ DEĞERLER.....173-212

ENERJİ FİYAT DEĞİŞİMLERİNİN AZERBAJCAN'IN CARİ İŞLEMLER DENGESİ AÇIĞINA ETKİSİ

Özet

Araştırma, petrol ihracatçısı Azerbaycan'ın enerji piyasasındaki fiyat dalgalanmalarının onun makroekonomik değişkenlerini etkileme düzeyini ve ekonomisinin istikrar durumunu nasıl değiştirdiğini incelemektedir. Özellikle 2008 yılındaki dünya ekonomik krizinden sonra yaşanan petrol fiyatındaki düşüş Azerbaycan'ın reel GSYİH'a olumsuz yönde yansımaktadır. Bu nedenle petrol ihracatına bağımlı olan Azerbaycan'ın makroekonomik dinamiklerinin petrol piyasası nedeniyle sürekli değişmesi büyük ilgi ve önem arz etmektedir. 1995-2019 yılları arasındaki cari işlemler dengesi ve yıllık petrol fiyatı veri seti ele alınarak değişkenler arasındaki vektör otoregresyon modeli tahmin edilmiş, Johansen eşbütünleşme testi, Hata düzeltme modeli ve Hata terimleri tablosu oluşturulmuştur. Elde edilen sonuçlar, değişkenler arasında iki eşbütünleşme denklemi, yani uzun dönemli ilişki olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Cari Açık, Cari İşlemler Dengesi, Devalüasyon, Enerji Piyasası, Petrol Fiyatları.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Gumru
AKHUNDZADA

İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
Doktora Tez Öğrencisi
ahundzade90@gmail.
com
ORCID: 0000-0003-
4263-1778

**Gönderim Tarihi
Recieved**
12.12.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
27.01.2023

Atıf
AKHUNDZADA, İlknur
(2023). "Enerji Fiyat
Değişimlerinin
Azerbaycan'ın Cari
İşlemler Dengesi
Açığına Etkisi",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 1-20.
DOI:
10.59182/tudad.1218074

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

EFFECT OF ENERGY PRICE CHANGES ON AZERBAIJAN'S CURRENT ACCOUNT DEFICIT

Abstract

The research examines how the price fluctuations in the energy market of oil exporter Azerbaijan affect its macroeconomic variables and how the stability of its economy changes. Especially after the world economic crisis in 2008, the oil decline experienced negatively on the real GDP of Azerbaijan. Accordingly, it is of great interest and importance that the macroeconomic dynamics of Azerbaijan, which is dependent on oil exports, show continuous variability in the oil market. By considering the current account balance and annual oil price data set between 1995-2019, the vector autoregression model between the variables was estimated, Johansen cointegration test, Error correction model and Error terms table were created. According to the results obtained, it shows that there are two cointegration equations, a long-term relationship between the oil price and current account deficit.

Key words: Current Account Deficit, Current Account Balance, Devaluation, Energy Market, Oil Prices.

Giriş

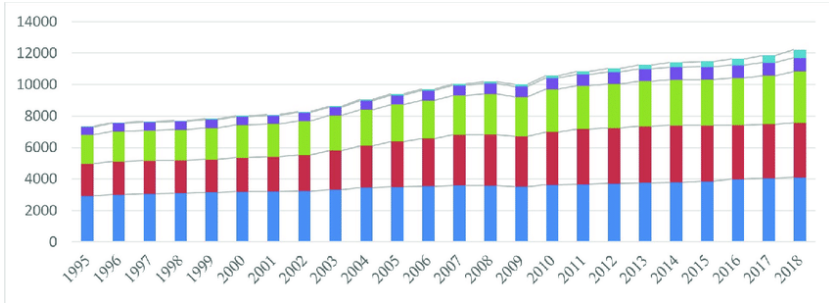
Dünyadaki petrol fiyatlarının, enerji ihracatçısı olan Azerbaycan'ın ekonomik dinamiklerini etkileyen önemli faktörlerinden biri olduğu bilinmektedir. Azerbaycan manatı ile ABD doları arasındaki kur farkının yüksek olmamasına rağmen enerji piyasasındaki her hangi bir artış/düşüş reel GSYİH ve yatırımda artışa/düşüşe neden olmaktadır.

Petrol fiyatlardaki sürekli dalgalanma durumlarında, Azerbaycan'ın hammadde ihracatına olan güçlü bağımlılığı onun makroekonomik istikrarsızlık durumunu tetiklemektedir. Özellikle 2009 yılındaki ve son dönemlerdeki dünya petrol fiyatlarındaki önemli düşüş reel GSYİH'da da önemli bir düşüşe neden olmuş, dış ekonomik ortamdaki olumsuz değişiklik ciddi şekilde ekonomiyi sarsmıştır. Azerbaycan ekonomisinin dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara duyarlılığı araştırmanın önemini arz etmektedir.

Azerbaycan'ın cari hesabı, düşen petrol fiyatları sonucu olarak, 2015-2016 yıllarında olduğu gibi kriz dönemi yaşamakta, arz azalarak açığın boyutu o yılların çok üzerinde olduğu

görülmektedir. Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) güncellenmiş tahminlerinde, 2020'de Azerbaycan'ın cari açığının, 2019'da 4,4 milyar dolar artmasına karşın 3,3 milyar dolara ulaşabileceği söylenilmektedir.

Dünya enerji kaynak kullanımına da dikkat edersek, 2019 yılındaki enerji tüketim miktarları bu şekilde sıralanmaktadır: doğal gaz %24, kömür %27, nükleer enerji %4, hidroelektrik %6, yenilenebilir enerji %5, petrol %33. Bu yüzdelere de görüldüğü gibi her geçen yıl petrol tüketimi, doğal gaz ve kömür tüketiminden fazla olmaktadır ve bu yüzde sürekli bir artış içerisindedir. Dünyada petrol sektörünü detaylı araştırmak için, petrol piyasasının genel özelliklerini, petrol rezervlerini, petrolün üretim masrafları ve tüketimi gibi önemli konuların üzerinde durulması gerekmektedir. (BP Annual Report and Form, 2019).

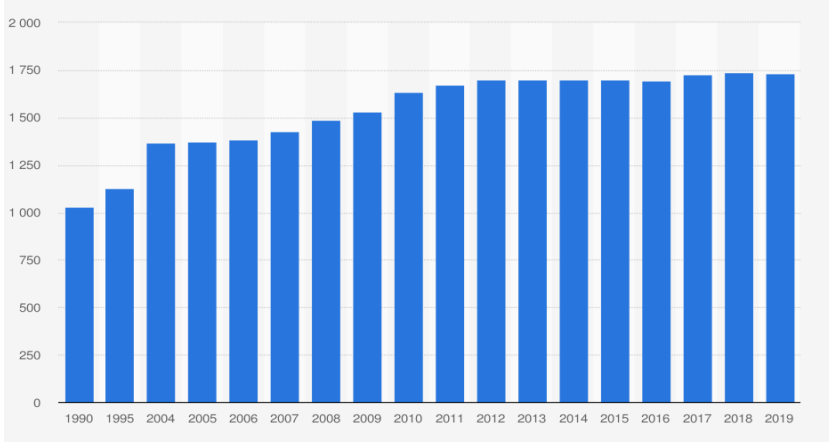

Grafik 1: Dünya Enerji Tüketimi (milyon ton olarak (1995-2018))

■ - Petrol; ■ - Kömür; ■ - Doğal Gaz; ■ - Hidroelektrik; ■ - Yenilenebilir Enerji

Kaynak: World Energy Outlook (2018-2019)'dan derlenmiştir.

Piyasada fiyat oluşumunun önkoşulu olarak bilinen arz ve talep dengesi, ham petrol fiyatlarının belirlenmesinde de önemli bir faktördür. Ancak petrol piyasasında arz ve talep sistemi farklıdır. Bu farklılıkların başında petrolün yenilenemez ve sınırlı bir kaynak olması, buna karşılık kullanılabilir veya ikame edilebilecek benzer emtiaların bulunmamasıdır. Tabii ki, bu özellikler petrol kıtlığı ve kısıtlamaların oluşması anlamına gelir. Bu pazarın benzersiz özellikleri ve koşulları, diğer ekonomileri petrole bağımlı hale getiriyor ve bu pazara Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) liderlik ediyor.

Grafik 2: Dünya ham petrol rezervlerinin hacmi (1990-2019; milyar varil)

Kaynak: BP Dünya Enerjisi 2020 İstatistiksel İncelemesi, s.14.

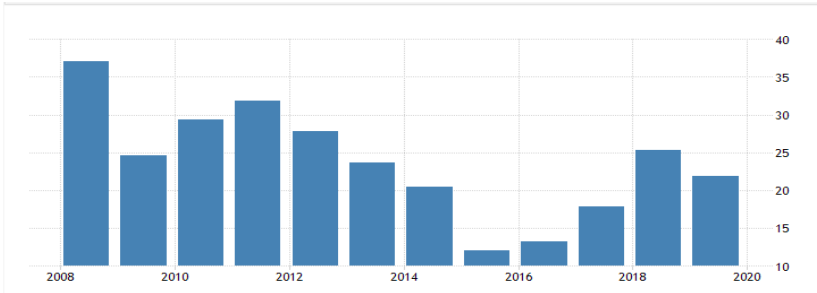
Bayraç (2009) petrol piyasasının özelliklerini şöyle sıralamaktadır (Bayraç, 2009: 28):

- Petrol piyasası üretici ve tüketici segmentleri arasında hassas bir dengeye sahiptir.
- Büyük petrol şirketlerinin uyguladığı politikalar ve yatırım stratejileri küresel ekonomide dengesizlikler yaratıyor. Petrol sondajı ve üretimi, büyük sermaye yatırımları ve pahalı teknik ekipman gerektirir. Bu nedenle piyasa yapısı, devletler arasındaki teknolojik değişiklikleri sürekli olarak izlemek zorundadır.
- Uluslararası petrol sondaj ve üretim protokollerindeki eyaletler arası farklılıklar, bu konudaki çalışmalarda hesaplama hatalarına yol açabilmektedir.
- Her ülkenin kendine özgü petrol düzenlemeleri vardır. Bir ülkenin bu yasa ve yönetmeliklerini şekillendiren petrol kaynakları, petrolün ekonomik sistemindeki yerinin önemidir.
- Devletler petrol satın alma maliyetinin düşürülmesinden yanadır, ancak petrol satan devletler kârlarını maksimize etmek istemektedir. Petrol piyasasının durumu, piyasa yaklaşımına ve bu işleme dâhil olan devletlerin özelliklerine dayanmaktadır.

1994 yılından bu yana Azerbaycan'da uluslararası şirketlerle yapılan petrol ve gaz anlaşmaları ve bunların ortak faaliyetleri ülkeye ileri modern teknolojinin getirilmesini ve enerji sektöründe altyapının yenilenmesini sağlamıştır. Sanayileşme ile birlikte enerji tüketimindeki hızlı artış ve petrole alternatif enerji kaynaklarının azlığı bu enerji kaynağının önemini vurgulamıştır.

Üretim miktarı 2006'da ülke tarihinin üretim rekoruna ulaştığı 1941 yılının verilerinden daha fazla, en yüksek hadde 32.3 milyon tona varmıştır. Ardından 2007 yılında 41.7 milyon ton, 2009 yılında 50 milyon tonla en yüksek hadde çıkmış, 2011 yılında ise 46 milyon tona inmiştir.

Azerbaycan petrole bağımlı bir ekonomiye sahip olduğundan dolayı petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların makroekonomik performansını önemli ölçüde etkilemektedir. Devlet bütçesine transfer, toplam fon harcamasının % 98.0'ına ulaşmıştır. Azerbaycan'da ham petrol üretiminin kontrolü ve gerçekleştirilmesi Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ve Azerbaycan Uluslararası Petrol Şirketi (AIOC) tarafından sağlanmaktadır. Bütçeye göre SOFAZ'ın 2019 gelirleri 15 milyar 450 milyon manat (9.08 milyar \$), harcamaları ise 11 milyar 595 milyon manat (6.820 milyar \$) olmuştur. (Guliyev, 2014: 1-4)

Grafik 3: Azerbaycan'da petrol kiralari (GSYİH'nin% 'si)

Kaynak: <https://tradingeconomics.com/azerbaijan/oil-rents-percent-of-gdp-wb-data.html> (Erişim Tarihi: 10.12.2020)

Düşen petrol fiyatları, petrol gelirlerini ve döviz girişlerini azaltarak yerel para birimlerinin değerini düşürür. Para biriminin değer kaybetmesi yerel ekonomi için faydalıdır ve mal ve

hizmetleri yurtdışından nispeten daha ucuz hale getirerek ihracatı çeşitlendirmeye yardımcı olabilir. Bununla birlikte, kısa vadede, petrol zengini ülkeler, mevcut düşük ekonomik çeşitlilik seviyeleri ve ithalata devam eden bağımlılıkları nedeniyle yenilenen enflasyonla karşı karşıya kalabilir. Ocak 2015'te Azerbaycan'ın petrol ihracatı bir önceki aya göre 326.000 ton veya %13, azaldı. Petrol ihraç eden bir ülke olan Azerbaycan, düşen petrol gelirleri nedeniyle küresel piyasada petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte petrol gelirlerindeki önemli düşüşün etkilerini hissetmeye başlıyor. Azerbaycan, petrol endüstrisinin hem kamu gelirindeki hem de ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılasındaki (GSYİH) payını başarılı bir şekilde azaltmış olsa da, Azerbaycan hala büyük ölçüde petrol ve gaz ihracatı kazançlarına bağımlı. Devalüasyonun nedenleri, ülkenin petrol ve petrol ürünleri ihracatındaki büyük payı, dünya pazarında petrol fiyatlarının keskin bir şekilde düşmesi (120 dolardan 25 dolara) ve ülkeye döviz girişindeki keskin düşüştü. Dolayısıyla bu süreçler merkez bankası döviz rezervlerini hızla tüketti ve merkez bankaları bu adımı atmamak zorunda kalmıştır.

Azerbaycan merkez bankası, 2014 sonbaharında küresel piyasalarda petrol fiyatlarının düşmesinden bu yana manatta önemli bir devalüasyonla karşı karşıya kaldı. Azerbaycan'ın yerel para birimi başlıca yabancı para birimlerine karşı %33.86 değer kaybetti. ABD doları karşısında manat oranı 0,78'den 1,05'e düştü (Devaluation of Azerbaijani National Currency: Causes and Consequences (CESD 2015)). Ülkenin küresel ekonomideki konumu kötüleşti. Ayrıca, nüfusun azalan gelir düzeyi ve döviz sisteminin yüksek borç oranı, yerel halkın kredilerini geri ödeme kabiliyetini kötüleştirerek bankacılık sektöründe krize yol açmasına neden olmuştur. İhracat petrole bağlı olduğundan ödemeler dengesi ve dış ticaret istikrarı olumsuz etkilenmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalarda değişkenler arasındaki etkileşimler ortaya konulmuştur.

Grafik 4: Azerbaycan'ın GSYİH(GDP) 1996'dan 2026'ya kadar olan cari fiyatlarla kişi başına (ABD doları cinsinden)

Kaynak:<https://www.statista.com/statistics/457501/gross-domestic-product-gdp-per-capita-in-azerbaijan/> (Erişim Tarihi: 10.12.2020)

1. Literatür

Literatürde çeşitli ülkelerde petrol fiyatları ile ulusal reel gelir, enflasyon, cari açık ve döviz kurları arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda akademik makale ve araştırmalar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları kronolojik sırayla aşağıda listelenmiştir.

Pozitif bir petrol fiyatı şokunun Çin ekonomisi üzerindeki etkisini araştıran Zaouali (2007), Hesaplanabilir Genel Denge Modelini çalışmasında kullanmaktadır. Yaptığı analiz sonucunda, fiyat artışlarının cari işlemler dengesi üzerinde her hangi bir etki yaratmadığı görülmektedir. Demirbaş vd. (2009) Petrol fiyatları ile Türkiye'nin cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi 1984'ten 2008'e yıllık verileri kullanarak hata düzeltmeli bir modelle inceleyen bir çalışma sunmaktadırlar. Yazarlar Petrol fiyatları ile cari açık arasında pozitif, kayda değer bir ilişki bulmuşlardır.

Gün (2011), 1975-2010 dönemini içeren verilere dayanarak, cari açıklarla petrol fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Regresyon analizi sonuçlarına göre yazar, petrol fiyatlarının cari işlemler dengesini etkilediğini öne sürmektedir.

Chuku vd. (2011), 1970Q1'den 2008Q4 'e kadar olan dönem için yapısal vektör otoregresyon yöntemlerini kullanarak Nijerya ekonomisinde petrol fiyatı şokları ile cari işlemler dengesi arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Nijerya ekonomisinde yaşanacak petrol fiyatı şokunun kısa vadede cari denge üzerinde büyük etkisi olacağı belirtilmektedir.

Bildirici (2012) tarafından yapılan bir çalışmada, 1975'ten 2009'a kadar olan veriler kullanılarak Arjantin, Brezilya, Meksika ve Türkiye'nin cari hesap dengeleri ile petrol fiyatlarındaki değişimler arasındaki ilişkiyi incelenmiş, Markov Switching otoregresyon model kullanılmıştır. Yaptıkları analize göre, petrol ihracatçılarından Brezilya'nın cari işlemler dengesi üzerinde fiyat değişikliklerinin olumlu bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Türkiye gibi petrol ithalatçısı ülkelerin cari dengeleri ile petrol fiyatlarındaki değişimler arasında olumsuz etkiler gözlenmiştir. Bu çalışmada vektör otoregresif modeli ile yavaş Dolado ve Lutkepohl'un (1996) nedensellik testi de kullanılmıştır. Vektör otoregresif modelin sonuçları, döviz kurlarının ve reel petrol fiyatlarının cari açık üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Huntington (2015) araştırmasında, Panel veri analizini kullanarak, 1984 'ten 2009'a kadar olan ve 91 ülkeden alınan verileri ele alarak ham petrol ticareti ile bir ekonominin cari işlemler açığı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışma, net petrol ihracatının cari fazlasını açıklayan kayda değer faktör olduğunu fakat net petrol ithalatının cari açığı etkilemediğini göstermektedir (Demirbaş vd., 2009)

Khan ve Knight (1983), gelişmekte olan 32 ithalatçısı ülke verilerini kullanarak, 1973-1981 dönemine ait verilerden gelişmiş ülkelerin büyüme oranlarında %2 net azalma yaşanırken petrole sahip olmayan ülkelerin ihracatının %0,8 azaldığı sonucuna ulaşmaktadırlar. Bunun başlıca nedeni her ülkenin ihracat yapısıdır. Petrol şokuna rağmen, gelişmiş ülkelerin ihracatında mamul mallarının yerinin yüksek olması, bu gibi ülkelerde ihracatın ithalatı karşılama oranının değişmediği anlamına gelmektedir. Ayrıca, ilgili dönemde yüksek petrol fiyatları nedeniyle yüksek gelirli ülkelere yapılan ihracatın

arttığını gözlemledik. Diğer önem arz eden çalışmalardan, Kaminsky ve Reinhart (1999), yüksek enerji fiyatlarının, enerji ithalatçısı ülkelerin cari açıklarını olumsuz etkilediğini bulmuştur.

Kandil ve Greene'nin (2002) ifade ettiği gibi, net enerji ithalatçısı olan ABD'de enerji ithalatı talebinin esnekliğinin düşük olması, ani enerji fiyat şoklarının cari işlemler hesabı üzerinde olumsuz etki yaratabileceği anlamına gelmektedir. Nitekim, düşen enerji fiyatlarının cari işlemler dengesi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu gördük. Gösterilen ana sebep, düşük fiyatların olumlu etkilerini aşan düşük enerji fiyatları nedeniyle ithalat ve hacimlerdeki artışı (Doğrul ve Soytaş, 2010: 32).

Öte yandan, Aristovnik'in (2007) MENA ülkelerinin 1971-2005 dönemindeki cari işlemler açığının kısa ve orta süreçteki faktörlerini sorguladığı analizine göre, panel regresyon yöntemi, yüksek petrol fiyatlarının cari işlemler hesabı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Literatüre katkı sağlayan diğer bir çalışmada, Gruber ve Kamin (2007) panel regresyon yöntemi kullanarak, 62 ülkenin 1982-2003 yıllarına ait verileri üzerinde araştırma yapmışlar. Sonuç olarak cari açığı belirleyen faktörlerin petrol fiyatı ve petrol dengesi olduğu belirtilmiştir.

Diğer bir araştırma, Bitzis ve ark. (2008), eşbütünleşme analizi kullanarak Yunanistan'ın 1995-2006 dönemindeki cari işlemler açığının belirleyicilerini belirlemeye çalışmışlardır. Araştırma sonucunda petrol fiyatının kısa vadede cari açığın en önemli dışsal faktörlerinden biri olduğu ve yüksek petrol fiyatının cari açığı artırdığı ortaya çıkmıştır.

1990-2008 yılları arasındaki verileri baz alarak, Türkiye'nin cari işlemler açığının belirleyicilerinin araştırılması için Erdoğan ve Bozkurt (2009) MGARCH analizi kullanmaktadır. Çalışmanın sonuçlarına göre, petrol fiyatlarının Türkiye'nin cari açığının güçlü itici güçlerinden biri olduğu tespit edildi. Bu kapsamda, düşük petrol fiyatlarının ithalat maliyetlerini düşürerek cari açıkta belirleyici rol oynadığı ve dış ticareti olumlu etkilediği vurgulanmaktadır. Ayrıca 1995-2008

döneminde Rusya'nın cari hesabının belirleyicilerini inceleyen Ketenci (2010), Johansen'in eşbütünleşme testi ve ECM analizini kullanarak petrol fiyatının negatif olduğunu bulmuştur.

Özle ve Pekkurnaz (2010), petrol fiyatları ile Türkiye'nin cari açığı arasındaki ilişkiyi belirlemek için vektör otoregresif model kullanarak, petrol fiyatı şoklarının ilk üç ayda cari açığı artırdığını bulmuşlardır. Sonraki 10 ayda etkisini kaybettiği ve bu etkinin nispeten kısa sürdüğü görülmüştür. Ayrıca, yapısal şoklar modelden çıkarılıp açıklayıcı değişken olarak analize eklendiğinde, petrol fiyatı şokları için negatif bir cari açık gözlenmektedir.

Bu çalışmaların sonuçlarına göre, petrol ithal eden gelişmekte olan ülkelerde genelde enerji talep eden sektörler mevcut olduğu için yüksek düzeyde petrole bağımlıdırlar. Dolayısıyla petrol fiyatlarındaki her hangi bir artış bu ülkelerin ekonomilerini dolaysız olarak olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak çalışmada, ihracatçı bir ülke olan Azerbaycan'da enerji piyasası fiyatlarındaki düşüşün gelir kaybına neden olduğu ve bu kaybın yol açtığı diğer makroekonomik sorunları da açıkladığı sonucuna varılmıştır.

2. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Çalışma için zaman serileri IMF, BP ve OPEC'in resmi internet sitelerinden alınmıştır. Bildiğiniz gibi zaman serisi verileri frekans olarak yıllık, 6 aylık, 3 aylık, günlük vb. olabilir. Frekans, veri toplama için kullanılan veri sıklığıdır. Ekonomide en sık kullanılan frekanslar günlük, aylık, üç aylık ve yıllıktır. Ancak bu çalışmadaki gözlem sayısı, Azerbaycan'ın cari açığına ilişkin veriler ülkenin bağımsızlığından sonraki yılları da kapsadığı için 25 yılı kapsamaktadır. Bu nedenle gözlem sayısı aynı olan çalışmaların test ve analiz kısımları bu çalışmada da takip edilmektedir. Araştırmada kullanılan zaman verileri istatistiksel özelliklerle uyumlu olmalıdır. Bir serinin sabit bir uzun vadeli ortalama etrafındaki durağanlığı, seride zamana bağlı olmayan sürekli bir değişimin olduğunu yansıtır. Bu nedenle setlerin aynı dereceden durağan olup olmadığını kontrol etmeye değer. Çalışma petrol fiyatlarını ve cari hesabı, durağan özelliklerini ölçmek için Dickey-Fuller (ADF) birim kök testleri

kullanarak incelemektedir. Değişkenler üç alternatif durağanlık testine göre incelenmiştir: sabitsiz yönelimsiz, sabitli yönelimsiz ve sabitli yönelimli modeller.

Durağan olmayan bir seriyi durağan yapmak için genellikle serinin farkı alınmaktadır. Serilerin farkı alınırken genellikle bilgi kaybeder, bu nedenle eşbütünleşme testinde uzun vadeli ilişki için değişken serilerin seviyedeki değerleri göz önünde bulundurulmaktadır.

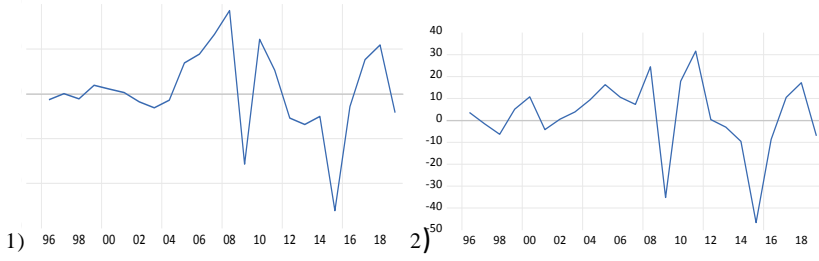
Bu çalışmada, serilerin birinci dereceden durağan olduğu bulunmuştur. Ancak eş bütünleşme için bakacağımız değişkenlerin hata terimlerine de bakmamız gerekmektedir. Bildiğimiz üzere, hata terimi, serinin durağan olup olmadığını test etmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin cari işlemler açığına ilişkin veriler Ulusal İstatistik Komisyonu veri setlerinden, dünya petrol fiyatlarına ilişkin yıllık veriler ise BP'nin resmi internet sitesinde yayınlanan 2020 hesaplama bilgilerine göre alınmaktadır. Bu veri seti, 1995'ten 2019'a kadar olan zaman serisini kapsamaktadır. Ham petrol fiyatları ABD doları cinsinde sunulmaktadır. Cari işlemler veri setindeki eksi değerler standart matematiksel hesaplamalar aracılığıyla artı değerlere çevrilmiş ve yüksek değerli veriler olmasına rağmen logaritmaları alınmadan analizlere devam edilmiştir (Özkan, 2008: 38).

3. Ampirik Bulgular

3.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök

Zaman serileri, periyodik zaman aralıklarında gözlemlenen ölçüm serileri olarak kabul edilmektedir. Trend, mevsimsellik veya düzensiz dalgalanmalar nedeniyle serilerde düzensizlikler olabilmektedir. Zaman serisi analizi kullanılırken öncelikle seri düzensizlikten arındırılmaktadır. Zaman serileri ortalamadan sapmalarına göre durağan ve durağan olmayan seriler olarak ayrılarak (Akdi, 2010: 42) birim kök testine tabi tutulmaktadır. Sonuç olarak çalışmadaki değişkenlerin birinci dereceden farkları logaritma yapılmadan incelenmekte ve aşağıdaki tabloya göre sonuçlar elde edilmektedir

Tablo1: Değişkenlerin birinci dereceden farkları(1-Cari İşlemler Açığı; 2-Petrol Fiyatları)

3.2. Augmented Dickey Fuller Birim Kök Testi (ADF)

AR bileşeni içeren seriler birim köklü seriler olarak bilinmektedir. Zaman serisinin durağan olup olmadığını tespit etmek için araştırmalarda birim kök testi kullanılmaktadır. En çok bilinen ve kullanılan Dickey-Fuller birim kök test yöntemi, parametrelerin en küçük kareler tahmin edicisinin, modelin birim köklü olduğu varsayımı altındaki dağılımına bağlı olarak geliştirilir. ADF testinin matematiksel denklemi ise aşağıdaki gibi ifade edilir (Akdi, Y.,2010):

$$\Delta Y_t = \delta_0 + \delta_1 t + \beta Y_{t-1} + \alpha_1 \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + u_1 \quad (1)$$

Değişkenlerin birim kök testine bakılmıştır:

Cari İşlemler Açığı (1.dereceden fark)	T-istatistik	Prob.
Dickey-Fuller Test	-4.009333	0.0056
Test Değerler:	Kritik	
	%1 seviye	-3.752946
	%5 seviye	-2.998064
	%10 seviye	-2.638752
Petrol Fiyatı (1.dereceden fark)	T-istatistik	Prob.
Dickey-Fuller Test	-4.263187	0.0032

Test Değerler:	Kritik	%1 seviye	-3.752946
		%5 seviye	-2.998064
		%10 seviye	-2.638752

Tablo 2: Petrol Fiyatı ve Cari İşlemler Açığının Brinci Derceden Farkının Birim Kök Testi

3.3.VAR Analizi (Vektör Otoregresyon Modelleri)

Bu konuda yapılan diğer araştırma analizleri göz önünde bulundurularak sonuçlarını aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: Erdoğan ve Bozkurt (2009) 1990:1-2008:10 yılları arası aylık veri kullanarak çoklu otoregresif koşullu değişen varyans (MGARCH) modeli çerçevesinde Türkiye için cari açığın belirleyicilerini araştırmış, petrol fiyatları ve cari açık arasında pozitif yönlü ilişki rapor etmişlerdir. İnel ve Kayıkçı (2013) 1987:4- 2009:4 arasındaki dönem için çeyreklik veri kullanarak gerçekleştirdikleri otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli çerçevesindeki analiz sonuçlarına göre Türkiye’de cari açık ile petrol fiyatları arasında olumlu bir ilişki olduğu görülmektedir. Demirbaş vd., (2009), Petrol Fiyatlarındaki Gelişmelerin Türkiye’nin Cari Açığı Üzerine Etkisinin Analizi konusundaki çalışmasının analizleri bu çalışmanın yapılması için baz alınmıştır. Petrol fiyatlarındaki sürekli değişimler göz önünde bulundurularak yapılan ampirik çalışmada, hata düzeltme modeli kullanılarak petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların cari açığı artırıcı etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Hata düzeltme modeli C.A Sims tarafından geliştirilmiş ve temelini Granger Nedensellik testi oluşturmaktadır ve eğer modelde iki içsel değişken varsa, bunların her biri kendi ve diğer içsel değişkenin belli bir dönemine kadarki gecikmeli değerleri ile karşılaştırılarak ilişkilendirilmektedir. Bildiğimiz üzere Var modeli sistemde endojen olarak yer alan her iki değişkenin kendisinin ve sistemde yer alan değişkenlerin gecikmeli değerlerinin sağ tarafında yer aldığı bir eşitlik sistemidir. Değişkenlerin geçmiş dönemlere ait verilerini kullanarak bu değişkenlerin bir sonraki alacağı değerleri tahmin etmeye çalışır. Araştırmamızda bulunan iki değişken bir önceki yapılan araştırmalara dayanarak seçilmektedir:

$$y_t = b_{10} - b_{12}z_t + \gamma_{11}y_{t-1} + \gamma_{12}z_{t-1} + u_{yt} \quad (2)$$

$$z_t = b_{20} - b_{21} + \gamma_{21}y_{t-1} + \gamma_{22}z_{t-1} + u_{zt} \quad (3)$$

serinin durağan olduğu kabul edildiğinde, gecikme uzunlukları bir olduğundan birinci dereceden VAR ortaya çıkar.

	FrakBoP	FarkPetrolFiyatı
FarkBoP(-1)	1.17332	0.22368
FarkBoP(-2)	-0.39901	0.14710
FarkPetrolFiyatı(-1)	-1.11096	-0.06675
FarkPetrolFiyatı(-2)	0.01616	-0.44704
C	0.36898	0.56019
Akaike AIC	47.35149	8.949749
Schwarz SC	47.59946	9.19713

Tablo 3: Vektör Otoregresyon Tahminleri

3.4. Johansen Eşbütünleşme Testi

Eşbütünleşme, iki veya daha fazla durağan olmayan zaman serisinin doğrusal kombinasyonunun durağan olması anlamına gelir. Eşbütünleşik değişkenler arasında uzun vadeye dayalı istikrar söz konusudur. Kısa vadede dengesizlikler şüphesiz mümkündür. Bu durumda, uzun vadeli tahmin regresyon modelinden elde edilen artıklar "denge hatası" olarak ele alınmaktadır. Bu hata terimi, kısa vadeli davranışı uzun vadeli davranışla ilişkilendirmek için kullanılmaktadır. İlk olarak Sagan tarafından önerilen ve 1987 yılında Engle-Granger tarafından genelleştirilen bir hata düzeltme mekanizması (ECM : Error Correction Mechanism) bu dengesizliği düzeltmektedir (Damodar Gujarati, 1999: 728-729).

Engle-Granger testindeki gibi Johansen testinde de durağanlık derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme sayısı aynı düzeyde durağan olan serilere uygun bulunmaktadır. Bunun için öncelikle VAR modeli kurulmakta devamında Akaike ve Schwarz bilgi kriterleriyle göre gecikme sayısına bakılmaktadır.

π matrisinin rankının bilinmesi Johansen eşbütünleşme analizi için önem arz etmektedir. Johansen eşbütünleşme analizinde eğer:

- $r(\pi) = 0$ ise eşbütünleşme yoktur.
 - $r(\pi) = 1$ o zaman bir eşbütünleşme;
 - $r(\pi) = 2$ ise iki eşbütünleşme;
 - $r(\pi) = r$ ise r tane eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir.
- $1 \leq r(n) \leq n-1$ ise $r(\pi) = r$ olarak bilinmektedir.

π matrisinin rankı belirlenmişse değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığı bulunur. Buna göre aşağıdaki eşbütünleşme analizine dayanarak değişkenler arasında 2 eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	Trace (İz) Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
R=0	R>0	21.27179	15.49471	0.0060
R<0	R>1	7.149897	3.841465	0.0075
Boş Hipotez	Alternatif Hipotez	Max-Eigen Değeri	%5 Kritik Değer	Olasılık
R=0	R>0	14.12190	14.26460	0.0526
R<0	R>1	7.149897	3.841465	0.0075

Tablo 4: Johansen eşbütünleşme testi

Tablo 4`de eşbütünleşmenin olduğu ve iki koentegre denkleminin yer aldığı görülmektedir. Analizin devamında Hata düzeltme modeli tespit edilmiştir. Model zaman serileri analizinde kısa ve uzun dönem ilişkisi arasındaki dengesizliğin giderilmesi, eşbütünlünen değişkenler arasında da bu dönemlerde nedenselliğin bulunması için kullanılmaktadır.

3.5. Vektör Hata Düzeltme Modeli

Serilerin eşbütünlük olması durumunda standart Granger nedenselliğinin kullanılmadığı ama analiz kullanılırsa, var olan nedensellik ilişkisinin bulunamayacağı kanaatine varılmaktadır. Bu da nedensellik ile ilgili yanlış sonuçlara varılmasına yol açmaktadır. Böyle bir hususta Hata Düzeltme Modeli ile koentegre bulunan serilerde nedensellik analizinin yapılması doğru yöntem olarak bilinmektedir. Modelin amacı değişkenler arasında uzun dönem dengesi ile kısa dönem dinamikleri arasında ayırım yapılması için kullanılmaktadır.

	Std.Hata	t-istatistik	Olasılık
Petrol Fiyatı	18333924	10.15085	0.0000

R-kare	0.817518
F-istatistik	103.0398
Olasılık(F-istatistik)	0.000000
Akaike Kriter	46.49143
Schwarz Kriter	46.58894
Hannan-Quinn Kriter	46.51848
Durbin-Watson istat.	0.383833

Tablo 5: Hata Düzeltme Modeli

Olasılık değeri 0.05 den küçük olduğundan model anlamlı ve hata terimleri aşağıdaki tablodan da görüldüğü üzere düzey değerlerde durağan ve hata terim katsayısı -1 ve 0 arasında bulunmaktadır:

	Coefficient	Std Sapma	t-istatistik	Olasılık
Petrol Fiyatı	1.865408	1.752508	1.066116	0.0000
Hata Terimleri	1.000000	1.994716	5.022515	0.0000

R-kare	1.000 000
Adjusted R-kare	1.000 000
F-istatistik	6.902531
Olasılık(F-ist.)	0.000 000
Akaike bilgi kriteri	-22.64114
Schwarz kriteri	-22.49487
Hannan-Quinn kriter	-22.60057
Durbin-Watson ist.	0.286290

Tablo 6: Hata Terimleri

Tatbik sürecinde, hata düzeltme parametresinin negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olması beklenilmektedir. Bu koşulda, değişkenlerin uzun dönem denge değerine doğru hareketinin olacağı görülecektir.

Sonuç

Petrol fiyatlarındaki son beş yıldaki düşüş (2015-2020), petrol ihracatçısı ülkeler için makroekonomik perspektifler açısından zorluklar getirdi. İhracatçı ülkelere olan Azerbaycan için de bu durum söz konusu olmuştur. Fiyatlardaki sürekli düşüşler Azerbaycana önemli miktarda gelir kaybına neden olmuştur. Bu zorluklar sonucunda yerel para biriminin devalüasyonu, ticaret dengesinin bozulması, enflasyon haddinin yükselmesi, ekonomik dinamiğin daralması gibi bir çok sorunlar oluşmuştur. Bilindiği üzere, petrol fiyat şokunun Azerbaycan`ın ekonomik göstergelerine etkisi konusunda geniş kapsamlı ampirik çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı fiyatların Azerbaycan`ın cari işlemler açığıyla ilişkisinin tespitine yönelmiştir.

Çalışmanın kapsamı negatif petrol şokunun ülkenin cari işlemler açığının oluşumuna neden olan bazı makroekonomik değişkenlere; döviz kuru, ticaret dengesine, enflasyon, devalüasyona olan etkileri teorik kanıtları içermektedir. Araştırmada Azerbaycan`daki petrol fiyatlarının cari işlemler

açığına etkisini belirlemek amacıyla vektör otoregresyon modeli tahmin edilmiş, Johansen eşbütünleşme testi, Hata düzeltme modeli ve Hata terimleri tablosu oluşturulmuştur.

Bulgularımız, değişkenler arasında iki eşbütünleşme denklemi yani uzun dönem ilişki olduğunu göstermektedir. Ayrıca negatif petrol şokunun yerel para birimini devalüasyona sürüklediği ve yüksek enflasyona yol açtığı veri setindeki düşük petrol dönemlerinde özellikle fark edilmektedir. Dolayısıyla bu da ülkedeki ticaret dengesinin bozulmasına, enflasyonun artmasına neden olmaktadır. Azerbaycan'ın gelir kaynağı olan petrol fiyat şokları Azerbaycan ekonomisinde dalgalanmalara neden olmaktadır. Genel olarak Azerbaycan'ın makroekonomik performansının petrol fiyatlarına aşırı derecede duyarlı olması ve küresel petrol fiyatlarının düşüşü Azerbaycan için zincirvari zorluklar oluşturduğu görülmektedir. Tabii ki, bunun en önemli nedeni Azerbaycan ekonomisinin yüksek petrol bağımlılığında ve ekonominin çok az çeşitlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyimle Azerbaycan ekonomisinin yalnızca petrol veya doğal gazdan gelire yöneldiğinden, ülke ekonomisi bu sektördeki küçük ölçekteki değişiklikten bile daha kırılğan hale gelmektedir.

Bu çalışmanın bulguları, olumsuz petrol fiyatı değişikliğinin sonuçlarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Sorunun çözümü ekonomik politika uygulayıcılarına bağlı olduğu aşikârdır. Politika yapıcıların ülkenin petrol bağımlılığını azaltmak için ihracat ürün ve ekonomik çeşitlendirme stratejilerini uygulamaları gerekmektedir. Yönetim tarım, turizm veya madencilik gibi diğer petrol dışı sektörleri geliştirmeli, ya da ekonomik riski azaltarak sürdürülebilir büyüme elde etmek için ithal ikameci işletmeler yaratmalı veya piyasada hareketliliklerini teşvik etmeli, ekonomik gelirin tek kaynaktan sağlanmamasına çalışmalıdır.

Kaynakça

- AKDİ, Y., (2010), *Zaman Serileri Analizi (Birim Kökler ve Kointegrasyon)*, Ankara: Gazi Kitap Evi, s.42
- ARİSTOVNİK, A.(2007), *Short and Medium Term Determinants of Current Account Balances in Middle East and North Africa Countries:MPRA*, No: 1974,1-21
- BAYRAÇ, H.N., (2009), *Küresel enerji politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğal gaz kaynakları açısından bir karşılaştırma*, s.28
- BİLDİRİCİ, M. ve KAYIKÇI, F.(2012), *Global Imbalances in Current Account Balances*, Journal of Applied Finance & Banking, 2(6), 83-93.
- BITZIS, G., PALEOLOGOS, J.M., PAPAZOĞLU, C., (2008), *The Determinants of the Greek Current Account Deficit: The EMU Experience*, Journal of International and Global Economic Studies,1(1), 105-122
- BP Annual Report and Form 20-F, *Energy with purpose 2019*; Erişim tarihi: 18.04.2020; <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/investors/bp-annual-report-and-form-20f-2019.pdf>
- CHUKUKU, A. C., AKPAN, U. F., SAM, N. R. VE EFFİONG, E. L., (2011), *Oil Price Shocks And The Dynamics Of Current Account Balances In Nigeria*, OPEC Energy Review, Organization of the Petroleum Exporting Countries, 35(2), 119-139.
- DEMİRBAŞ M., TÜRKAY H ve TÜRKÖĞLU M, (2009), *Petrol fiyatlarındaki gelişmelerin Türkiye'nin cari açığı üzerine etkisinin analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(3), s.288
- DOĞRUL H.G ve SOYTAŞ U, (2010), *Relationship Between Oil Prices, Interest Rate, and Unemployment: Evidence From An Emerging Market*. Energy Economics, s.32
- DOLADO, J.J. ve H. LUTKEPOHL (1996), *Making Wald Tests Work for Cointegrated VAR Systems*, Econometric Reviews, 15(4), 369-386.
- ERDOĞAN, S. ve BOZKURT H. Temmuz, (2009), *Türkiye`de Cari Açığın Belirleyicileri: MGARCH Modelleri İle Bir İnceleme*, Maliye Finans Yazıları, 23(84), 135-172.
- GRACIELA L., KAMINSKY and REINHART C.M., (1999), *The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance of Payments*, s.112
- GRUBER J., KAMIN S.B., (2007), *Explaining the Global Pattern of Current Account Imbalances*, Journal of International Money and Finance, vol:26, issue 4.
- GUJARATİ D., (1999), *Temel Ekonometri* (Çev.: Ümit Şenesen, Gülay Günlük Şenesen) Literatür yayıncılık, İstanbul, s.728-729
- GÜN, E., (2011), *Petrol Fiyatlarının Cari İşlemler Dengesi Üzerine Etkisi: Türkiye Uygulaması*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

- HUNTINGTON, H.G. (2015), *Crude Oil Trade And Current Account Deficits*, Energy Economics, 50, 70-79.
- INSEL& KAYIKÇI (2013), *Determinants of the Current Account Balance in Turkey: an ARDL Approach*, Economic Research 26(1):1-16
- KANDİL, M., GREENE, J., (2002), *The Impact of Cyclical Factors on the US Balance of Payments*, IMF Working Paper, No:45, 1-43
- KETENCİ, N., (2010), *Major Determinants of Current Account in Russia*, Transit Studies Review 17 (4): 790-806
- KHAN, M.S., KNIGHT, M.D., (1983), *Determinants of Current Account Balances of Non-Oil Developing Countries in the 1970s: An Empirical Analysis*, IMF Staff Papers, 30(4), 819-842
- ÖZKAN, Y., (2008), *Uygulamalı İstatistik 1*, Sakarya Kitapevi.
- ÖZLALE, Ü. ve PEKKURNAZ, D. (2010), *Oil Prices And Current Account: A Structural Analysis For The Turkish Economy*, Energy Policy, 38, 4489-4496.
- <https://www.statista.com/statistics/457501/gross-domestic-product-gdp-per-capita-in-azerbaijan/> (Erişim Tarihi: 10.12.2020)
- ZAOUALİ, S., (2007), *Impact Of Higher Oil Prices On The Chinese Economy*, OPEC Review, 31(3),191-214.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayını etigi ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

KIRGIZ HALK TAKVİMİ VE TAKVİMSEL UYGULAMALAR

Özet

Hayvancılık ve tarıma dayalı yaşam şekilleri ile konargöçer yaşam şeklinde canlı yaşamının devam etmesinde tabiat oldukça önemlidir. Toplumlar tabiattaki olaylardan (meteorolojik) ve değişikliklerden (mevsim değişikliği) kendilerini korumak istedikleri gibi tarım ürünlerini, hayvan sürülerini de korumak istemişlerdir ve tabiatta meydana gelen her türlü olay ve değişiklikten hayvanlarının ve tarım ürünlerinin en az şekilde etkilenmesini sağlamak amacıyla da kendilerince bir zaman algısı oluşturmuşlardır. Oluşturulan bu zaman algısı da toplumların kendi takvimlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Toplumlar tarafından oluşturulan takvimler ile zamana karşı kontrol sağlanmıştır. Zamana karşı kontrolü takvimle eline alan insanoğlu daha sonra oluşturduğu takvime göre hayatını belli bir düzen içerisinde sürdürmeye başlamıştır. Bu düzen içerisinde toplumlar tekrarlanma gösteren kendisini, tarım ürününü ve hayvanlarını korumak amaçlı çeşitli ritüeller yerine getirmiştir. Bu çalışmanın ana konusunu Kırgız halkının zaman algısı ve bu zaman algısının oluşmasına etki eden faktörler ile “nevruz, çeçkor, ülüş, dambır taş ve cer-suu tayuu” gibi takvimsel uygulamalar oluşturmaktadır. Ayrıca çalışma boyunca bu uygulamaların zamanı, amacı ve bu uygulamalarda yapılan ritüeller ile dilenen dilek ve istekler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: zaman, zaman algısı, takvim, tabiat, yaşam şekli, halk takvimi, takvimsel uygulamalar.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

İlknur BAYRAK
İŞCANOĞLU

Gazi Üniversitesi, Türkçe
ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü.
ilknuriscanoglu@gazi.
edu.tr

ORCID:0000-0002-
2849-4992

**Gönderim Tarihi
Recieved**
18.09.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
04.01.2023

Atf
BAYRAK
İŞCANOĞLU, İlknur
(2023). “Kırgız Halk
Takvimi ve Takvimsel
Uygulamalar”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 21-34.
DOI:
10.59182/tudad.1249227

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

KYRGYZ PEOPLE'S CALENDAR AND CALENDAR PRACTİSES

Abstract

Nature is very important for the continuation of life in animal husbandry and agriculture-based lifestyles and nomadic lifestyles. Societies wanted to protect agricultural products and animal herds as they wanted to protect themselves from natural events (meteorological) and changes (seasonal change) and they created a perception of time in their own way in order to ensure that their animals and agricultural products are least affected by all kinds of events and changes in nature. This perception of time created also allowed societies to come up with their own calendars. Time control was ensured with calendars created by societies. Mankind, who took control of time with a calendar, then started to live his life in a certain order according to the calendar he created. In this order, societies performed various rituals to protect themselves, agricultural products and animals, which were repeated. The main subject of this study is the time perception of the Kyrgyz people and the factors affecting the formation of this time perception, and the calendar practices of "nevruz, çeç kor,  l ş, dambır stone and cer-suu tayuu" In addition, throughout the study, the time and purpose of these practices, the rituals performed in these practices, and the wishes and requests are emphasized.

Key words: time, perception of time, calendar, nature, lifestyle, folk calendar, calendrical practises.

Giriş

İlkel çağlarda doğayı, doğa olaylarını, yeryüzünü, gökyüzünü, bitki örtüsünü kısacası çevresini ve çevresindeki olayları anlamlandırmaya çalışan insan, içerisinde bulunduğu çevreyi ve çevresinde meydana gelen olayları kendi ürettiği bir zaman diliminin içerisine yerleştirmiş ve çevresindeki olayları kendince anlamlandırmaya çalışmıştır. Zaten zaman kavramı tamamen insanın evreni ve özellikle de dünyayı algılama, anlama ve anlamlandırmasına yönelik düşünceleri ve dünya görüşüdür ki insanın zaman algısı insanın toplum değerlerinin ve dünya görüşünün şekillenmesinde de etkili olmuştur (Günay, 2006: 241). İlkel insanın çevresinde olup biteni bir zaman dilimi içerisinde anlamlandırma sürecinde ise ortaya takvim anlayışı çıkmıştır. Kavm ve kıyam sözcüklerinden türetilen takvim; eğriyi, yanlış düzeltmek, işleri düzene koymak anlamlarına gelmektedir (<https://aregem.ktb.gov.tr/TR-134573/halk-takvimi.html>). Dünya üzerinde esas alınmış takvimler arasında Miladi, Hicrî, Rûmî, vs. ilk akla gelenlerdir. Takvimlerin başlangıcı olarak önemli bir tarih

gün görülebileceği gibi yıldızlar, gezegenlerin durumu ve buna bağlı olarak doğada görülen olaylar da kavimlerin takvimlerinde esas alınmıştır (Günay, 2006: 245). Takvimler ile toplumlar zamana karşı kontrol ve denetim kurma imkânına ulaşmıştır (Alpaslan, 2018: 3). Zamana karşı kontrolü takvimle eline alan insanoğlu daha sonra oluşturduğu takvime göre hayatını belli bir düzen içerisinde sürdürmeye başlamıştır ve böylece takvimlerin toplumların hayatlarını kolaylaştırıcı etkisi ortaya çıkmıştır.

Türk kültürüne bakıldığında bozkır kültüründe hayvancılığa dayalı hayat tarzı yanında konargöçer hayat şeklinin zamanı algılamada etkili olduğu görülmektedir. Türk kültüründe hayvancılığa dayanan bozkır hayatının bir sonucu olarak görülebilecek On İki Hayvanlı Türk Takvimi halkın tecrübelerinin bir mahsulüdür (Aynakulova, 2007: 25) ve Türk kültürünün hayatının merkezinde yer alan hayvancılığı esas alarak bir zamanı algılama şeklidir. Hayvan, Türk kültüründe hayatın devamı için önemlidir (Hamarat, 2012: 166). Bu açıdan bakıldığında takvimlerin oluşturulmasında yaşayış şekilleri önemli görülmektedir. Hayvancılık, konargöçer yaşam biçimi, avcılık, balıkçılık...toplumların zamanı algılamalarında önemli etkenlerdir. Yazılı kültürün hâkim olduğu dönemlerde düz olan zaman çizgisinin yerine sözlü geleneğin hâkim olduğu dönemlerde döngüsel bir zaman çizgisi işe karşılabilir (Alpaslan, 2018: 1). Döngüsel zaman çizgisinde olaylar (doğa olayları, hayvanların yavru olması, bitkilerin değişimi vb.) tekrarlanan niteliktedir ve algılanan zaman dilimi içerisinde tespit edilen aynı zaman dilimleri içerisinde gerçekleşir. Örneğin yağmurlar algılanan zaman dilimi içerisinde aynı zamanda başlar, kar tespit edilen aynı zaman diliminde yağar, hayvanlar aynı zaman diliminde yavrular. Tekrarlılık gösteren bu döngüsellik toplum hayatında insana yaşamında kolaylıklar sağlar. Yağmurun yağacağını bilen yerleşik hayata geçen insan ekinini ona göre ekmeye, konargöçer yaşamdaki insan ona göre göç zamanlarını ayarlamaya başlar. Böylelikle zaman algısı sonucu oluşan takvimler toplumların hayatlarını düzenlemeye ve algılanan zaman dilimi içerisinde aynı zamanlarda benzer hareketlerin yaşanmasına olanak verir. Yerel takvimler bir diğer deyişle halk takvimleri yöre insanının uzun süreli deneyimlerine dayalı ilişkilerine dayanan ve dinsel, töresel, eğitsel, hukuksal, inançsal, tarımsal, siyasal, ekonomik bağın anımsanma ve anımsatma görevini üstlenmiş olan zaman hayat ilişkisinin bir dizgesidir (<https://aregem.ktb.gov.tr/TR-134573/halk-takvimi.html>). Bu açıdan

bakıldığında toplumlar tarafından oluşturulan halk takvimlerinde zaman içerisinde gerçekleştirilen uygulamaların tekrarlanmasında yine döngüsel halk takviminin etkisi görülmektedir. Döngüsel halk takviminde gerçekleştirilen ritüeller ve törenler onu icra eden halk tarafından belirlenmiş zamanlarda icra edilir ve bu icra ediliş takvime göre belirlenmiş bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilir (Alpaslan, 2018: 3) ve yine belirlenmiş zaman dilimi içerisinde tekrar edilir.

1. Kırgızlarda Yıl Hesabı ve Halk Takvimi

Takvim; bir olayı, kutlu bir anı ya da toplumun üyelerince bilinmesi gereken bir devreyi, günü zaman denilen süreklilik içerisinde toplum üyelerince de kabul görmüş belirli noktalara ya da zaman dilimlerine oturtan ve hatırlamayı kolaylaştıran anlar dizisidir (Deniz vd., 2017: 207). Bu anların oluşmasında da tabiattaki ve gökyüzündeki değişiklikler önemli etkenler arasındadır. Özellikle bozkır halkları yılın nasıl olacağını, ayın başlangıç ve bitiş zamanlarını hayvanların durumlarından, hareketlerinden ve doğadaki olaylardan, ayın ve yıldızların konumundan öğrenmişlerdir (İsakov, 2013: 161). Konargöçer yaşam şekli, bozkır hayatı ve hayvancılık Kırgızların da zamanı algılamasında önemli etkiye sahip olmuştur. Kırgız halkının zaman algısıyla oluşan yerel takvimlerinin konargöçer hayat tarzından etkilendiği görülür ve bu takvime Kırgızlar “Cıl Sürüü” adını vermektedirler (İsakov, 2012: 201). “Cıl Sürüü” Kırgızlarda 6.- 8. yüzyıllardan beri kullanılmakta olan bir zaman hesaplama yöntemidir (Aynakulova, 2007: 23). Bu yöntemin bilinen bir diğer adı ise On İki Hayvanlı Türk Takvimidir. Bu takvimde her ayın karşılığına bir hayvan ismi denk gelmektedir:

Calgan Kuran (Mart)	Teke (Temmuz)	Cetinin Ayı (Kasım)
Çın Kuran (Nisan)	Baş Oona (Ağustos)	Beştin Ayı (Aralık)
Bugu (Mayıs)	Ayak Oona (Eylül)	Üçtün Ayı (Ocak)
Kulca (Haziran)	Toguldun Ayı (Ekim)	Birdin Ayı (Şubat) (İsakov, 2012: 202).

Kırgızlar arasındaki 12 Hayvanlı Türk Takviminde yer alan diğer hayvan isimleri de şu şekildedir:

1. Çıçkan	5. Uluu	9. Meçin
2. Uy	6. Cılan	10. Took
3. Bars	7. Cilkı	11. İt

4. Koyon 8. Koy 12. Doğu (Karatev - Eraliev, 2005: 117).

Bu takvimin oluşturulmasında her aya karşılık gelen hayvan isimlerinde hayvancılığın ve avcılığın etkisi görülmektedir. Özellikle toplum hayatında önemli görülen hayvan isimleri takvimde yer almaktadır. Örneğin ikinci aya karşılık gelen uy, 9-10 ay boyunca sütünü veren bir hayvan iken üçüncü aya karşılık gelen bars “pars” bir diğer adıyla colbors da eski bir inanışın izlerini taşır. İnanişe göre çocuğu yiğit olacak bir anne colborsun yüreğine aş erer, hayvanlar arasında bahadır olarak görülen parsın da takvime giriş sebebinin bu olduğu düşünülebilir (Daşman, 2005: 65).

2. Kırgızlarda Takvimsel Uygulamalar

Konargöçer ve yerleşik hayat gibi yaşam şekillerinin toplumların zamanı algılamasının toplumların yaşamlarını kolaylaştırma amacına bağlı olduğu görülür. Örneğin hayvancılıkla uğraşan toplumlar hayvanlarını korumak için bir zaman algısına sahipken yerleşik hayattaki toplumlar da tarımın merkezde olduğu ürünlerini korumaya yönelik bir zaman algısına sahip olmuşlardır. Kırgızlarda da hem konargöçer hayatın hem avcılık ve hayvancılığın hem de tarımsal faaliyetlerin sonucunda halk arasında zaman algısıyla oluşturulmuş takvimlere bağlı birtakım uygulamalar ve törenler yapılmaya başlanmıştır ve bu belli aralıklarla tekrarlanmıştır. Böylece Kırgız halk takvimi, halk kültürünün uygulanmasında önemli bir role sahip olarak halk kültürü unsurları arasında yerini almıştır. Zaten halk kültürü deneyimlere dayanan ampirik bilgiler bütünüdür (Deniz vd., 2017: 208) ve halk kültürüne ait her unsur yaşanan her tekrarda toplumların hayatlarında birer tecrübe olmuştur. Takvime bağlı uygulamalar da Kırgız halkının tecrübelerindedir.

Kırgızlarda “Nevruz, Çeç Kor, Dambır Taş, Cer Suu Tayuu, Ülüş” halk takvimine bağlı takvimsel uygulamalardır. Bu takvimsel uygulamalarda tabiat olaylarının etkisi ile bir mevsimin bitip bir diğerinin başlaması gibi olayların etkili olduğu görülür. Örneğin nevruz, kışın bitmesi ve baharın gelmesi zamanında kutlanırken “Çeçkor”un hasat zamanı sonbaharda gerçekleştirilen takvimsel bir uygulama olduğu görülür.

2.1. Nevruz

Kırgız Türkçesi'nde "Nooruz" şeklinde geçen nevrüz, bahar bayramı olarak bilinmektedir. Nevruzun Türklere komşu olan halklar ve diğer halklar tarafından kutlandığı da bilinmektedir (Günay, 2006: 316). Nevruz bayramı kışın bitip baharın başlamasını esas alan tarih olan 21 Mart'ta kutlanmaktadır. Takvimsel bu uygulama baharın gelmesinin kutlanması şeklinde ifade edilebilir. Bahar mevsiminde tabiat canlanır. Bu canlanmış hayvancılık, konargöçer yaşam şekli ve tarıma dayalı toplumlarda önemlidir. Bahar mevsiminin gelmesiyle bolluk ve bereket de toplumların hayatına gelmektedir. Kırgızlarda nevrüz bayramı yüzyıllardır kutlanmaktadır (Alağuşov, 1993: 6). Nevruz bayramında pek çok uygulama gerçekleştirilir. Özellikle bolluğun ve bereketin sembolü olarak sümölök, çon köcö gibi yemekler yapılır. Sümölök yapımı Nevruz bayramı deyince akla ilk gelen geleneklerdendir. Sümölöğün ortaya çıkışı ile ilgili olarak halk arasında dolaşan bir efsaneye göre çok eski zamanların birinde halk arasında bir kıtlık başlar. Açlıktan ağlayan çocukların sesleri hiç bitmez. Anneler bu duruma çok üzülürler ancak bir çare bulamazlar. Anneler sonunda ellerinde ne var ne yoksa bir araya getirirler. Annelerden birisi bir tutam un, bir diğeri bir kaşık yağ, bir diğeri de bir avuç kavrulmuş tahıl, birkaçı da kurutulmuş kaysıyı verir. Annelerin verdiği her bir şey bir kazanın içerisine koyulur, üzerine su eklenir ve ateşte pişirilmeye başlanır. Kazandaki aş pişerken o sırada dokuz küçük çocuğuyla bir anne gelir. Kazanda pişenleri gören anne yalvararak konuşmaya başlar ve elindeki dokuz yuvarlak taştan başka onlara verebilecek bir şeyinin olmadığını söyler. Bu dokuz taş da çocuklarının rızkı olsun diyerek dokuz taşı temizler ve kazana "Bismillahirrahmanirrahim, bizleri yaratan Allahım halkıma, yurduma tokluk ile huzur versin." diyerek koyar. Kazan kaynamaya başlar. Kazan kaynadıkça kazanı karıştıran kadınlar yurtlarına bolluk, bereket, huzur dileyerek dualar ederler. Bu sırada çocuklar da açlıktan ağlaya ağlaya uykuya dalmışlardır. Kazan bembeyaz oluncaya kadar kaynatılır. Pişen yemek daha sonra pay edilir ve yemek o kadar bereketlidir ki her aya yeter. Halk böylece kıtlıktan sağ salım çıkar. Halk bu yemeğe sümölök adını verir. O bahar halkın duaları kabul olur. Bahar çok iyi geçer, ekin hiç çıkmadığı kadar çok çıkar. Bol mahsul alınır. Halk bolluk içinde kalır. O günden bugünlere kadar da Kırgızlar bu yemeği kutsal olarak görürler ve nevrüz bayramında törensel bir yemek olarak sümölök halkın geleneğinde devam eder

(Alağuşov,1993: 8-9). Dilden dile dolaşarak halkın arasında bir efsane hâline gelmiş bu hikâyeye halkın tabiattan bolluk ve bereket isteyişinin bir sembolü hâline gelmiştir. Tabiat karşısındaki insan, yaşamının devamı için Allah'tan bolluk ve bereket dilemektedir. Günümüzde de bu anlayışla Nevruz kutlamalarında kazanlarla sümölök yapılmaktadır ve sümölök nevrüz bayramında bolluğun ve bereketin sembolü hâline gelmiştir.

2.2. Çeçkor

Bir diğer adı “Tüşüm Mayramı” Hasat Bayramı olan çeçkor, Kırgız Türkleri arasında bayram olarak kabul edilmektedir ve takvime bağlı gerçekleştirilen törensel bir uygulamadır. Kırgız Türklerinde “Mayramı bolboy- el bolboyt.” “Bayramı olmayan el olmaz.” düşüncesi hâkimdir ve bu sebeple halkın nazarında bayramlar önemlidir. Kırgız Türklerindeki çiftçiliğin ve ekinciliğin koruyucu ruhu olarak görülen Baba Dıykan'dan kaldığı düşünülen bu bayram (Alağuşov, 1993: 18-19) Kırgız Türklerinin hasat bayramıdır. Halkın konargöçer ve hayvancılığa dayanan yaşam şeklinin yanı sıra yerleşik hayatla birlikte halk, yaşamın devamı için ekin de eker. Özellikle ekinin tarlaya ekilmesiyle başlayıp olgunlaşmasıyla devam eden ve ekinin tanelerinin sapından ayrılmasına kadar süren zorlu sürecin sonlanmasıyla birlikte halkın bolluk ve bereket için dilekler dilediği, dualar ettiği, kurban kestiği bir tören olan Çeçkor bayramı bolluk ve bereketin dilendiği, beraberinde birtakım ritüelleri getiren takvimsel bir uygulamadır. Ekinin saçılıp ekilmesi, ekinin olgunlaşması, biçilmesi, sapından tanelerinin düven ile ayrılması gibi zorlu süreçlerin hepsinde Kırgız halkının dilinde hep dualar vardır. Ekin saçılıp ekilirken edilen dua şu şekildedir:

Mına, septim uuçtap.	<i>İşte serptim avuçlayıp,</i>
Cıluu cerden konuş tap,	<i>Uygun yerden yer bul,</i>
Bu-cetim cesirge,	<i>Bu yetim öksüze,</i>
Munusu- karıp miskinge,	<i>Bunu da garibe zavallıya,</i>
Munusu – alsız karıpka,	<i>Bunu da fakir fukaraya,</i>
A bul- tilemçiğe,	<i>A, bu isteyene,</i>
Bulardı- salamçıga.	<i>Bunları da misafire.</i>
Kalgandarı	<i>Kalanları</i>
Size, bizge, maga.	<i>Size, bize, bana.</i>

Baba Dıykan coldoşum,

Baba Dıykan yoldaşım,

Bardık işti oñdosun.

Tüm işi düzeltsin.

(Alağuşov, 1993: 15-16).

Çeçkor bayramı hasadın harman yerinden kaldırılmadan bir önceki gün gerçekleştirilir. Çeçkor günü ürün harman yerine yığılır ve sapından samanından temizlenir. Harman yerinin sahibi temizlenmiş ve yığın şeklinde konulmuş hasadın üstüne çıkar ve eline aldığı tahta bir kabı hasada daldırır ve üfleyerek kabın içindeki tahılı etrafa saçır. Daha sonra yığın hâlindeki buğdayın ortasına saplanmış küreğin sapı ile buğdayın üzerine sağ tarafına bakarak bir çizgi çizer, “Baba Dıykan ve Kıdır Ake gelirse buğdayı dolaşıp bu çizgiye basıp bereket versinler!” diye dileklerde bulunur. Daha sonra harman yerinin sahibi tahta kabını buğday yığına daldırıp doldurur ve onu ayrı bir yere döker. Bu döktüğü buğday ihtiyacı olanlara verilir. Daha sonra buğdayın yanında kürek vasıtasıyla kurban edilerek bir koyun, keçi veya oğlak kurban edilir ve eti orada pişirilerek komşularla hep birlikte yenilir. Hasat yeri gece öylece bırakılır ve ertesi gün taşınır. Çeçkor esnasında harman yerine köpek gelirse kovalanmaz, yılan gelirse süt, kıımız gibi ak “beyaz” renkli içecekler saçılır ve ak rengin iyi niyetiyle yılandan harman yerini terk etmesi beklenir. Ayrıca çeçkor esnasında harman yerine gelen insanlar da “Çeçke Bereke!” diyerek bolluk ve bereket dilerler (Akmatov - Şadiyeva, 2016: 72-73). Takvimsel bir uygulama olan “Çeçkor”da hasadın gelecek yıllara bolluk ve bereket getirmesi dlenir.

2.3. Dambır Taş

Bahar mevsiminde yağın ilk yağmurun Kırgızlarda ayrı bir önemi vardır. Baharın ilk yağmuru ve gök gürlmesi ile Kırgız kadınları ya da çocukları tarafından gerçekleştirilen eski ve takvimsel bu uygulamada tabiattan bolluk bereket dlenmektedir. Dambır taş uygulamasında evin en büyük kadınlarından biri baharın ilk yağmurunun yağması ve gök gürlmesi ile eline aldığı boş kap kacağa veya kovaya kepeçe ile vurarak ekinin bol, sütün çok olmasını diler ve “Cer carılsın kök çıksın, celin ayrılıp süt çıksın ” / “Yer yarılısın yeşillik çıksın, hayvanın memesi yarılıp süt çıksın.” diyerek evin etrafını üç kere dolandır. Çocuklar ise yağmura kafasını uzatıp kovaya taş koyup boz üyün etrafını üç kere koşarak dolanırlar ve dambır taş diye bağırlar. Çocuklar kovadaki taşlarla evin etrafında dolanırlar şunları söylerler:

Cer ayrılıp çöp çık,	<i>Yer yarılıp ot çık,</i>
Celin ayrılıp süt çık,	<i>Hayvanın memesi yarılıp süt çık,</i>
Celege kulun baylanıp,	<i>Direğe kulun bağlanıp,</i>
Sabadan cıt çık.	<i>Kımız tulumundan koku çık.</i>
Saboolop, çokmor alıp kelbey,	<i>Kavgı döğüş olmadan,</i>
Elim, curtum tınç çık,	<i>Halkım, yurdum huzurla çık,</i>
Cer ayrılıp çöp çık,	<i>Yer yarılıp ot çık,</i>
Celin ayrılıp süt çık,	<i>Hayvanın memesi yarılıp süt çık,</i>
Balasızdar köz carıp,	<i>Çocuksuzlar göz aydınlığına kavuşup,</i>
İñaalagan ün çık!	<i>Ağlayan çocuk sesi çık!</i>

(Akmataliyev vd., 2003: 151-152)

Yağmur bardaktan boşanırcasına yağncaya kadar çocuklar kovalarla ve taşlarla takır tukur ses çıkarmaya devam ederler (Akmataliyev vd., 2003: 152).

2.4. Cer-Suu Tayuu

Eski Türk inanışlarından Yer-Su inanışının etkisinde oluşan takvimsel bu uygulama yağmur yağmayıp kuraklığın yaşanmaya başlanmasıyla yağmur dileyen halkın bir su kenarına toplanıp, kurban kesip dualar ettiği takvimsel bir gelenektir. Yer-Su'ya halk dua eder ve yağmur dilenir ve hep birlikte yemekler yenilir. Kuraklık zamanında yapılan bu takvimsel uygulama dağlarda otların çıkmaya başladığı zaman ile koyunların yavrulamaya başladığı ilkbahar zamanlarında da gerçekleştirilir (Şabdaneliev, 2018: 6). Genellikle baharda ve sonbaharda (kıştan hemen önce) gerçekleştirilen bu uygulamada bir koyun veya bir keçi kesilip kurban edilerek dualar edilir. Yer-Su için kesilen kurban hep birlikte yenilip sonrasında halk dağılır. Takvimsel bu uygulama ayrıca güneş ve ay tutulmalarında, salgın hastalık durumlarında, deprem olması durumunda da halkın yine toplanarak Yer-Su'ya kurban kesmesi, dualar etmesi, iyi dileklerde bulunulması şeklinde de gerçekleştirilmektedir (Akmataliyev vd., 2003: 130).

2.5. Ülüş

Takvimsel uygulamalardan olan ve etin, kırmızın bol olduğu bahar mevsiminde gerçekleştirilen “Ülüş” yani yayla bayramı

yayladaki bir kişinin bir başka yayladaki kişiyi çağırması ve misafir etmesi şeklindeki bir gelenektir (Akmataliyev vd., 2003: 147). Kırgızların yayla bayramı olan ülüşte koyun, koç kesilir ve kavranan etler kımız ile çağrılan misafirlere ikram edilir. Ülüşte eğlenceler, oyunlar da yer alır. Özellikle at bakıcılarının ve kızların gelinlerin söyledikleri türküler ülüşün eğlenceli gelenekleri arasındadır. At bakıcılarının türküsü olan “Şırlıdan” ile kızlar ve gelinlerin türküsü olan “Bekbekey” yayla bayramında söylenen türkülerdendir. Ülüş adlı türkü de ev sahibi ve misafirler tarafından söylenen bir başka türküdür:

Ülüş bolot cayında,	Ülüş olur yazın,
Koy, cıkkıluu ayılda,	Koyunlu, yıkkılı obada,
Tayların minip carışat,	Taylarına binip yarışıyorlar,
Ülüşkö baldar barışat.	Ülüşe gençler gidiyorlar.
Atalar bergen müçösün,	Atalarından kalma parçasını,
Kurga tüyüp alışat.	Tecrübe edip akıllarında tutuyorlar.
Cay cayloonun ülüşü,	Yazın yaylamanın ülüşü,
Candın baarı kubanıp,	İnsanların hepsi sevinip,
Cadırap kaynap külüşü.	Gülümseyip artar gülüşü.
Bizdin ayıl küngöydö,	Bizim obamız güneyde,
Silerdin ayıl teskeyde,	Sizlerin obanız kuzeyde,
Tunuk bulak şarkırayt,	Temiz pınar çoşarak akıyor,
Toolor bolso carkırayt.	Dağlar ise pırl pırl parlıyor.
Torgoy, kükük tınımsız.	Turgay, guguk kuşu durmadan.
Sayrap turat köçündö,	Ötüp duruyor göçünde,
Bakalar çardap kölümdö	Kurbağalar vıraklar gölümde.

(Alağuşov, 1993: 20).

Takvimsel uygulamaların yapıış zamanı, uygulamaları ve dilekleri bir tabloda gösterilecek olursa hepsini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Takvimsel Uygulama	Yapılış Zamanı	Yapılan Uygulamalar	Dilek ve İstekler
Nevruz	• Kışın	• Sümölök ve	• Bolluk

	bitmesi ve baharın gelmesi	çon köcö pişirilir.	bereket dilenir.
Çeçkor	<ul style="list-style-type: none">• Yaz mevsiminin sonu ve sonbahar mevsiminin başlangıcında	<ul style="list-style-type: none">• Harman yerinde ekin saçılır.• Koyun, keçi, oğlak kurban edilir.	<ul style="list-style-type: none">• Bolluk bereket dilenir.
Dambır Taş	<ul style="list-style-type: none">• Bahar mevsiminde (İlk yağmur ve gök gürültüsü zamanında)	<ul style="list-style-type: none">• Kovalara konulan taşlar ile ya da kap kacak ile ses çıkarılır.• Çadırın, evin etrafında dolaşılır.	<ul style="list-style-type: none">• Daha çok yağmur, bolluk ve bereket dilenir.
Cer Suu Tayuu	<ul style="list-style-type: none">• Bahar mevsiminde ve sonbahar mevsiminde	<ul style="list-style-type: none">• Koyun, keçi kurban edilir.• Yemekler yenir.	<ul style="list-style-type: none">• Kazadan, beladan uzak kalmak dilenir.
Ülüş	<ul style="list-style-type: none">• Bahar mevsiminde (Et ve kırmızın bol olduğu zamanlarda)	<ul style="list-style-type: none">• Koyun, koç kurban edilir.• Başka yayladakiler davet edilir ve birlikte yemekler yenilir.• Eğlenceler düzenlenir, türküler söylenir.	<ul style="list-style-type: none">• Bolluk ve berekete şükredilir.

Sonuç

Kırgız halkının zaman algısı ile çeşitli tecrübelerinin ürünü olarak oluşturdukları halk takvimleri ve bu takvimlere bağlı olarak algılanan zaman diliminde tekrarlanma özelliği gösteren çeşitli takvimsel uygulamaları olan “nevruz, çeçkor, dambır taş, cer suu tayuu, ülüş” uygulamaları tabiatın ve yaratıcıdan dilenen istek ve dileklerin yer aldığı çeşitli uygulamalar olarak dikkat çekmektedir. Tabiatı merkeze alan bu uygulamaların temelinde Eski Türk inanışlarından Yer-Su inanışı yer almaktadır. Anadolu’da “saya gezme, yağmur duası, koç katımı” gibi hayvancılığın ve mevsim değişikliği ile meteorolojik olayların temelinde oluşturulan takvimsel uygulamalarda hem yaşam şeklinin (hayvancılık, konargöçer yaşam şekli) hem de aynı Eski Türk inanışının izlerini sürmek mümkündür. Kırgız halkı; kıştan sağ salım çıkmayı, kışa sağ salım girmeyi, baharı ve yazı sağlıklı ve bolluk, bereket içerisinde yaşamayı bu uygulamalar aracılığıyla dilemektedir. Aslında tüm bu takvimsel uygulamalarda

tabiatın insana sunduklarını insan, çeşitli takvimsel uygulamalarla tabiata kurban ve yemek olarak tekrar sunmaktadır. Konargöçer yaşam, hayvancılık ve tarımsal faaliyetlere dayanan yaşam şekilleri sonucunda Kırgız halkınca oluşturulmuş halk takvimi ve bu takvime bağlı algılanan zamanın belirli dönemlerinde gerçekleştirilen ve tekrarlanan farklı bu takvimsel uygulamaların varlığında da aynı Anadolu'da olduğu gibi özellikle mevsim değişikliklerinin ve meteorolojik olayların etkili olduğu görülmektedir. Halk kültürünün uygulanmasında ve toplum hayatı içerisinde devamlılığında önemli bir yere sahip bu takvimsel uygulamalarda edilen dualar, pişirilen yemekler, dilenen dilekler, kesilen kurbanlar toplum hayatında birlik ve beraberliği sağlayan uygulamalar olarak görülmektedir ve kişiye toplumla birlikte yaşama ve topluma aitlik hissi kazandırdığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bu uygulamaların pek çoğu yerleşik hayata geçilmesi sebebiyle unutulmaya başlansa da modern hayatlara uygun şekilde bayram kutlamalarında bazı uygulamalar hâlâ gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Kaynakça

- AKMATALİYEV, Abdıldacan, KIRBAŞAEV Keleş, ÖMÜRBAY UULU, Makelek, ŞARŞENALİEV Ömürbek (2003). *El Adabiyatı Seriyasının 29-Tomu Kaada-Salttar Ak Batalar*, Bişkek.
- AKMATOV, Kıyalbek, ŞADIYEVA Erkeayım (2016). *Kırgız Tili Boyunça Cat Cazuulat 5-11 Klass*, Bişkek.
- ALAGUŞOV, B. (1993). *Eldik Mayramdar*, Bişkek: Bişkek Adabiyat.
- ALPASLAN, AYTEKİN (2018). *Halkbilimi Bağlamında Türk Halk Takvimlerinin Yapısı, İşlevi ve İlgili Halk Bilgisi Ürünleri*, Türk Halkbilimi Bölümü Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- AYNAKULOVA, Gülsina (2007). “Gregoryen Kıpçaklar ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Milli Folklor Dergisi*, Sayı 74, s. 21-28.
- DAŞMAN, Ali (2005). *Mezgildik Maanini Tıyunduruucu Til Karacattarının Kırgız Cana Türk Tilinde İliktenişi*, Kırgız Tili Cana Adabiyatı 9.K. Tıstanov Atındağı Isıkköl Mamlektetik Universitetinin İlimiy Praktikalık Basılması.
- DENİZ, Taşkın, DİKER, Oğuz, ÇETİNKAYA, Adnan (2017). Somut Olmayan Kültür Ögesi Olarak Yerel İklim Bilgisi ve Halk Takvimi: Safranbolu'da (Karabük) Bir Saha Araştırması. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Yıl 22, Sayı 138, s. 205-226.
- KARATAEV, Olcobay, ERALİEV Salaydin (2005). *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Bişkek: Biyiktik.
- GÜNAY, Ünver (2006). “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, s. 239-272.
- <http://www.arem.gov.tr/TR-134573/halk-takvimi.html> (Erişim tarihi: 08.01.2023)

- ISAKOV, Baktybek (2012). “Kırgız Konargöçerleri Arasında Geleneksel Takvim Anlayışı”, *Gazi Türkiyat*, Cilt 6, Sayı 11, s. 201-210.
- İSAKOV, Abdrasul (2013). “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (VI-VX. Yüzyıllar Arası)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 6, s. 161-172.
- ŞABDANALİEV, Negizbek (2018). *Kırgızdardın Diniy Tüşünükörünün Önügüşün İzildöödö Taştığı Cazma Estelikterdin Ordu*, Global Centre for Pluralism.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

KUTB'UN HÜSREV Ü ŞİRİN MESNEVİSİNDEKİ TÜRKÇE ADLARIN KAVRAM ALANLARINA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ¹

Özet

12. yüzyılda Genceli Nizamî tarafından Farsça yazılan Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevi, 14. yüzyılın ilk yarısında Kutb mahlaslı bir şair tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu eserin söz varlığının ele alınması, 14. yüzyıldaki Türkçenin durumu hakkında bir kanaatin oluşmasına da imkân tanıyacaktır.

Söz varlığı, temelde “ad” ve “fil” olarak ikiye ayrılmak ile beraber, adların dil içerisindeki kullanım sıklığı, çokluğu ve çeşitliliği fiillerden oldukça fazladır. Buradan yola çıkarak Kutb’ un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserini söz varlığı açısından daha iyi değerlendirebilmek için eserdeki adların kavram alanına göre incelenmesi yapılmıştır. Ancak bu yapılırken, adların farklı dillerden kolaylıkla alıntılandığı düşünülmüş ve Türkçe kökenli sözcüklerin alıntı sözcüklerden ayırt edilerek değerlendirilmesinin Türkçe açısından daha kıymetli olacağı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kutb, Hüsrev ü Şîrîn, Türkçe Adlar, Kavram Alanı.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Mehmet ÖZEREN
Doç. Dr. Fırat
el-mek: mehmetozeren@
hotmail.com
ORCID: 0000-0003-
4386-8312

Asiye ÇİNAR
Uzm., Fırat Üniversitesi
el-mek: asiyeinar23@
hotmail.com
ORCID: 0000-0003-
3235-9344

**Gönderim Tarihi
Recieved**
01.03.2023

**Kabul Tarihi
Accepted**
28.04.2023

Atf
ÖZEREN, Mehmet,
ÇİNAR, Asiye (2023).
“Kutb’un Hüsrev Ü Şîrîn
Mesnevisindeki Türkçe
Adların Kav-Ram
Alanlarına Göre
Değerlendirilmesi”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 35-48.
DOI:
10.59182/tudad.1223715
ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu çalışma Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN danışmanlığında hazırlanan “Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn’inde Adların Kavram Alanı” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

THE EVALUATION OF THE TURKISH NAMES IN THE HÜSREV Ü ŞİRİN MASNAVİS BY QUTB ACCORDING TO THE CONCEPTUAL FIELDS

Abstract

The masnavi called Hüsrev ü Şîrîn, which was written in Persian by Nizami of Ganja in the 12th century, was translated into Turkish by a poet with the pseudonym Kutb in the first half of the 14th century. Analyzing the vocabulary of this work will also enable us to form an opinion about the situation of Turkish in the 14th century.

Although the vocabulary is divided into two groups "noun" and "verb", the frequency, multiplicity, and variety of nouns in the language are much more than verbs. From this point of view, to better evaluate Kutb's work Hüsrev ü Şîrîn in terms of vocabulary, the names in the work were examined according to the concept area. However, while doing this, it was thought that the names were easily quoted from different languages, and it was seen that it would be more valuable for Turkish to evaluate the words of Turkish origin by distinguishing them from the borrowed words.

Key words: Qutb, Hüsrev ü Şîrîn, Turkish Names, Conceptual Field.

Giriş

Dillerin yazılı ve sözlü boyutunu oluşturan sözvarlığı, kelimeler ile kelime grupları, kalıplaşmış ifadeler, atasözleri ve deyimler gibi çok katmanlı bir yapıdan oluşmaktadır. Sözvarlığı bir bütün olarak bakıldığında, bir dilin anlatım gücünü somut olarak ortaya çıkarmaktadır.

Diller veya dil türleri (yazılı dil, sözlü dil, işaret dili vd.), insan zihnindeki kavramların tamamını sayısal olarak da karşılık olarak da "dil"e getirmekten oldukça uzaktır. Bunun en büyük nedeni, dilin insan zihninde evrensel ya da kültürel soyut tasarımlardan oluşmuş olmasıdır. Soyut tasarımların çoğunluğu, "ad"ı koyamadıklarımızdan veya hiçbir zaman birbirinin aynısı olmayan ama birbirine yaklaştırılan, birbirine yakın olduğu düşünülen tasarımlara ortak "ad" verilerek karşılanmaktadır. Bu karşılıklar "sözcük" olarak yazılı ve sözlü dilde kullanılmaktadır. Bu kullanımlar arasında da dikkati çeken husus, her iki dil türünde de "kullanım" dışında kalan ama dil kullanıcısı tarafından bilinen sözcüklerin olmasıdır. Çalışmanın konusu itibariyle yazı dili üzerinden düşünülecek olursa, yazılan dışında yazarın bildiği ama metne

geçir(e)mediği birçok sözcük bulunmaktadır. O nedenle yazılı metindeki sözcüklerle dönemin sözcüklerinin ancak bir kısmı kayda geçmiş olmaktadır. Buna rağmen yazının kalıcılığı, yazı dilini üstün kılmaktadır.

Dilin her unsuru, ihtiyaç duyulan bir kavramı karşıladığı müddetçe kullanılır ve kullanıldığı oranda da değerlidir. O nedenle bir dile yerleşmiş alıntı sözcükler ile dilin kendine ait sözcükleri dil kullanıcısı tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak her dilin dilsel dünya görüşü farklı olduğu için bir dilin kendi sözcüklerini mümkün oldukça kullanması, o sözcüklere başvurması, o sözcüklerden yeni türetmeler yapması ve bunların yaygınlık kazanması veya bilinmesi, dil sisteminin devamını sağlaması açısından oldukça önemlidir. Türkçenin tarihine genel olarak baktığımızda ise 13. yüzyıla kadar alıntı kelime oranının Türkçe sözcükler karşısındaki oranının oldukça düşük olduğu dikkati çekmektedir. Ancak 13. yüzyıldan sonra alıntı manzum türlerin daha çok alıntı sözcüklerle işlendiği dönemler ve eserler ile alıntı sözcük oranının yükseldiği görülmektedir. Harezmi Türkçesi dönemi eserlerinden olan Hüsrev ü Şîrîn de Türkçenin o dönemki farklı lehçelerinin (Oğuz, Kıpçak, Doğu Türkçesi) dil özelliklerini bir arada barındırmasının yanı sıra Arapça ve Farsça sözcüklerin de yoğun olarak kullanıldığı bir eserdir. Ancak tarihî dönem eserlerimizdeki Türkçe sözcükler üzerine yapılan tematik çalışmalar (Öztürk, 2005: 201-208; Çakmak, 2015a: 427-460; Çakmak, 2015b: 135-143; Ekmen, 2018; Batmaz, 2013) ile karşılaştırma yapma imkânı sunmak amacıyla Türkçe sözcüklerin devamlılığını, sıklığını ve kullanım alanını tespit etmek Türkçe açısından daha önem arz etmektedir.

12. yüzyılda Genceli Nizamî tarafından yazılan Hüsrev ü Şîrîn mesnevisi, Kutb mahlaslı şair tarafından 14. yüzyılda (1340-1342 yıllarında) Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. Eserin mütercimi Kutb, Hüsrev ü Şîrîn'i Tımsı Bek Han ve onun eşi Melike Hatun adına kaleme almış ve hükümdara sunmuştur. Mesnevî, Köprülü'ye göre bu yönüyle Türk ve İran edebiyatlarında başka örneği bulunmayan bir orijinallik teşkil etmektedir (Hacıeminoğlu, 1999: 56; Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2013: 169). Köprülü, bu eserin Harezmi-Altın Orda sahasının bedîi maksatla yazılan ilk din dışı eseri olduğuna dikkat çekmiştir (Köprülü, 2016: 359). Zajaczkowski ise, Kutb'un atasözlerini dahi aynen almayıp Türkçe atasözleri ile değiştirerek

tercüme ettiğini belirtmiş, dolayısıyla metnin “Nizâmî”nin manzumesinin edebî bir adaptasyonu” olduğunu ifade etmiştir (Zajaczkowski, 1961: 159-168; Ercilasun, 2008: 373).

Genceli Nizâmî, eserinde Sasani hükümdarı Hüsrev (öl. 628) ile Ermeni melikesinin yeğeni Şirin’in aşk hikâyesini anlatır. Köprülü, Kutb’un tercümede bazen Nizâmî’den ayrılıp kısaltmaya gitse de hikâyenin genelinde Nizâmî’ye uyduğunu ifade etmektedir. Bazı tasvirleri Farsça aslından farklı olarak kendi içinde bulunduğu zamandan etkilenerek yaptığına dikkat çeker. Hüsrev’i, Altın Ordu hükümdarları gibi tasvir etmesini örnek olarak verir (Köprülü, 2016: 388-389). Konu olarak Hüsrev ile Şirin’in aşkı ön planda olsa da mesnevide Hüsrev’in siyasî hayatı da yer almaktadır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2013: 169).

12. yüzyılda Genceli Nizâmî tarafından yazılan Hüsrev ü Şirin mesnevisinin Kutb tarafından 14. yüzyılda (1340-1342 yıllarında) Farsçadan Türkçeye yapılan çevirisindeki Türkçe adların kavram alanlarına göre değerlendirilmesi şu şekildedir:

1. Türkçe Adların Kavram Alanı

1.1. Özel Adlar

Kutb’un Hüsrev ü Şirin adlı eserinde özel ad olarak kişi adları (64), devlet, ülke adı (12), millet adı (7), dil adı (1), din ve mezhep adı (4), eser adı (1) tespit edilmiştir. Bu özel adlar daha çok alıntı sözcüklerden oluşmaktadır. Ancak eserden tespit edilen Türkçe özel adlar şunlardır: altınboğa “Altınboğa” (457), semen- türk “Semen Türk” (269), tinibek “Tinibek” (191); kıpçak “Kıpçak, Kıpçak ülkesi” (458); türk “Türk” (208).

1.2. Yer Adları

Kutb’un Hüsrev ü Şirin adlı eserinde Farsça (10), Sanskritçe(1), Mogolca (1), Arapça (10), Türkçe (23) olmak üzere 43 yer adı kullanılmıştır. Eserde yer adlarının çoğunluğu Türkçe sözcüklerden oluşmaktadır: arık “ark, arık, su yolu, arık” (319), bük “ormanlık yer, orman” (198), iklim “kıta, bölge, memleket, ülke, diyar” (204), il “il, yurt, memleket” (208), ışık “eşik, kapı eşiği” (299), iv “ev” (200), konak “ev, konak, misafir, konuk” (224), köl “göl, havuz” (208), köprü “köprü, köprüg” (291), kuğuğ “kuyu” (189), orun “yer, mahal, makam, mevki, durum, vaziyet, cihet, taraf” (300),

otlağ “otlak, mera, çayır, otluğ” (241), sawlağ “hayvan sunulacak yer” (239), tağ “dağ” (205), tarlağ “tarla” (199), teniz “deniz” (196), üyük “höyük, tepe gibi yüksek yer” (285), yaban “kır, yaban, çöl, yābān” (305), yaylağ “yaz geçirilecek yer, yayla” (239).

1.3. Gökyüzü İle İlgili Adlar

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde gökyüzü ile ilgili toplam 14 ad tespit edilmiştir. Tespit edilen bu adların Farsça (4), Arapça (2), Türkçe (8) kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: bulut “bulut” (214), kök “gök, mavi, yeşil, ot” (212), kün “güneş, güneş ışığı” (182), tolun ay “dolunay” (207), yağmur “yağmur, yağın” (239), yengeç “yengeç burcu” (286), yıldız “yıldız” (182).

1.4. Organ Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 46 organ adı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu organ adlarının Farsça (6), Arapça (4), Türkçe (36) kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: ayak “ayak” (186), ağız “ağız” (184), al(ı)n “alın, karşı, ön taraf” (293), avuç “avuç” (186), bağ(ı)r “bağır, göğüs, ciğer” (290), barmak “parmak” (201), baş “baş, kafâ, ilk, ön kısım, uç, önder, lider” (184), bilek “bilek” (390), boğaz “boğaz, boğuz” (293), boy(u)n “boyun” (279), burun “burun” (293), dil (F.) “gönlül, yürek, kalp” (181), döş “töş, göğsün ortası yahut üst tarafı” (354), içegü “kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı, bağırsak” (274), igin “omuz” (188), il “el, ilig, elig, el, èl, elik” (289), in “yanak, en” (219), injek “çene, avurt, yanak, enjek, enj” (379), ir(i)n “dudak” (206), karakı “göz bebeği” (206), karın “karın, midde, göbek, kuşak” (444), kaş “kaş” (206), kirpük “kirpik” (206), kol “el, kol, ön but” (190), koy(u)n “koyun, bağır, göğüs, kucak, himaye” (203), kök(ü)s “göğüs, köğüs, kögüz, köküz” (398), köz “göz” (181), kulağ “kulak” (200), kursak “kursak, mide” (199), sünük “kemik, şünek” (349), ten (F.) “ten, vücut, gövde” (190), til “dil” (181), yanak “yanak, yanak” (197), yürek “yürek, kalp” (218), yüz “yüz, surat, çehre, ön, ön taraf, üst yan” (188).

1.5. Akralık Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 24 akrabalık bildiren ad tespit edilmiştir. Tespit edilen bu adların 5' i Farsça kökenli, 2' si Arapça kökenli, 1'i Moğolca kökenli, 16' sı Türkçe kökenli adlardan

oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: ana “anne” (264), ata “baba, ata, ced” (197), bala “yavru, kuş yavrusu” (264), hatun “hanım, kadın, zevce, hātūn, katun” (305), kadaş “akraba, hısım, kardeş, kayaş, қадаш” (333), karındaş “kardeş” (205), kelin “gelin” (264), kız “kız” (205), oğul “oğul” (197), oğlan “1. çocuk, yavru, oğul, erkek evlat, 2. nesil, soy, 3. buluş çağına yaklaşmış çocuk genç, 4. prens” (239), uya “kardeş” (198), yawuk “yakın, eş, dost, yavuk, yağuk” (332).

1.6. Araç ve Eşya Adları

Kutb’un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 105 tane araç gereç, eşya adı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu adların 25’ i Arapça, 30’ u Farsça, 2’si Yunanca, 48’ i Türkçe kökenli adlardan oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: ağak “kadeh, ayak, ayağ” (187), akça “akça, para” (293), altın “altın” (204), bağ “bağ, halat, çakır, ip” (188), baltaçık “büyük çekiç” (284), beşik “beşik” (197), çakmak “çakmak” (194), çanağ “kadeh, bardak, kap, kâse” (447), çıkır “çıkırık (ip için), su dolabı” (185), idiş “kap, çanak, iyiş” (259), kalkın “kalkan, koruyucu” (198, 281), kamçı “kamçı” (191), kapığ “kapı” (181), kazan “kazan, büyük tencere, kazđan” (195), kazđan “kazan, büyük tencere, kazan, tağan” (318), kılıç “kılıç” (191), kın “kın, kılıç kılıfı” (298), kiriş “kiriş, yayın iki ucundaki esnek bağ” (277), kiş “sadak, ot torbası” (198), koņrađu “çmğrak, çan” (384), kön “deri, gön” (359), kümüş “gümüş” (206), ok “ok” (198), sağrak “bardak, kadeh, kap” (301), sipürtge “süpürge” (289), süni “süngü, mızrak” (198), tapuğ “eşik, kapı” (247), tarđak “tarak, tarağ” (231), top “top” (261), tor “ağ, tuzak” (288), tuç “tunç” (187), yarağ “silah, tehzizat, hazırlık” (188), yarmak “yarmak, para, akçe, sikke” (230), yip “ip, pamuk, yif” (231), yüzük “yüzük” (318).

1.7. Hayvan Adları

Kutb’un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 60 tane hayvan adı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu adların 12’ si Farsça, 2’ si Arapça, 46’ sı Türkçe kökenli adlardan oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: arslan “aslan” (198), as “as, kürkünden yararlanılan bir hayvan, kakım, hermelin” (229), at “at” (229), balık “balık, balık burcu” (274), börü “kurt, böri” (269), buğra “erkek deva, deve aygırı, buğra, boğra” (327), çayan “çıyan, akreb, çağan, çıdan, çıyan” (289), çetik “kedi, çetik” (293), çibin “sivrisinek, arı, çibin” (344), ıwuk

“kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik. Ivuk, ıvık” (227), işek “eşek, eşek, eşek” (277), iwke “su ördeği” (208), kavu “kuğu” (242), kaz “kaz” (242), kedik “av hayvanı, hayvan, keyik, kiyik” (219), kısrak “kısrak, dişi at” (211), koy “koyun, koyun” (289), koyan “tavşan” (207), kögerçin “güvercin, kögerçün, kögercin” (227), kuğu “kuğu, kuğu, koğu” (352), kunduz “kunduz” (206), kuş “kuş” (208), kuzgun “kuzgun, büyük kara karga” (391), ördek “ördek” (242), örümçük “örümcek, örümçek” (216), sıçan “fare, sıçan, sıçkan” (289), sığır “sığır, büyük baş hayvan” (297), sunkur “sunkur kuşu, sunkur, doğanların kuşu” (223), süglün “sülün” (264), tavuk “tavuk, tavuk, dağuk, dağuk, tağuk, tağuk, tağü” (242), tilkü “tilki, tülki, tülkü” (213), tuygun “beyaz atmaca” (285), yengeç “yengeç” (286), yılan “yılan” (285).

1.8. Bitki Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 42 tane bitki adı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu adların 22' sinin Farsça, 4'ünün Arapça, 1'inin Yunanca, 15' inin Türkçe kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: arpa “arfa, arfa” (183), aşığ “buğday, zahire, aşığ” (296), buğday “buğday, başak burcu” (251), çalık “başı sert ot” (266), çiçek “çiçek, çeçek, çeçek” (183), çimgen “çimen, çimenlik, çemen” (212), kav “ kav, kuru ağaç tozu, kavak, kevek” (227), ot “ot nebat” (182), saz “kamış, ot, bataklık” (308), tiken “diken” (210), yığaç “ağaç, dal, değnek, sopa, çöp, ağaç” (213).

1.9. İş ve Meslek Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde bu alan ile ilgili 41 ad tespit edilmiştir. Bu adlardan 11' i Arapça, 5' i Farsça, 7' si Farsça kökenli ad üzerine Türkçe ek getirilerek, 1' i Moğolca kökenli ad üzerine Türkçe ek getirilerek, 18' si Türkçe adlardan oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: avcı “avcı, avçı” (256), bavuıcı “aşçı” (352), bavuıcılık “aşçılık” (299), bitikçi “yazıcı, bitigçi, bitkeçi” (343), ırawçı “şarkıcı” (204), ilçi “elçi, elçi” (266), iwdeçi “büyük çiftliklerde ve zengin evlerdeki aşçı başı” (299), kapıgıcı “kapıcı, nöbetçi, bekçi” (318), karakçı “dilenci, hırsız” (251), kopuzcı “kopuz çalan, kobuzçu” (200), korçı “nöbetçi, silahdar” (266), korçılık “nöbetçilik, silahdarlık” (299), kuymat “çoban, koymat, koyçı” (269), okçı “okçu, ok atmada hünerli olan kişi, okçı” (244), tapuğcı “hizmetçi, kapıcı” (318).

1.10. Giyecek Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 14 tane giyecek adı tespit edilmiştir. Bu adların 7'si Arapça kökenli, 6'sı Türkçe kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: bürünçük "bürüncek, örtü, baş örtüsü, bürünçük, bürçek" (354), köşlek "gömlek" (183), kur "kuşak, kemer" (266), ton "elbise, giyecek, ton, don" (187).

1.11. Yiyecek Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 16 tane yiyecek adı tespit edilmiştir. Bu yiyecek adlarının 2'si Arapça, 1'i Farsça 14'ü Türkçe kökenli olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: aş "yemek, aş" (300), azık "azık, yol yiyeceği" (292), bal "bal" (195), çakır bal "sızma bal" (419), kaymak "kaymak" (236), yağ "yağ" (271), yigü "yiyinti, yenecek nesne" (317), yoğurt "yoğurt" (430).

1.12. İçecek Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 16 tane içecek adı tespit edilmiştir. Bu içecek adlarının 3'ü Arapça, 5'i Farsça, 8'i Türkçe kökenli adlardan oluşmuştur. Tespit edilen Türkçe adlar şunlardır: ayakı "içki" (353), içgü "içecek, içilecek şey" (285), içim "yudum, içilecek şey" (352), koş "bir içki" (214), suw "su" (183), süt "süt" (202).

1.13. Sayı Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şīrīn adlı eserinde 38 tane sayı adı tespit edilmiştir. Bunlar arasından üçünün alıntı sözcük olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen Türkçe sayı adları türlerine göre şu şekildedir:

1.13.1. Asıl Sayı Adları

altı "altı" (197), altmış "altmış", bir "bir" (267), biş "beş" (197), biş yüz "beş yüz" (420), iki "iki" (265), illig "elli" (340), illig miñ "ellibin" (283), kırk "kırk" (357), miñ "1000, bin" (206), miñ tümen "çok, çok fazla, binlerce" (414), on "on" (185), on bir "on bir" (293), on biş "on beş" (221), on dört "on dört" (198), otuz "otuz" (391), seksen biş "seksen beş" (459), toköz "dokuz" (198), dört "dört" (183), tümen miñ "bin yıl, binlerce yıl" (257), üç "üç" (410), yigirmi

biş “yirmi beş” (459), yiti “yedî” (208), yiti yüz “yedi yüz” (459), yüz “yüz” (207), yüz tümen “yüzbin” (236).

1.13.2. Sıra Sayı Adları

bişinç “beşinci (5.)” (351), ikinç “ikinci, ékinçi, ék, ikinçi” (209), törtinçi “dördüncü (4.) törtünçi, törtinçi, törtönç, törtilenç” (351), üçünç “üçüncü, üçinç, üçinçi, üçünçi, üçüncü” (203).

1.13.3. Kesir Sayı Adları

törtde bir “dörtte bir” (553), yarım “yarım, yarı, buçuk, yaru” (333), yüzde bir “yüzdebir” (204).

1.13.4. Üleştirme Sayı Adları

birer “birer” (362), ikegü “ikisi, her ikisi, ékegü, ikigü” (356).

1.14. Renk Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 12 renk adı tespit edilmiştir. Bu renk adlarının 2'si Arapça, 1'i Farsça, 9'u Türkçe kökenli adlardan oluşmuştur. Tespit edilen Türkçe renk adları şunlardır: ak “ak, beyaz” (229), boz “boz, açık toprak rengi” (420), kara “kara, siyah” (212), kapkara “kapkara” (384), sarıg “sarı renk, saru, sarı” (216), timur boz “kır renk” (420), yaşıl “yeşil, mavi” (213).

1.15. Zaman Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde toplam 28 zaman adı tespit edilmiştir. Bu zaman adlarının 13' ü Arapça, 3' ü Farsça, 12' si Türkçe kökenli adlardan oluşmuştur. Tespit edilen Türkçe zaman adları şunlardır: ay “ay” (459), imdi “şimdi” (185), kış “kış” (205), kiçe “gece, geceleyin, kece, kiç, keçe” (182), kün “gün” (182), soñ “son, sonra, geri, geriye” (217), tañ “tan, şafak, sabah vakti” (212), tün “dün” (412), tün “gece” (386), yarıngi “yarınki, yarınkı, yarındağ, yarıngi” (333), yaz “ilkbahar, ilkbahar mevsimi, yay” (412), yıl “yıl, sene” (344).

1.16. Nitelik Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 140 tane nitelik bildiren ad tespit edilmiştir. Bu nitelik adlarının 37' si Farsça, 52' si Arapça, 47'si Türkçe kökenli, 3' ü Farsça kökenli sözcüğe Türkçe ek getirilerek, 1' i Arapça kökenli sözcüğe Türkçe ek getirilerek oluşturulmuş sözcüklerden oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe nitelik

adları şunlardır: akrun “yavaş, sessiz, akru, ahru, akırın, akıru, arkun” (281), anıklık “hazırlık, hazırlanan gerekli olan şey, levazım” (231), asığ “1. Fayda, yarar, kazanç, 2. Kar, faiz, ası, assu”(185), bay “zengin, varlıklı” (215), bayık “doğru söz” (309), belgülik “belli, belirtili, açık ve seçik, belgülig, bilgülig” (197), çawuk “adı samı yayılmış, ünlü, meşhur” (286), edgü “iyi, iyilik, güzel, hoş, idgü, eygü, eyü, igü” (317), edgülik “iyilik, edgülik, edgülik, eygülik” (353), ediz “yüksek, ulu, yüce, birşeyin tepesi, ediz, idiz” (222), erklik “güçlülük, hakimiyet, irklik” (233), mağ “emin, güvenilir (dost)” (325), katıg “katı, çok, zor, güç, iyice, sağlamca, sert, sıkı, güç, katı, katık, kattı” (410), kil “kel, saçı olmayan” (297) , kiñ (A.) “geniş, kên” (262), kızlençi “saklı, gizlide olan” (198), küçey “zor, güç, çetin” (235), kür “cesur, yiğit, gözüpek” (261), küvençi “güvenç, övünç, iftihar, küwenç” (226), oyağlık “uyanıklık, uyanıklık halı” (243), oynaguçi “oynanan, eğlenen” (253), san “itibar, ün, saygınlık” (334), sanlıg “sayılı, sayısı belli” (341), sawluğ “hayalı, edepli, suwluğ” (239), sewüglüg “sevgili, dost, hoşça giden, iyi, istenilen, sevilen” (197), suğ “aç gözlü, haris, kıskanç, sağ” (334), süçüg “tatlı, hoş, süçi, sücü, süçük” (315), tatlı “tatlı, hoş, güzel, lezzetli, tatlıg” (243), toğşun “kuvvetli, bakımlı, haşarı (at için), toğşun” (341), türkân (F.) “güzel, hoş, hükümdar karısı, törkan” (266), tüz “1. düz, doğru, eşit, 2. adil ve doğru, 3. sapasağlam, sağlıklı düzgün” (195), ucuz “ucuz, bol, pahası aşağı, bol” (350), uluğ “büyük, ulu, yaşça büyük olan, aziz, eşraftan kimse, ulu, ulğ, uluk” (313), yalğuz “yalnız, kimsesiz, yarlız, yalnız” (206), yaman “kötü, fena, yanlış, hata, haram, günahkar” (198), yaruğ “parlak, aydınlık, ışık, nur” (203), yinçke “ince, yinçge, yiniçke” (198), yitiz “yüksek, yitir” (357).

1.17. Dinî Kavram Adları

Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 92 tane dinî kavramlar ile ilgili ad tespit edilmiştir. Bu adların 83’ü Arapça, 2’si Farsça, 7’si Türkçe kökenli adlardan oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe dinî kavram adları şunlardır: idî “Tanrı, Allah, ide, ede, eye, iti” (184), tenri “Tanrı” (185), uğan “Allah, kadir, oğan” (197), uçmak “cennet, uçmağ, uşmağ, uşmağ, uçmağ, uçmağ, uçmağ” (194), yarlık “buyruk, emir, ferman, yarlıg” (187), yazuk “günah, suç, yazık” (333), yalavaç “peygamber, elçi”.

1.18. Soyut Kavram Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 37 tane soyut kavramlar ile ilgili ad tespit edilmiştir. Bu adların 18'i Arapça, 5'i Farsça, 1'i Çince, 13'ü Türkçe kökenli sözcükten oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe soyut kavram adları şunlardır: ant “ant, yemin, and” (259), rğal “haz, lezzet, sevinç, zevk, refah” (274), kaç “azar, korkutma, tedbir, kaçığ” (361), kavurtluk “heybet, azamet” (285), kıw “baht, devlet, talih, kut” (310), köyük “yanık, acı, üzüntü” (285), kut “saadet, kut” (319), sakınç “düşünce, endişe, fikir” (196), sakış “sayı, hesap, vergi, sağış” (201), töre “töre, usul, gelenek” (350), yargu “yargı, mahkeme, hüküm, zabt etme, sahiplenme” (273), yas “yas, matem, bela, musibet” (342), yrgamaklık “refah ve saadet içinde yaşama” (274).

1.19. Edebiyat İle İlgili Kavram Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 13 tane edebiyat ile ilgili kavram adı tespit edilmiştir. Bu adların 11'i Arapça, 1'i Farsça, 1'i Türkçe kökenli sözcükten oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe edebiyat ile ilgili kavram adı şu şekildedir: bitik “mektup, kitap, bitig” (458).

1.20. Askerî Kavram Adları

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserinde 4 tane askerî kavram adı tespit edilmiştir. Bu adların 1'i Farsça, 1'i Moğolca, 2'si Türkçe kökenli sözcükten oluşmaktadır. Tespit edilen Türkçe askerî kavram adları şunlardır: çavuş “çavuş, askerî rütbe” (260), çerig “asker, ordu, çerik, çeri” (255).

Sonuç

Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn adlı eserindeki adların kavram alanlarına göre incelenmesi sonucunda özel adların 5'i, yer adlarının 23'ü, gökyüzü ile ilgili adların 8'i, organ adlarının 36'sı, akrabalık adlarının 16'sı, araç ve eşya adlarının 48'i, hayvan adlarının 46'sı, bitki adlarının 15'i, iş ve meslek adlarının 18'i, giyecek adlarının 6'sı, yiyecek adlarının 14'ü, içecek adlarının 8'i, sayı adlarının 35'i, zaman adlarının 12'si, nitelik adlarının 47'si, dinî kavram adlarının 7'si, soyut adların 13'ü, edebiyat ile ilgili adların 1'i, askerî adların 2'si Türkçe kökenli sözcüklerden oluşmaktadır. Ancak Türkçe kökenli sözcüklerin de bulunduğu bu kavram alanlarından özel adların, araç ve eşya adlarının, bitki adlarının, iş ve meslek adlarının, giyecek

adlarının, zaman adlarının, nitelik adlarının, soyut adların çoğunluğu alıntı sözcüklerden oluşmaktadır. Özellikle dinî kavram adları ile edebiyat alanı ile ilgili adların çok büyük bir çoğunluğu Arapça alıntı sözcüklerden oluşmaktadır. Türkçe kökenli sözcüklerin ise organ adları, akrabalık adları, hayvan adları, yiyecek adları, sayı adları gibi bir dilin temel sözcüklerini oluşturan alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu eserden yola çıkılarak tarihten günümüze Türkçenin temel sözcüklerinin büyük oranda korunduğu ya da çok az değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Buna paralel olarak kültür coğrafyası, komşuluk ilişkileri gibi birçok nedene bağlı olarak sonradan öğrenilen bilgilerin kavram alanları ile ilgili sözcüklerinin alıntı sözcüklerden oluştuğu tespit edilmektedir.

ÇEVİRİ YAZI ALFABESİ

‘a	: ع (ayn) sesi
ā	: Uzun a (ا)
d/z	: ض sesi
f, w	: ف sesi
ġ	: غ sesi (tonlu art damak g ünsüzü)
h	: ح sesi
h	: خ sesi
ī	: uzun i sesi (ي)
ī	: uzun ı sesi
ķ	: ق sesi (tonsuz art damak k ünsüzü)
ŋ	: damak n’si (ك)
ş	: ص sad sesi
ţ	: ط sesi
ū	: uzun u sesi
z	: ذ sesi
z	: ظ sesi

Kaynakça

- BATMAZ, Macidegül (2013). *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ÇAKMAK, Cihan (2015a). "Dîvânu Lugâti't Türk'te Araç Gereçlere Ait Söz Varlığı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/16 Fall 2015, s. 427-460.
- ÇAKMAK, Cihan (2015b). "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Vücut ve Organ Adları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8, Sayı 41, s. 135-143.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür ve KARSLI, Sibel (2014). *Kutb'un Husrav U Şîrîn'i* (Dizin). İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKMEN, Botan Cudi (2018). *Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Organ Adları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1999). "Hüsrev ü Şîrîn", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, Ankara, 56.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (2016). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Alfa.
- ÖZTÜRK, Faruk (2005). "Kutadgu Bilig'de Bitki Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt VI, Sayı 1, 201-208.
- ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz (1961). Najstarsza wersja turecka husrav u şîrîn qutba III. Warszawa.
- ARGUNŞAH, Mustafa ve SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülden (2013). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İSKER ŞEHİRİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR DOĞRULTUSUNDA ŞEHİRİN YAPISI VE SİBİR TATARLARINA AİT BAZI BULUNTULAR

Özet

Sibir Tatarları tarafından 14. yüzyılın ortalarında Batı Sibiryâ'daki günümüz Tobolsk Şehri yakınlarında kurulan ve Sibir Hanlığı'na 1495 yılından itibaren başkentlik yapmaya başlayan İsker, 1588 yılında merkezî Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilinceye kadar bölgedeki varlığını sürdürmüştür. Bu olayın ardından şehir, yerleşime açılmamış ve zaman içerisinde yıkılmaya yüz tutmuştur. Nitekim tarihî önemini yitirmeyen şehir, yüzey inceleme ve kazı yöntemleri bazen ayrı ayrı bazen de bir arada kullanılarak çeşitli arkeolojik araştırmalara tabi tutulmuştur.

Bu suretle çalışmamızda, N. G. Spafariy, S. U. Remezov, G. F. Miller, M. S. Znamenskiy, İ. N. Butakov, V. N. Pignatti, A. F. Palaşenkov, A. P. Zıkov ve A. A. Adamov tarafından farklı zamanlarda İsker'de gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar hakkındaki bilgilere yer verilecektir. Ayrıca şehrin kapladığı alanın zaman içerisindeki değişimine, şehrin tahkimat yapılarına, şehirdeki konutların hangi malzemelerden yapıldığına ve kazı çalışmaları sonucunda elde edilen Sibir Tatarlarına ait çeşitli taram aletlerine, bıçaklara, ok uçlarına, yüzüklere dair teknik ve kültürel açıdan birtakım değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Batı Sibiryâ Arkeolojisi, Batı Sibiryâ'da Türk-Tatar Şehri, Bıçaklar, İsker, Ok Uçları, Sibir Tatarlarının Maddî Kültürü.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Mecnun T ank YILMAZ

İstanbul Üniversitesi
Tarih Bölümü, Genel
Türk Tarihi
ORCID: 0000-0002-
2002-235X.

Gönderim Tarihi
Received
23.12.2022

Kabul Tarihi
Accepted
13.03.2023

Atıf
YILMAZ, Mecnun T ank
(2023). "İsker Şehri'nde
Gerçekleştirilen
Arkeolojik Araştırmalar
Doğrultusunda Şehrin
Yapısı ve Sibir
Tatarlarına Ait Bazı
Buluntular",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 49-72.
DOI:
10.59182/tudad.1223715

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

THE STRUCTURE OF THE CITY AND SOME FINDINGS OF SIBERIAN TATARS IN ACCORDANCE WITH THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CITY OF ISKER

Abstract

Isker, which was founded by the Siberian Tatars in the middle of the 14th century near the modern city of Tobolsk in Western Siberia and started to serve as the capital of the Siberian Khanate in 1495, continued to exist in the region until captured by central Russian troops in 1588. After this event, the city was not opened to settlement and was on the verge of collapse over time. As a matter of fact, the city, which has not lost its historical significance, has been subjected to various archaeological studies using surface survey and excavation methods, sometimes separately and sometimes together.

In our study will present information about the archaeological research conducted in Isker by N. G. Spafari, S. U. Remezov, G. F. Miller, M. S. Znamenski, I. N. Butakov, V. N. Pignatti, A. F. Palashenkov, A. P. Zykov, and A. A. Adamov. In addition, some technical and cultural assessments will be made about change in the area of the city over time, the fortifications, building materials of houses and various agricultural tools, knives, arrowheads, rings belonging to the Siberian Tatars, which obtained as a result of excavations.

Key words: West Siberian Archeology, Turkic-Tatar City in West Siberia, Knives, Isker, Arrowheads, Material Culture of Siberian Tatars.

Giriş

Kaynaklar tarafından Küçüm Han'ın şehri, Kaşlık ve Sibir gibi isimlerle de anılan Isker, 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Sibiry'a'daki Tobolsk Şehri'nin yaklaşık 16 km güneydoğusunda, İrtiş ve Sibirka Nehirlerinin kesiştikleri bölgede yer alan dar bir burun üzerinde inşa edilmiştir (Fişer, 1774: 130; Zıkov, 2012: 145). Şehir, inşa edildiği tarihten 1588 yılına kadar Sibir Tatarları, Buharalılar gibi Türk topluluklarına ve Ostyaklar, Vogullar gibi Fin-Ugor topluluklarına ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Sibir Tatarlarının hem kendi aralarında yaptıkları hem de Ruslar ile yaptıkları nüfuz mücadelelerine tanıklık etmiştir.

Öyle ki, 13. yüzyılın başlarından itibaren Taybuga Bey tarafından Batı Sibiry'a'da Çimgi-Tura merkezli otonom bir devlet kurulmuştur. Nitekim Çimgi-Tura'nın yönetimi, 1468 yılında Şeybanî

soyundan gelen İbak Han'a geçmiştir. Ancak 1495 yılında Taybuga kökenli Muhammed Bey, İbak Han'ı öldürerek şehrin yönetimini geri almış; devletin merkezini de Çimgi-Tura'dan İsker'e taşımıştır. Böylece Muhammed Bey'den sonra 1563 yılına kadar sırasıyla Angış, Kasım, Bekbulat ve Yadiğâr adlı beyler İsker'de hüküm sürmüştür. Diğer taraftan Yadiğâr Bey'in 1563 yılında Ahmet Giray ve Küçüm adlı hanlara mağlup olmasının ardından şehrin yönetimi, tekrar Şeybanî soyuna geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Şeybanî soyundan gelen kişiler tarafından yönetilen şehir, 26 Kasım 1582 tarihinde Yermak Timofeyeviç ve onun idaresi altındaki Rus Kozakları tarafından işgal edilmiştir. Yermak Timofeyeviç'in 1585 yılında ölümünün ardından ise şehrin yönetimi bir kez daha Taybugalara geçmiştir. Fakat Taybugaların buradaki yönetimi fazla uzun sürmemiştir. 1586 yılından itibaren Batı Sibiryaya yönelen merkezî Rus kuvvetleri, 1588 yılında şehirdeki Taybuga iktidarına son vermiştir (Topsakal-Yılmaz, 2021: 20, 27-28). Bu olayın ardından Ruslar tarafından yerleşime açılmayan şehir, zaman içerisinde yıkılmaya yüz tutmuştur.

Buna karşın tarihî önemini yitirmeyen şehir, çeşitli tarihçiler, seyyahlar ve arkeologlar tarafından incelenmiş ve arkeolojik açıdan son derece önemli sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim çalışmamız, bu arkeolojik çalışmaların sonuçlarına dayanmakta olup şehrin hem yer üstündeki çehresine hem de yer altındaki Sibir Tatarlarına ait olan bazı buluntularına dair teknik ve kültürel açıdan birtakım değerlendirmelerde bulunmayı amaçlamaktadır.

1. İsker'de Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları ve Şehrin Yapısı

İsker'de gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu araştırmalar sonucunda şehrin kapladığı alana, şehrin tahkimat yapılarına ve konutların hangi malzemelerden inşa edildiklerine dair çeşitli sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim 1675 yılında Batı Sibiryanın Tobolsk Şehri'nden Çin'e doğru yolculuğa çıkan N. G. Spafariy tarafından İsker'e dair ilk bilgiler verilmiştir:

“Abalak Köyü'nden yaklaşık 2,12 km uzaklıkta Sibir Hanlığı'na ismini veren Sibirka adında küçük bir nehir akmaktadır. Nehrin yanında ise Küçüm Han'ın şehri ve toprak siperler bulunmaktadır. Bu yer sağlamdır ve ada biçimindedir. Ancak

şimdilerde tamamen boştur. Burada yalnızca Tobol Tatarlarının kendi saf olmayan inançlarını hatırlamak için restore ettiği bir adet cami bulunmaktadır.” (Spafariy, 1882: 45).

Bununla birlikte araştırmacılar tarafından şehre dair verilen bilgiler, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren daha da detaylandırılmaya başlanmıştır. Keza 11 Ağustos 1703 tarihinde Çar I. Petro'nun emri doğrultusunda büyük bir grup ile birlikte Batı Sibirya'nın Tobolsk Şehri'nden İsker'e nitrat madeni bulmak amacıyla yola çıkan S. U. Remezov, şehrin yer aldığı konuma, kapladığı alana, sahip olduğu kuyuların ve madenlerin yerlerine ilişkin ayrıntılı bir harita çizmiştir (Beliç, 2009: 95).

S. U. Remezov tarafından çizilen haritaya göre; İrtiş ve Sibirka Nehirleri'nin birbirleriyle kesiştikleri sarp bir yamaç üzerinde doğu-batı düzleminde inşa edilen şehir, düzgün olmayan dörtgen forma sahiptir. Şehrin, kuzeyinde Sibirka Nehri, güneyinde İrtiş Nehri, doğusunda 34,08 metre ve 59,64 metre genişliğinde iki adet geçit bulunduran sıradağlar, batısında İrtiş Nehri'nden Sibirka Nehri'ne doğru uzanan görece dik bir vadi yer almaktadır. Şehrin içerisinde, üç adet geçmiş dönemlere ait nitrat çukuru ve bir adet S. U. Remezov tarafından açıldığını varsaydığımız nitrat çukuru; dışarısında ise bir adet kuyu ve ne amaçla açılmış olduğu bilinmeyen iki adet çukur bulunmaktadır. Şehrin uzunluğu tam ortasından ölçülme kaydıyla 144,84 metre; genişliği ise doğu tarafında 70,29 metre, batı tarafında da 127,8 metre olarak belirtilmektedir (Harita 1).

Öte yandan yaklaşık 47 yıl içerisinde şehir, uzunluk açısından aynı kalmasına rağmen genişlik açısından 127,8 metreden 106,5 metreye olmak üzere toplam %16,6 oranında küçülmüştür. Nitekim 1730'lu yıllarda şehri ziyaret eden G. F. Miller, aynı yıl içerisinde kaleme aldığı çalışmasında hem şehrin küçülmesine neden olan muhtemel faktörleri açıklamış hem de şehre girişin mümkün olduğu noktalara, şehirdeki konutların hangi malzemelerden yapılmış olabileceğine ve şehrin dönem içerisinde hâlâ görünür vaziyetteki tahkimat yapılarına ilişkin bilgiler vermiştir:

“İrtiş Nehri'nin kıyası, bölgenin alışılmış olan yüksekliğinden daha fazla yüksekliğe sahiptir. Genellikle böyle durumlar, nehir sularının kıyıya çarparak dağlık kısmı aşındırması ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında, dağın tepesindeki arazi boyunca

bakarsanız, şehre adını vermiş olan ve Rusçada Sibirka olarak adlandırılan küçük bir nehrin olduğunu görürsünüz. Tatarlar, 2,12-3,18 kilometreden küçük nehirle isim vermedikleri gibi bu nehre de isim vermemişlerdir. Sibirka Nehri'nin olduğu tarafın dik olması nedeniyle şehre buradan hiçbir şekilde giriş imkânı yoktur. Şehrin üçüncü tarafında ise Sibirka Nehri'ne inen bir vadi bulunmaktadır. Bu vadiden belki şehre ulaşmak mümkündür; ancak yeterince dik olması sebebiyle büyük bir çaba sarf etmek gerekmektedir. Öte yandan sadece şehrin dördüncü tarafında kıyıya olan eğim daha azdır. Bu taraftan şehre girmek mümkündür. Ayrıca bu tarafta özellikle göze çarpan şeyler bulunmaktadır. Küçük yuvarlak bir dağı andıran bu taraf, aralarında hendekler bulunan üç sıra şeklindeki topraktan yapılmış tümsekler ile güçlendirilmiştir. Bu arada tümseklerden birisi diğerlerinden daha yüksektir. İlâveten tümsekler, şehre girişin mümkün olduğu bu bölgenin yanı sıra vadinin olduğu tarafta da bulunmaktadır. İrtiş ve Sibirka Nehirleri'nin olduğu taraflarda ise herhangi bir güçlendirme yapılmamıştır. Şehrin bazı kısımlarındaki hendekler ve tümseklerin tepeleri, zaman içerisinde otla kaplandı için güçlükte görülebilmektedir. Şehrin genişliği yaklaşık 106,5 metredir. Bu nedenle tahminlerimize göre; burada Han, Han'ın ailesi ve halkı dışında sadece birkaç tane Tatar asilzâdesi yaşamıştır. Fakat bölge, sular altında kalma ve çökme ihtimaline sahip olduğundan şehrin büyük veya küçüklüğüne ilişkin kesin bilgi vermek doğru değildir. Şehirdeki konutlardan ve diğer yapılardan herhangi bir iz kalmamasına rağmen şehrin farklı noktalarındaki toprağın üzerinde bazı düzensizlikler görülmektedir. Dolayısıyla bu düzensizliklere dayanarak bir zamanlar bahsi geçen noktalarda yapıların olduğunu söylemek mümkündür. Konutlar günümüze kadar ulaşmadığına göre, muhtemelen ya Sibir Tatarlarının geleneğine göre ahşaptan ya da Buharalıların geleneğine göre kerpiçten inşa edilmiştir. Bazı yerler diğerlerine oranla daha fazla derinliğe sahiptir. Bu durum buralarda mezarlık olabileceğine kanıt olabilir.” (Miller, 1750: 134-135).

Diğer taraftan İrtiş Nehri taraflarından yıldan yıla küçülmeye devam eden şehrin en kısmı, 1880'li yıllarda M. S. Znamenskiy tarafından 31,95 metre (Znamenskiy, 1901: 37), 1912 yılında V. N. Pignatti tarafından ise 25,56 metre olarak ölçülmüştür. İlâveten V. N. Pignatti, 1915 yılında Tobolsk Müzesi'nin yayımlanan raporunda, İsker'de gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sırasında edindiği bilgileri şu şekilde açıklamıştır:

“Alemasovo Köyü’ndeki arazi boyunca 639 metre giderek Küçüm Han’ın şehrine ulaşabilirsiniz... Şehir meydanının küçük bir kısmı ayakta kalmıştır. Bugünlerde üçgen biçimini andıran şehrin bizim geçtiğimiz tarafında hendek; diğer taraflarında ise İrtiş ve Sibirka Nehirleri vardır. Şehrin genişliği 25,56 metre, uzunluğu da 85,2 metredir. Şehrin meydanın üst tarafında İrtiş ve Sibirka Nehirleri kesişmektedir. Sibirka Nehri’nin yanındaki vadinin yamaçları koyu benekli köknar, huş, kavak gibi karışık ağaç çeşitleri ile kaplıdır. Adeta masa gibi dümdüz olan şehrin meydanında hiçbir derinlik ve hiçbir yaşam izi yoktur. Diğer araştırmacıların gördükleri şeylerden hiçbir iz yoktur, hepsi İrtiş Nehri’nin dalgaları tarafından yutulmuştur. Kıyı boyunca sadece etrafı dağılmış biçimde kerpiçler, kömürler; at ve geyik gibi hayvanların kemikleri bulunmaktadır. Bunlar o kadar çoktur ki, ayrı bir kültür katmanını oluşturmaktadır.” (Pignatti, 1915: 8-11).

Nitekim V. N. Pignatti tarafından verilen bilgilerde iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, 1703 yılında çizilen haritaya dayanarak düzgün olmayan dörtgen formunda olduğunu belirttiğimiz şehrin zaman içerisinde üçgen biçimini andıran bir form almasıdır. Öyle ki, şehirdeki form değişikliği, muhtemelen nehir sularının doğu tarafındaki toprağı aşındırması ve nihayet toprağı tamamen yok etmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Keza 1703 yılında yapılan ölçümlerde, şehrin doğu tarafındaki genişliğinin batı tarafındaki genişliğinden daha az çıkması da aşınmanın özellikle doğu tarafında daha kuvvetli olduğuna işaret olabilir. Bununla birlikte V. N. Pignatti’nin şehre dair verdiği bilgilerdeki ikinci dikkat çekici husus ise kıyı boyunca etrafı saçılmış olan kerpiçlerdir ki, bu durum G. F. Miller’in vaktiyle bahsettiği üzere, şehirdeki konutların Buhara geleneğine göre yapılmış olabileceği yönündeki varsayımını akla getirmektedir. Ancak yine de bu konunun kesin bir sonuca ulaşması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.

Diğer taraftan şehirde yüzey inceleme metodu kullanılarak yapılan son araştırmalar, 1988-1993 yıllarında A. P. Zikov başkanlığındaki heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu araştırmalar sırasında şehrin en kısmının yaklaşık 10 metreye kadar küçüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca şehre dair şu tespitlerde bulunulmuştur:

“Şehir, Sauskan Burnu ve Abalak Köyü'nün birbirleriyle kesiştikleri merkezde, İrtiş Nehri'nin yaklaşık 60 metre yüksekindeki dik bir yamaçta yer almaktadır. Şehrin konumu idealdir. Zira şehrin bulunduğu konum, şehrin hem İrtiş Nehri'nin 7 kilometre etrafındaki bölgeyi kontrol edebilmesine hem de etrafını çevreleyen İrtiş ve Sibirka Nehirleri sayesinde dışarıdan gelen saldırılara karşı doğal bir biçimde korunabilmesine olanak sağlamaktadır. Öte yandan şehrin sadece doğu tarafı, şehre giriş için müsait olmasına rağmen Sibirka Nehri'nin 17 kilometrelik uzantısı buradan girişe kısmen engel olabilmektedir. Nitekim her ihtimale karşı burayı daha da güçlendirebilmek adına Sibirka Nehri'nin uzantıları boyunca hendekler ve iki sıradan oluşan tahta duvarlar inşa etmişlerdir. Bununla birlikte şehrin genel durumuna bakıldığında; yamaç kısımlarının devamlı olarak çökmesi, arkeolojik anıtın (İsker) yavaş yavaş tahrip olmasına yol açmıştır. Bu sebepten dolayı muhtemelen yakında zamanda İsker'in geriye kalan kısmı, İrtiş Nehri kıyısının çöküşüyle birlikte tamamen yok olacaktır.” (Zıkov, 2012: 145).

Netice itibariyle; A. P. Zıkov, kendisinden önce İsker'de yüzey araştırmaları gerçekleştiren diğer tarihçiler, seyyahlar ve arkeologlar ile aşağı yukarı aynı doğrultuda bilgiler vermiştir. Bununla birlikte şehrin, İrtiş Nehri'ne ait sular tarafından hâlâ aşınma halinde olduğunu belirtmiş ve şehrin kısa bir süre içerisinde tamamen yok olma tehlikesine karşı uyarıda bulunmuştur. Diğer taraftan A. P. Zıkov'un şehre dair yaptığı tespitler sırasında “iki sıradan oluşan tahta duvarlardan” bahsetmesi, son derece dikkat çekicidir. Zira bu duvarların, daha önceden N. G. Spafariy tarafından bahsedilen siperler ve G. F. Miller tarafından bahsedilen tümseklerden farklı bir tahkimat yapısı olduğu kesindir. Nitekim A. P. Zıkov bu tahkimat yapılarının 1585-1588 yılları arasında inşa edildiği yönünde görüş bildirmektedir (Zıkov, 2012: 145).

2. İsker'de Gerçekleştirilen Kazı Çalışmaları ve Sibir Tatarlarına Ait Bazı Buluntular

İsker'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları, ilk olarak 1880'li yıllarda İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'ndan bağımsız olarak M. S. Znamenskiy'nin kendi çabaları sayesinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar sonucunda, 2736 parçadan oluşan büyük bir koleksiyon elde edilmiştir. Koleksiyona ait parçalardan bazıları M. S. Znamenskiy'nin yaşamı sırasında Tomsk ve Omsk Müzeleri'ne,

bazıları da ölümünden sonra vârisleri tarafından Finlandiya Ulusal Müzesi'ne satılmıştır. Finlandiya Ulusal Müzesi'ne satılan parçalardan 1806 tanesi, daha sonra Finlandyalı arkeolog A. O. Heikel'in aracılığı vasıtasıyla Rusya'ya geri kazandırılmıştır. Nitekim günümüzde Tomsk, Omsk ve Tobolsk Müzeleri'nde korunan parçaların bir kısmı, A. A. Adamov, İ. V. Balyunov, P. G. Danilov ve A. P. Zikov tarafından yayınlanmıştır (Adamov-Balyunov vd., 2008: 105; Zikov, 2013: 140-141).

Bununla birlikte M. S. Znamenskiy ile hemen hemen aynı yıllarda İ. N. Butakov tarafından İsker'de ayrı bir kazı çalışması yürütülmüştür. Kazı çalışması sonucunda, 76 parçalık bir koleksiyon elde edilmiştir. Keza 1896 yılından beri Omsk Müzesi'nde korunan bu parçaların bir kısmı, B. A. Konikov, Y. S. Hudyakov, S. F. Tataurov ve F. S. Tataurov tarafından yayınlanmıştır (Konikov-Hudyakov, 1981: 184-186; Tataurov-Tataurov, 2016: 78-82).

Öte yandan 1915 yılında V. N. Pignatti tarafından İsker'de yeniden kazı çalışmaları başlatılmıştır. Kazı çalışmaları sonucunda, toplam 334 parçalık bir koleksiyon elde edilmiştir. Elde edilen parçalar ise, aynı yıl içerisinde Tobolsk Müzesi'ne devredilmiştir. Bu parçaların büyük bir kısmı, Tobolsk Müzesi Yıllığı'nın 25. sayısında V. N. Pignatti tarafından yayınlanmıştır (Pignatti, 1915: 24-26).

V. N. Pignatti'nin İsker'de gerçekleştirdiği kazı çalışmalarından yaklaşık 22 yıl sonra, yani 1937 yılında, A. F. Palaşenkov tarafından şehirde yeni bir kazı çalışması daha gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmasının sonucunda, 24 parçalık koleksiyon bulunmuştur. Omsk Müzesi'ne devredilen parçaların bir kısmı, 2016 yılında S. F. Tataurov ve F. S. Tataurov tarafından yayınlanmıştır (Tataurov-Tataurov, 2016: 78-82).

Diğer taraftan 1968 yılında B. B. Ovçinnikova ve 1988-1993 yılları arasında A. P. Zikov tarafından tekrardan kazı çalışmaları başlatılmıştır. Bu kazı çalışmaları sonucunda, B. B. Ovçinnikova tarafından 16 parçalık, A. P. Zikov tarafından da 52 parçalık koleksiyon bulunmuştur. Nitekim günümüzde Tobolsk Müzesi'nde korunan parçaların bir kısmı, bahsi geçen arkeologlar tarafından yayınlanmıştır (Ovçinnikova, 2014: 185-187; Zikov-Kosintsev vd., 2017: 54-73).

İsker'deki son kazı çalışmaları, 2007-2008, 2014-2015, 2017 ve 2019 yıllarında A. A. Adamov tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları sonucunda, yaklaşık 1100 parçalık bir koleksiyon elde edilmiştir. Tobolsk Müzesi'ne devredilen parçaların bir kısmı, A. A. Adamov tarafından yayınlanmıştır (Adamov-Balyunov vd., 2008: 103; Adamov, 2015: 297; Adamov, 2019: 9).

Netice itibariyle İsker'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları, 1880'li yıllardan itibaren başlayıp 2019 yılına kadar devam etmiştir. Kazı çalışmaları sonucunda, Sibir Tatarlarına ait anahtarlar, aynalar, bıçaklar, boncuklar, kilitler, küpeler, ok uçları, seramikler, tarım aletleri ve yüzükler başta olmak üzere çeşitli eserler bulunmuştur. Ancak bu eserlerin hepsinden bahsetmemiz mümkün olmayacağından dolayı, çalışmamızın bu kısmında sadece tarım aletleri, bıçaklar, ok uçları ve yüzükler gibi bazı buluntular ele alınacaktır. Nitekim ele alınan eserlerin hem teknik özellikleri anlatılacak hem de bu eserler üzerinden Türk-Tatar kültürüne dair birtakım değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.1. Tarım Aletleri

M. S. Znamenskiy, İ. N. Butakov ve V. N. Pignatti tarafından farklı zamanlarda İsker'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, iyi durumda diye nitelendirebileceğimiz bir adet öğütme taşı (Şekil 1), bir adet el sabanı (Şekil 2: 1), üç adet orak (Şekil 2: 2-4), bir adet keser ucu (Şekil 2: 5); kötü durumda diye nitelendirebileceğimiz farklı boyutlarda üç adet yarım öğütme taşı (Şekil 3: 7-9) ve dört adet orak (Şekil 4; 5) bulunmuştur. Bulunan tarım aletleri, genel itibariyle demirden imal edilmişlerdir.

Öte yandan Yekaterinburg'ta bulunan Rus Bilimler Akademisi Ural Şubesi'nin flotasyon yöntemi kullanarak öğütme taşları üzerinde yaptığı incelemeler neticesinde; yulaf (*Avena sativa*), arpa (*Hordeum vulgare*) ve buğday (*Triticum aestivum*) kalıntılarına rastlanılmıştır (Zıkov, 2013: 142). Nitekim bu durum, Sibir Tatarları tarafından yapılan tarımsal faaliyetlerin tek bir ürüne bağlı kalmadan gerçekleştirildiğine kanıt olmaktadır.

2.2. Bıçaklar

V. N. Pignatti ve A. F. Palaşenkov tarafından bulunmuşlardır. Genel itibariyle demirden üretilmişlerdir. Biçim ve kullanım alanları

açısından birbirlerinden farklılık göstermektedirler. Bu suretle bıçakları kendi aralarında üç tipe ayırmak mümkündür.

Tip I (Şekil 6: 1-2; Şekil 7: 1-2): Günümüzdeki klasik bıçak yapısıyla örtüşmekte olup bir tarafı keskin, diğer tarafı kör ve düzdür. Uç tarafı üçgendir. Nitekim bu tip bıçaklar savaş aracı olarak kullanılabileceği gibi ev işlerinde de kullanılmış olabilir.

Tip II (Şekil 6: 3-4): Geleneksel Türk bıçak yapısıyla örtüşmekte olup iki tarafı da keskindir. Boyutları 20 santimetreden büyük; kalınlıkları ise 2 milimetre civarındadır. Uç tarafı oval veya üçgendir. Bu tip bıçaklar genellikle göğüs göğse mücadelede zırhlı rakiplere karşı üstünlük sağlamak için kullanılmışlardır (Tataurov-Tataurov, 2016: 78).

Tip III (Şekil 6: 5-6): İki tarafı da kördür. Sadece üçgen biçimindeki uç kısmı keskindir. Kabzası ise yuzük şeklindedir. Keza biçimlerinden dolayı doğrudan düşmanla mücadeleye girmek için elverişli değildir. Muhtemelen uzaktan düşmana fırlatmak için kullanılmışlardır.

2.3. Ok Uçları

İ. N. Butakov ve A. A. Adamov tarafından bulunmuşlardır. Hem demirden hem de kemikten üretilmiş olan çeşitleri bulunmaktadır. Biçimlerine ve kullanım alanlarına göre dört tipe ayırmak mümkündür.

Tip I (Şekil 8: 1; Şekil 10: 1-3; Şekil 12: 1-2): Geleneksel Türk ok uçları yapısıyla örtüşmekte olup (Hudyakov, 1991: 13, 35, 56) dört tane yüzeye sahiptirler. Uzunlukları 3 santimetre; genişlikleri ise yaklaşık 1 santimetre civarındadır. Bu tip ok uçları, genellikle düşmanın zırhını veya kalkanı delmek için kullanılmışlardır (Konikov-Hudyakov, 1981: 184).

Tip II (Şekil 8: 2-9; Şekil 11: 1-9; Şekil 12: 3-5): Geleneksel Moğol ok uçları yapısıyla örtüşmekte olup (Gavrilova, 1965: 46) yassı dörtgen yüzeye sahiptirler. Uzunlukları yaklaşık 1 ila 4,5 santimetre; genişlikleri ise yaklaşık 1 ila 2 santimetredir. Bu tip ok uçları genellikle zırhsız düşmanlarla mücadele edilirken kullanılmışlardır (Konikov-Hudyakov, 1981: 185).

Tip III (Şekil 9: 1-2): Geleneksel Moğol ok uçları yapısıyla örtüşmekte olup (Kiselev-Merpert, 1965: 192) asimetrik ve yassı

eşkenar dörtgen yüzeye sahiptirler. Uzunlukları yaklaşık 4 ila 6 santimetre; genişlikleri ise 3 ila 6 santimetredir. Bu tip ok uçları genellikle savaş meydanındaki düşman atında daha büyük yaralar açmak için kullanılmışlardır (Konikov-Hudyakov, 1981: 185).

Tip IV (Şekil 9: 3; Şekil 12: 6): Geleneksel Türk ok uçları yapısıyla örtüşmekte olup (Litvinskiy, 1965: 90) boynuz şeklindedirler. Uzunlukları 5,5 santimetre civarındadır. Sivri değillerdir. Bu tip ok uçları genellikle yabani kuşların avlanması sırasında hayvanı sersemletmek amacıyla kullanılmışlardır (Konikov-Hudyakov, 1981: 186).

2.4. Yüzükler

M. S. Znamenskiy ve A. A. Adamov tarafından bulunmuşlardır. Hammadde olarak bakırdan üretilmişlerdir. Biçim açısından dört tipe ayrılmaktadırlar.

Tip I (Şekil 13: 4): Halka kısmı, D formdadır. Halka kısmının uç tarafında sıradan veya değerli bir taş koymak için yuva bölümü bulunmaktadır. Yuva bölümünün ağız kısmı taşın düşmesini engellemek amacıyla iki taraftan içe doğru bükülmüştür.

Tip II (Şekil 14: 2): Halka kısmı, yuvarlak formdadır. Halka kısmının uç tarafında kare şeklinde ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Kare şeklinin üzerinde ise oyma tekniği kullanılarak araları boşluk halde çapraz biçimde süsleme yapılmıştır.

Tip III (Şekil 13: 3): Halka kısmı, yuvarlak formdadır. Halka kısmının uç tarafında sıradan veya değerli bir taş koymak için yuva bölümü bulunmaktadır. Yuva bölümünün ağız kısmı, taşın düşmesini engellemek amacıyla dört taraftan içe doğru bükülmüştür. Buna ek olarak yuva kısmının iki tarafında, üçgen şeklinde ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, oyma tekniği kullanılarak yatay şekilde beş adet çizgi ile süslenmiştir.

Tip IV (Şekil 13: 1-2; Şekil 14: 1): Bu tipte birden fazla yüzük bulunmaktadır. Halka kısımları, yuvarlak formdadır. Halka kısımlarının uç tarafında göz şeklini andıran ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün üzeri oyma tekniği kullanılarak bazen çizgisel motifler ile bazen de dairesel motifler ile süslenmişlerdir.

Sonuç

İsker'de gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, şehrin kuzeyden Sibirka Nehri, güneyden İrtiş Nehri, batıdan da açılması zor yüksek bir tepe vasıtasıyla doğal bir şekilde korunduğu tespit edilmiştir. Korunaksız kalan kalan doğu tarafında ise siperler, hendekler-tümsekler ve tahta duvarlar biçimindeki tahkimat yapılarının izlerine rastlanılmıştır. Nitekim bu tahkimat yapılarının 1495-1563, 1563-1585 ve 1585-1588 yılları arasında olmak üzere üç dönemde oluşturulduğu varsayılmaktadır (Zıkov, 2012: 151).

Ayrıca yine yüzey araştırmaları neticesinde, İrtiş Nehri'ne ait suların zaman içerisinde şehirdeki konutların tamamen yıkılmasına neden olduğu belirtilmiştir. Nitekim bu sebepten dolayı şehirdeki konutların yapımında kullanılan malzemeler kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak V. N. Pignatti tarafından nehir kenarlarına dağılmış halde olduğu belirtilen kerpiçlerin, konutların inşasında kullanılmış olabileceği yönünde tahminde bulunulabilir. Buna ek olarak, arkeologlar, İrtiş Nehri'ne ait suların sadece konutlara zarar vermediği aynı zamanda şehrin aşınarak küçülmesine sebep olduğunu gözlemlemişlerdir. Keza 1703 yılından 1988-1993 yıllarına kadar geçen süre zarfındaki verilere göre; küçülmenin boyutu yaklaşık %91'dir.

Diğer taraftan İsker'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda ele geçirilen tarım aletleri, Sibir Tatarları arasında hayvancılığa dayalı geleneksel yaşam tarzının yanında tarımsal faaliyetlerin de yaygınlaştığını kanıtlamaktadır. Ayrıca tarım aletleri üzerinde yapılan incelemeler, Sibir Tatarları tarafından gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin tek bir kaynağa bağlı kalarak gerçekleştirilmediğini buğday, yulaf ve arpa gibi değişik tarım ürünleriyle çeşitlilik kazandığını göstermektedir.

Bununla birlikte kazı çalışmalarında bulunan bıçaklar ve ok uçları, Sibir Tatarları tarafından üretilen savaş araç-gereçlerinde Türk-Moğol sentez kültürünün oluşturulduğunu ve yapılan savaşların da bu kültüre bağlı kalınarak geleneksel yöntemlerle sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim bu durum, aynı zamanda Sibir Tatarlarının Ruslar ile yaptıkları mücadelelerde yenilmelerini kanıtlayan önemli bir unsur olabilir. Zira Rus Kozakları, 1582 yılında Sibiryaya Seferi'ne

çıktıkları sırada çeşitli ateşli silahlarla donatılmışlardır. (“Sibir Hanlığı Kronikleri III: Remezov Kroniği”, 2020: 42).

Öte yandan kazı çalışmalarında bulunan yüzüklerin, biçimsel açıdan çeşitlik göstermelerine rağmen yerli üretim olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Sibir Tatarları arasında takı tarzında kişisel eşyaların üretiminde genel itibariyle gümüş kullanılmıştır (Smirnova: 2015: 391). Bahsi geçen yüzüklerin ise İran ve Çin gibi bölgelerden Türkistan’a, Türkistan’dan da Buharalı tüccarlar aracılığıyla Sibir Tatarlarının eline geçmiş olması muhtemeldir (Adamov-Balyunov vd., 2008: 56). Bununla birlikte kazı çalışmaları sonucunda bulunan yüzükler her ne kadar yerli üretim olmayıp Sibir Tatarlarının sanat anlayışını yansıtmasa da Sibir Tatarlarının ticarî faaliyetlerini gözler önüne sermesi açısından son derece faydalıdır.

Kaynakça

- “Sibir Hanlığı Kronikleri III: Remezov Kroniği” (2020). Çeviren: Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever, Harun Arslantürk, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ADAMOV, Aleksandr A. (2013). “Arheologičeskie İssledovaniya 2007-2008 goda na Gorodişe İsker”, *İstoriçeskaya Sudba İskera: Materialı Vseros. Nauç.-Praktič. Konf.*, Tobolsk, s. 39-44.
- ADAMOV, Aleksandr A. (2015). “Arheologičeskie İssledovaniya na Kuçumovom Gorodişe (İskere) v 2014 godu”, *Povoljskaya Arheologiya*, C. 14, S. IV, s. 291-300.
- ADAMOV, Aleksandr A. (2019), “Vreznoy Zamok s Gorodişa İsker (Novie Nahodki)”, *Teoriya i Praktika Arheologičeskih İssledovaniy*, C. 26, S. II, s. 7-14.
- ADAMOV, Aleksandr A., BALYUNOV, İgor V., DANİLOV Petr G. (2008). *Gorod Tobolsk: Arheologičeskiy Oçerk*, Tobolsk: İnstitut Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk.
- ATLASI, Hadi (2016). *Sibir Tarihi*, (Çev. Eser Havare), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BELİÇ, İgor V. (2019). “Çertej Kuçumovo Gorodişe iz Horografıçeskoy Çertejnoy Knigi S. U. Remezova”, *Vestnik Tümenskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, C. 9, s. 90-100
- FİŞER, İogann Eberhard (1774), *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkritiya Sibiri do Zavoevaniya Sey Zemli Rossiyskim Orujiem*, Sankt-Peterburg: İmparatorskaya Akademiya Nauk.
- GAVRİLOVA A. A. (1965). *Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*, Moskva: Nauka.
- HUDYAKOV, Yuliy S. (1991). *Voorujenie Tsentralno-Aziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvitogo Srednevekova*, Novosibirsk: Nauka.

- KİSELEV, Sergey V., MERPERT Nikolay Ya. (1965). “Jeleznie i Çugunnie İzdeliya Kara-Koruma”, *Drevnemongolskie Goroda*, Moskva: AN SSSR, Moskva, s. 188-216.
- KONİKOV, Boris A., HUDYAKOV Yuliy. S. (1981). “Nakoneçniki Strel iz İskera”, *Voennoe Delo Drevnih Plemen Sibiri i Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk: Nauka, s. 184-188.
- LİTVİNSKİY, Boris A. (1965). “Sredneaziatskie Jeleznie Nakoneçniki Strel”, *Sovetskaya Arheologiya*, S. II, (1965), s. 71-91.
- MİLLER, Gerard Fredrich (1750). *Opisanie Sibirskogo Tsarstva i Vseh Proizşedşih v Nem Del, ot Naçala a Osoblivo ot Pokoreniya Yego Rossiyskoy Derjave po Sii Vremena*, Sankt-Peterburg: İmparatorskaya Akademiya Nauk.
- MİLLER, Gerard Fredrich (1937). *İstoriya Sibiri*, C. 1, Moskva: AN SSSR.
- OVÇİNNİKOVA, Bronislava B. (2014). “İsker-Kuçümovo Gorodişe (Arheologičeskie İssledovaniya 1968 goda)”, *Povoljskaya Arheologiya*, C. 14, S. I, s. 166-193.
- PİGNATTİ, Vasily N. (1915). “İsker (Kuçümovo Gorodişe)”, *Doklad Obşemu Sobraniyu Çlenov Tobolskogo Gubernskogo Muzeya*, C. 25, Tobolsk: ETGM, s. 1-36.
- SMİRNOVA, Elena (2015). “Narodniy Kostüm”, *İstoriya i Kultura Tatar Zapadnoy Sibiri*, Kazan: Artifakt, s. 376-393.
- SPAFARİY, Nikolay G. (1882), *Puteşestvie çerez Sibir ot Tobolska do Nerçinska i Granits Kitaya Russkogo Poslannika Nikolaya Spafariya v 1675 godu: Dorojnoy Dnevnik Spafariya*, Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirşbauma.
- SUHORUKOVA, Olga A. (2020). *Etničeskaya i Natsionalnaya İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do XVII v.*, Moskva: KnoRus.
- TATAUROV, Sergey F., TATAUROV Flipp S. (2016). “Arheologičeskie Kolleksi s İskera: Noviy Vzglyad na Pamyatnik”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, C. 33, S. II, s. 77-85.
- TOPSAKAL, İlyas, YILMAZ Mecnun Tarık (2021). “Bağımsızlığa Adanmış Bir Hayat: Küçüm Han”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, S. LXXV, s. 17-31.
- ZIKOV, Aleksey Pavloviç (2012). “Arheologičeskie İssledovaniya Gorodişa İsker”, *Uralskiy İstoriçeskiy Vestnik*, C. 36, S. III, s. 145-153.
- ZIKOV, Aleksey Pavloviç (2013). “Zemledelie Sibirskih Tatar v Epohu Pozdenego Srednekovyaya (Konets XIV-XVI vv.)”, *Uralskiy İstoriçeskiy Vestnik*, C. 39, S. II, s. 137-144.
- ZIKOV, Aleksey Pavloviç, KOSİNTSEV, Pavel Andreeviç, TREPAVLOV, Vadim Vintseroviç (2017). *Gorod Sibir: Gorodişe İsker (İstorično-Arheologičeskoe İssledovanie)*, Moskva: Nauka.
- ZNAMENSKİY, Mihail S. (1901). *İstoriçeskie Okrestnosti Goroda Tobolska*, Tümen: İzdatelstvo A. A. Krlova.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

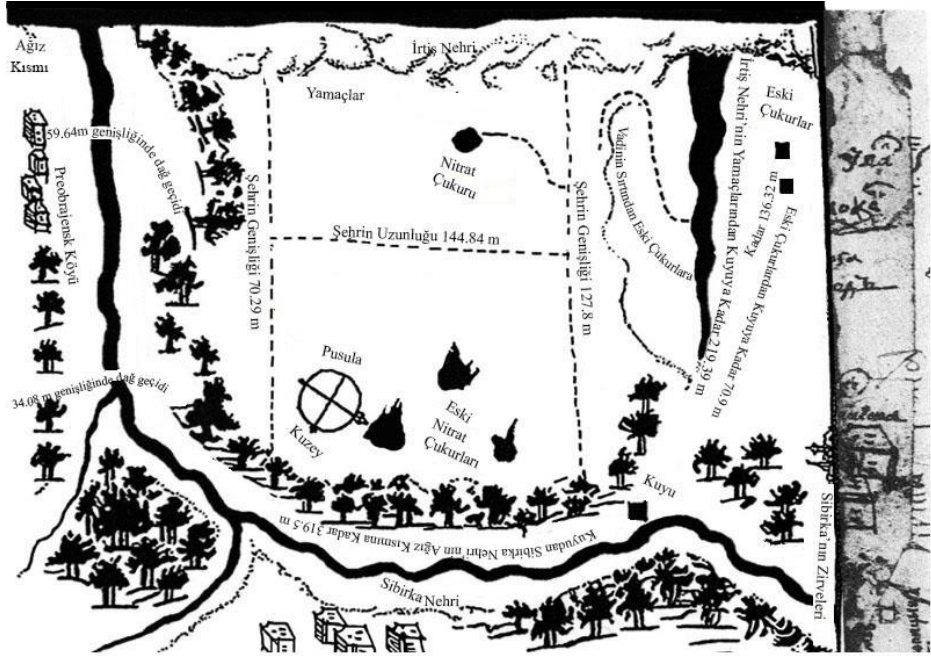
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

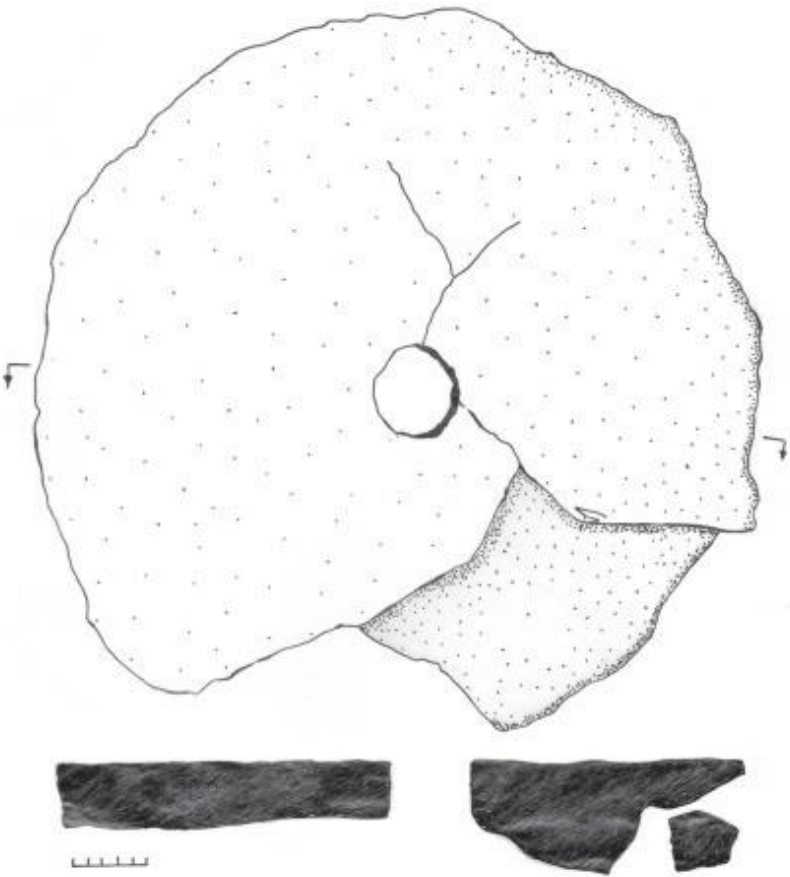
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

EKLER

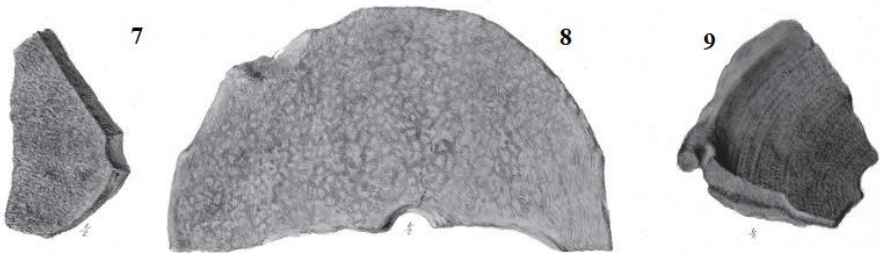
Harita 1. 1703 yılında S. U. Remezov tarafından hazırlanan İsker şehrinin haritası (Beliç, 2019: 93). (Taraflımızca Türkçeye çevrilmiştir.)

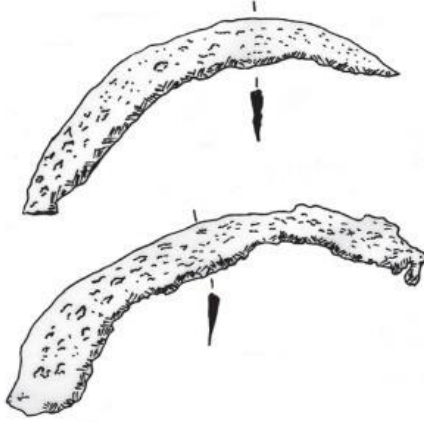
Şekil 1. V. N. Pignatti tarafından bulunan değirmen taşı (Zıkov, 2013: 142).

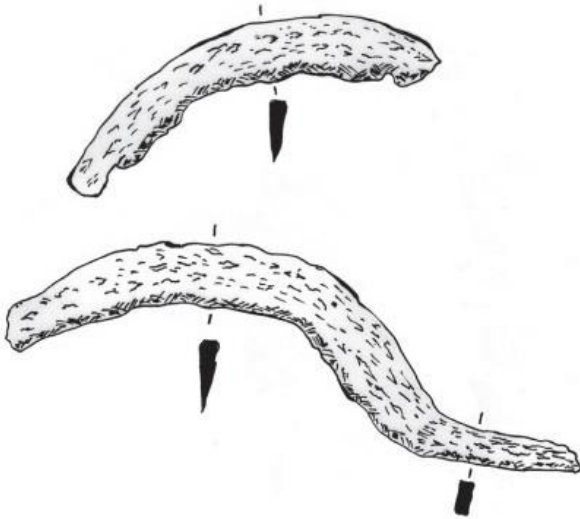
Şekil 2. M. S. Znamenskiy tarafından bulunan tarım aletleri (Zıkov, 2013: 140).

Şekil 3. M. S. Znamenskiy tarafından bulunan değirmen taşları (Zikov, 2013: 141).

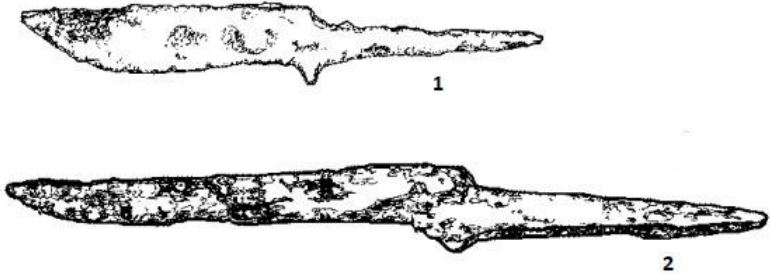
Şekil 4. V. N. Pignatti tarafından bulunan oraklar (Zikov, 2013: 141).

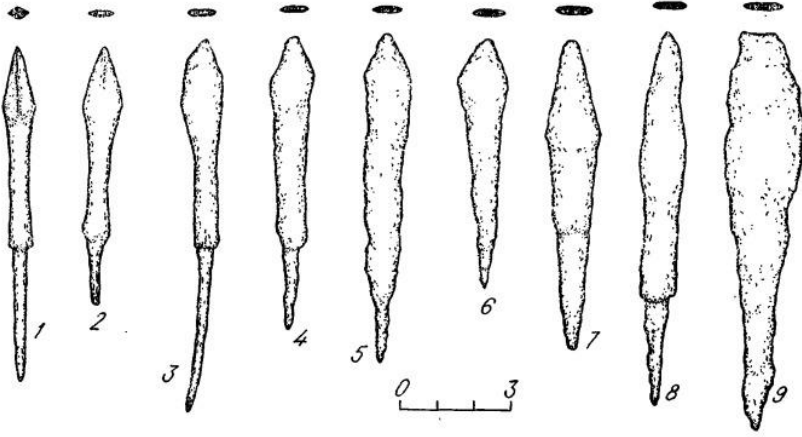
Şekil 5. İ. N. Butakov tarafından bulunan oraklar (Zikov, 2013: 141).

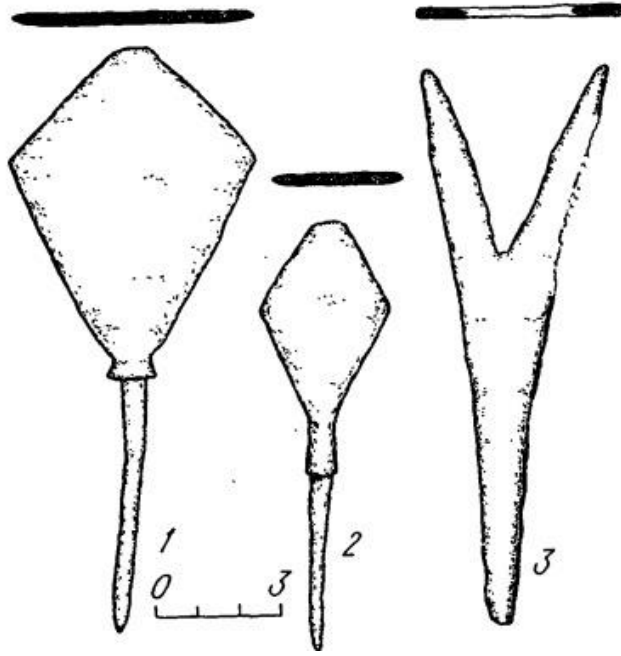
Şekil 6. A. F. Palaşenkov tarafından bulunan bıçaklar (Tataurov-Tataurov, 2016: 79).

Şekil 7. V. N. Pignatti tarafından bulunan bıçaklar (Pignatti, 1915: Tabl. IV).

Şekil 8. İ. N. Butakov tarafından bulunan demir ok uçları (Konikov-Hudyakov, 1981: 185).

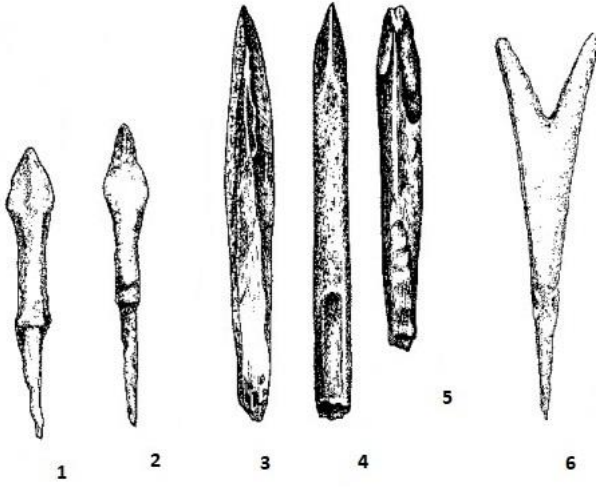
Şekil 9. İ. N. Butakov tarafından bulunan demir ok uçları (Konikov-Hudyakov, 1981: 186).

Şekil 10. İ. N. Butakov tarafından bulunan kemik ok uçları (Tataurov-Tataurov, 2016: 80).

Şekil 11. İ. N. Butakov tarafından bulunan kemik ok uçları (Tataurov-Tataurov, 2016: 80).

Şekil 12. A. A. Adamov tarafından bulunan ok uçları (1,2,6 demir; 3-5 kemik)
(Adamov-Balyunov vd., 2008: 101).

Şekil 13. M. S. Znamenskiy tarafından bulunan yüzükler (Adamov-Balyunov vd., 2008: 105).

Şekil 14. A. A. Adamov tarafından bulunan yüzükler (Adamov-Balyunov vd., 2008: 103).

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE GÖRÜLEN ASKERÎ SÖZ VARLIĞININ KARŞILAŞTIRILMASI¹

Özet

Asırlar boyu geniş Asya topraklarında hüküm süren ve kadim bir devlet geleneğine sahip Türkler sahip oldukları geniş toprakları korumak üzere oldukça gelişmiş bir askerî sisteme sahipti. Tarihte Çinlilere, Çin Seddini yaptıracak ölçüde geniş bir etki alanına sahip olan Asya Hun Devleti hükümdarı Mete Han'ın bulduğu onluk askerî sistem asırlar boyu Türk toplulukları tarafından ordu hiyerarşisinde aktif olarak kullanılmıştır. Bu itibarla Türk kara ordusunun kuruluş tarihi Büyük Hun İmparatoru Mete Han'ın tahta çıkış tarihi olan MÖ. 209 yılına dayandırılmaktadır.

Bir dilin kültür zenginliğini ve tarihsel birikimini ortaya koymanın en önemli göstergelerinden biri de o dilin sahip olduğu söz varlığı hazinesidir. Son yıllarda ülkemizde gerek lisans gerekse de lisansüstü düzeyde çok sayıda söz varlığı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada tarihi olarak Oğuz, coğrafi olarak da Güney-Batı grubunda değerlendirilen ve tarihi Oğuz sahasının kendine has özellikleriyle öne çıkan Türkmen Türkçesindeki askerî alanda kullanılan söz varlığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Söz konusu söz varlığı Askerî Taktikler, Askerî Rütbelere, Askerî Araç ve Teçhizat, Osmanlı Dönemine Ait Askerî Kavramlar alt başlıklarından oluşmaktadır.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Cihan ÇAKMAK
Doç. Dr., Manisa Celal
Bayar Üniversitesi
el-mek: cihan.cakmak@
cbu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-
2255-4712

Gönderim Tarihi
Recieved
06.03.2023

Kabul Tarihi
Accepted
14.04.2023

Atıf
ÇAKMAK, Cihan
(2023). "Türkiye
Türkçesi ile Türkmen
Türkçesinde Görülen
Askerî Söz Varlığının
Karşılaştırılması",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 73-100.
DOI:
10.59182/tudad.1261010

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu makale, yazarın *Türkmen Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı* başlıklı yüksek lisans tezinden kısmi değişiklikler ve eklemeler yapılmak suretiyle yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Askerî Söz Varlığı, Türkmenler, Türkmen Türkçesi, Söz Varlığı.

COMPARISON OF THE MILITARY VOCABULARY IN TURKISH LANGUAGE AND TURKMEN LANGUAGE

Abstract

The Turks, who ruled the vast Asian lands for centuries and had an ancient state tradition, had a highly developed military system to protect their large lands. The decimal military system found by Mete Han, the ruler of the Asian Hun State, who had a large area of influence for the Chinese to build the Great Wall of China in history, has been actively used by the Turkish communities in the army hierarchy for centuries. In this respect, the establishment date of the Turkish land army is the date of the accession of the Great Hun Emperor Mete Han to the throne in BC. It is based on the year 209.

One of the most important indicators of revealing the cultural richness and historical accumulation of a language is the vocabulary of that language. In recent years, many vocabulary studies have been carried out in our country, both at undergraduate and graduate level. In this study, it will be tried to reveal the vocabulary used in the military field in Turkmen Language, which is historically evaluated in the Oghuz group and geographically in the South-West group and stands out with its unique features of the historical Oghuz linguistic area. The mentioned vocabulary consists of the subtitles of Military Tactics, Military Ranks, Military Vehicles and Equipment, Military Concepts of the Ottoman Period.

Key words: Military Language Vocabulary, Turkmens, Turkmen Language, Vocabulary.

Giriş

İslam kaynaklarında Müslüman olmayan Oğuzlar, Müslüman olan Oğuzları Türkmen olarak adlandırmıştır. İlk olarak 1072-1074 yılları arasında Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Türkçenin en önemli kaynaklarından Dîvânu Lugâti't-Türk'te kaydedilen Türkmen adı eserde şöyle yer almaktadır: “Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara Türkmânend demiş ‘Türk’e benzer’ demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.” Kâşgarlı Mahmud eserinde Türkmenlerin kabile yapısı ile ilgili de bilgi vermektedir: “Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Halaçlılar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için kendileri Oğuz sayılmaz; asıl olan budur.”

İlk kayıtlarını Kâşgarlı Mahmud'un eşsiz eserinde gördüğümüz Türkmençe, Çağatayca'nın tesirinde gelişmiş bir yazı dili olup bünyesinde Doğu ve Kuzey Türkçelerine ait pek çok unsur barındırmaktadır. Sahip olduğu bu zengin kültürel birikimi söz varlığına da yansıtan Türkmençenin kelime hazinesinde Arapça, Farsçanın yanı sıra bilhassa Ekim Devriminden sonra Rusça kelimelerin sayısının gitgide arttığı göze çarpar.

Çalışmada 2010 yılında hazırladığımız Türkmen Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı başlıklı yüksek lisans tezinden hareketle Türkmen Türkçesindeki askerî alana ait zengin söz varlığından istifade edilmiştir. İncelemede askerî kavram alanına ve isim kategorisine dahil olan söz varlığı alfabetik sırayla listelenmiştir. İlk olarak Türk Dil Kurumu Yayını Güncel Türkçe Sözlük (2005) kanalıyla ele alınan kelimeler alt alta ip dizin şeklinde ve alfabetik olarak sıralanmış, ardından her kelimenin Turetsko-Russkiy Slovar' (1994) aracılığıyla önce Rusçasına, ardından Türkmen Türkçesindeki karşılığına yer verilmiştir. Araştırmada sadece isim kategorisi ele alınmış, zarf, fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil gibi yapılarla yer verilmemiştir.

Liste oluşturulurken Türkiye Türkçesi, Rusça, Türkmen Türkçesi şeklinde bir sıralama benimsenmiş olup elde edilen söz listesi bir tablo halinde ele alınmıştır. Rusça ve Türkmençesi sözlüklerde tespit edilmeyen madde başlarının yanına yok kelimesinin karşılığı olarak y harfi yazılmıştır.

1. İnceleme Yöntemi

Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğünde yer alan ordu ve savaşla ilgili askerî terimlere ait söz varlığı sadece isimler temel alınmak üzere A'dan Z'ye tek tek kontrol edilerek yazılmıştır. Ardından ilgili madde başının Bolşoy Russko Turkmenskiy Slovar aracılığı ile önce Rusçası, Rusça madde başından hareketle de Türkmençe madde başı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sayede söz konusu çalışma Türkiye Türkçesi > Rusça > Türkmençe olmak üzere üçlü bir söz varlığı temelinde incelenmiştir. Özetle çalışmada ilk olarak oldukça hacimli bir kaynak olan Güncel Türkçe Sözlük (104.481 kelime) kullanılmıştır. Onu takip eden Turetsko-Russkiy Slovar' (48.000 kelime) ile biraz daha daralan bir çerçeve

oluşturulmuştur. Bol'şoy Russko-Turkmenskiy Slovar'da ise (77.000 kelime) söz varlığı kapsamı tekrar genişlemiştir (Çakmak, 2016: 59).

Askerî kavramlara ait anlamı az bilinen veya frekansı düşük olan kelimelere dair açıklamalar Türk Dili Kurumu Yayını Türkçe Sözlük'ten yararlanılarak dipnotlarda ayrıca kaydedilmiştir.

2. Askerî Kavramlara Ait Söz Varlığı

Köklü bir askerî geleneğe ve ordu teşkilatına sahip olan Türk milletinin askerî yapılanması Büyük Hun İmparatoru Mete Han'a kadar uzanmaktadır. MÖ. 209 yılında kurduğu onluk askerî sistemin bugün de aktif bir şekilde icra edildiği Türk ordu teşkilatı tarihsel süreçteki zenginliğiyle birlikte sahip olduğu kelime kadrosuyla da dikkat çekmektedir. Askerî söz varlığına ait kavram alanı Askerî Rütbeler, Askerî Taktikler, Osmanlı Dönemi Askerî Kavramlar, Askerî Araç ve Teçhizat, Askerî Kurumlar ile Diğer olmak üzere 6 alt başlığa ayrılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında söz konusu söz varlığının Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça kelimeler olmak üzere sayısal analizlerine yer verilecektir.

2.1. Askerî Rütbeler

Türkiye Türkçesi	Rusça	Türkmen Türkçesi
acemi er	novobranets	teze alnan esger, goşunçılığa alnan esger
alaylı	ofitser	ofitser
albay	polkovnik	polkovnik
albaylık	zvaniye polkovnika	y
amazon	amazonka	amazonka (yörite at münmek için eşikli ayal)
amiral	admiral	admiral
amirallik	admiralteystvo	admiralteystvo (korabllar gurulyan, remont edilyen ve yaraglandırıyan yer)
apolet	epoletı	epoletler (birneçe daşarı yurt ve revolyutsiyadan öňki rus goşunlarında ofitserleriň, generallariň, admirallariň pozumentli, seçekli parad pogonlari)
artçı	ar'yergard	ar'yergard (esası güyçleriň ızından yörep, ulıň xovpsuzlğını üpçün edyen goşun ya-da flot bölümi)
asker	soldat	soldat, esger
askerî inzibat	y	
Askerîye	voorujyonniye silı	yaraglı güyçler
askerlik	voyennaya slujba	xarbi gulluk
asteğmen	mladşiy leytenant	kiçi leytenant
asteğmenlik	y	
astsubay	unter-ofitser	unter-ofitser
astsubay başçavuş	y	
astsubay kıdemli	y	

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

başçavuş		
astsubay üstçavuş	y	
astsubaylık	y	
avcı eri	strelok	atıcı; atucu esger
bahriyeli	matros	matros
başbuğ	glavnokomanduyuş- çiy	baş komanduyuşçiy
başçavuş	fel' dfebel'	fel' dfebel' (<i>köne rus ve daşarı yurt goşunun- dakı rota komandiriniň kömekçisi – starşiy unter-ofitser ve şol adı alan adam</i>)
başçavuşluk	y	
başgedikli	fel' dfebel' sverxsroç- noy slujbı	y
başkomutan	glavnokomanduyuş- çiy	baş komanduyuşçiy
başkomutanlık	glavnokomandovani- ye	baş komandovaniye
başkumandan	glavnokomanduyuş- çiy	baş komanduyuşçiy
başkumandanlık	glavnokomandovani- ye	baş komandovaniye
bayrakaltı	voyennaya slujba	xarbi gulluk
binbaşı	mayor	mayor
binbaşılık	zvaniye (çin) mayora	y
bölük (IV)	eskadron	eskadron (<i>piyada goşun rotasına barabar bolan atlı goşun bölümi</i>)
bölükbaşı	y	
büyük amiral	glavnokomanduyuş- çiy voyenno- morskimi silami; glavniy admiral	y
candarma	jandarm	jandarm (<i>jandarmeriya gullukçısı</i>)
cephaneci	podnosçik boyepripa- sov	y
çavuş	ordinarets	ordinarets
dâhiliye subayı	y	
deniz ataşesi	y	
deniz kuvvetleri	y	
deniz piyadesi	y	
efrat ²	ryadovoy sostav	ryadovoy sostav
emir eri	ordinarets	ordinarets
emir subayı	ad'yutant	ad'yutant
emirber	ordinarets	ordinarets
emirberlik	y	
er	soldat, boyets	soldat, esger, söveşici
erat	ryadovoy sostav	ryadovoy sostav
erbaş	serjant	serjant
erbaşlık	y	

² erler

erkân ³	vişşiyе çini	y
erkâniharbiyeiumumiye ⁴	general'nıy ştab	baş ştab
erkâniharp	[general'nıy] ştab	baş ştab
erkâniharplik	y	
erlik	y	
eşkinç ⁵	y	
feldmareşal	fel'dmarşal	fel'dmarşal (<i>revolyutsiyadan öñki Russiyada xem-de kebir beyleki daşarı yurt goşunlarında iñ ulı xarbi çin ve şol adı alan adam</i>)
ferik ⁶	general-leytenant	general-leytenant
feriklik	y	
gazi	borets	göreşici
gazilik	geroystvo	gaxırmançılık, gaxırmanlık
gedikli ⁷	kadroviy; sverxsroçnıy	y
genel kurmay	general'nıy ştab	baş ştab
general	general	general
hava birliğı	y	
hava indirme	y	
hava kuvvetleri	y	
havacı	aviator	aviator
hizmet eri	denşçik, ordinarets	denşçik (<i>patışa goşunında: ofitseriñ şaxsı yumşı için yanında bolyan soldat</i>), ordinarets
inzibat	komendantskiy patrul ⁷	komendant patrulu
istihkam sınıfı	injenernogovoyaska; injenernaya slujba	y
jandarma	jandarm	jandarm (<i>jandarmeriya gullukçısı</i>)
kalp gâh ⁸	y	
kalyoncu	voyenniyy moryak	xarbi deñizçi
kamaracı ⁹	y	
kara kuvvetleri	suxoputniye voyska	gırı yer goşunları
karacı	ofitser ili soldat suxoputnix voysk	gırı yer goşunları
kazak ¹⁰	muj, glavenstvuyuşçiy nad jenoy	y
kıdemli başçavuş	y	
kıdemli üstçavuş	y	
kolluk	politsiya	politsiya
kolluk kuvveti	y	

³ General veya amiral aşamasındaki askerler

⁴ Genelkurmay

⁵ Savaşa giden eyalet askeri

⁶ Tümgeneral, Korgeneral

⁷ Astsubay

⁸ Ordunun sağ ve sol tarafında bulunan ve komutan ve çevresindekilerin bulunduğu merkez birliklerden oluşan bölüm

⁹ Savaş gemilerinde kamara hizmeti yapan görevli er

¹⁰ Rusya'da ve İran'da ayrı bir asker sınıfı

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

kolordu	korpus	korpus
komando	y	
komando er	y	
komutan	komandir	komandir; yolbaşçı
kontrgerilla	y	
koramiral	korpusniy admiral	y
korgeneral	korpusniy general	y
kumandan	komandir	komandir
kuracı	ofitser – çlen komissii po priyomu no- vobrantsev	y
kurmay	ştab	ştab
kurmay başkanı	naçal'nik ştaba	y
kuvvet komutanları	y	
mareşal	marşal	marşal
Mehmetçik	Mexmetçik (laskovo- ye prozvişçe turetsko- go soldata)	y
muhabereci	svyazist	aragatnaşıcı, aragatnaşık işgeri
muhafız alayı	polk oxranı medjlisa	y
muvazzaf	sostoyaşçiy na [deyst- vitel'noy voyennoy] slujbe	y
muvazzaf subay	kadroviy ofitser	kadr ofitseri
nefer	soldat	soldat, esger
onbaşı	yefreytor	yefreytor
oramiral	armeyskiy admiral	y
ordu komutanı	y	
orgeneral	armeyskiy general	goşun generali
paraşüt birlikleri	y	
paraşütçü birlikler	y	
piyade	pexota; pexotnets	piyada goşun
subay	ofitser	ofitser
subaylık	ofiterskaya doljnost'; funktssii ofitsera	y
tam er	y	
tankçı	tankist	tankist
teğmen	leytenant	leytenant
teğmenlik	y	
tezkereci	demobilizovanniy	demobilizlenyen; demobilizlenyen adam
tezkere	spravka	spravka
topçu	artillerist	artillerist, topçı
tuğamiral	brigadniy admiral	y
tuğbay	polkovnik	polkovnik
tuğbaylık	y	
tuğgeneral	brigadniy general	y
tuğgenerallik	y	
tümamiral	divizionniy admiral	y
tümamirallik	y	
tümgeneral	divizionniy general	y

tümgenerallik	y	
uzatmalı çavuş	serjant sverxsroçnoy slujbı	y
uzman çavuş	y	
üstçavuş	starşiy serjant	y
üstçavuşluk	y	
üsteğmen	starşiy leytenant	starşiy leytenant
üsteğmenlik	y	
üstsubay	starşiy ofitser	starşiy ofitser
visamiral	vitse-admiral	vitse-admiral
yarbay	podpolkovnik	podpolkovnik
yarbaylık	y	
yazıcı	pisets, pisar'	ketip
yazıcılık	doljnost' ili obyazon-nosti pistsa	y
yedek subay	y	
yedek subaylık	y	
yüzbaşı	rotmistr	rotmistr (<i>revolyutsiyadan öñ rus atlı goşunında ofitserlik çini veşol çinli adam</i>)
yüzbaşılık	çin (zvaniye) kapitana	y
yüzbeşlik	y	

2.2. Askerî Taktikler

Türkiye Türkçesi	Rusça	Türkmen Türkçesi
abluka	blokada	blokada
amfibi harekât	y	
ateşkes	peremiriye	vagtlayın yaraşık (<i>barlışik, ilalaşik</i>)
avcı hattı	strelkovaya tsep'	atıcılar xatarı
barbakan ¹¹	y	
birakışma (ateşkes)	peremiriye	vagtlayın yaraşık (<i>barlışik, ilalaşik</i>)
bindirilmiş kuvvetler	motorizovannıye voyska	y
bubi tuzağı	y	
cansız hedef	nepodvijnaya tsel'	gozganmayan nişana, gımıldaman duran nişana
cebrî yürüyüş	marş-brosok	marş-brosok
cenk	srajeniye, bitva	söveş, uruş, ceñ
cep ¹²	y	
çapraz ateş	perekryostniy ogon'	y
çete savaşı	y	
çıkarma birliği	desaitniye soyedine-niya (çasti)	y
çıkarma hareketi	desantnaya operatsiya	desant operatsiyası
çift kol	y	
dâhilî harp	grajdanskaya voyna	grajdanlık urşı

¹¹ Kale duvarında düşmana ok atmak için açılmış delik

¹² Savaş alanının bir yerinde düşmanın geriletilmesiyle ortaya çıkan taktik durum, çökertme

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

deniz üssü	voyenno-morskaya baza	xarbi deňiz bazası
dış çizgiler durumu ¹³	y	
dizi	ryad	xatar
dragon	dragun	dragun (<i>patısa ve bir neçe daşarı yurt goşunında: kebir atlı goşun bölümüniň xarbi gullukçısı</i>)
düello	duel'	duel'
dümdar	ar'yerdard	ar'yerdard (<i>esası güyçleriň ızından yörep, tluň xovpsuzlğını üpcün edyen goşun ya-da flot bölümi</i>)
fetih	zavoyevaniye	basıp alış, basıp alma; basıp alınan yer
fütuhât	zavoyevaniya	yeňiş, üstünlük
fütuhâtçı	zavoyevatel', pokoritel'	göreşip gazanıcı, basıbalıcı
gedik ¹⁴	şçel'	ganav
gerilla	partizan	partizan
gerilla savaşı	partizanskaya voyna	partizanlık uruşı
gerillacı	y	
gerillacılık	y	
gerillalık	y	
grup	divizion	divizion (<i>artilleriya, atlı ve bronetank goşun bölümlerinde xarbi podrazdeleniye</i>)
harekât	dvijeniya; operatsii	y
harp	voyna	uruş, söves
hücum	ataka	xücum
ılgar ¹⁵	nabeg, nalyot	çozuş; hücum etme; yarağlı çozuş
ılgarcı	vsadnik	atlı
iç harp	grajdanskaya voyna	grajdanlık uruşı
iç savaş	grajdanskaya voyna	grajdanlık uruşı
ihata	oxvat	daşma aylanma, töveregine övrülme, gurşama
imha ateşi	istrebitel'niy oğon'	yok edici ot
istihkam	ukrepleniye	xarbi tayudan berkitme
istihkamcılık	sapyornoye (voyenno-injenernoye) delo	sapyorçılık işi
istila	zaxvat	basıp alma, güyç bilen alma
işgal	okkupatsiya	okkupatsiya, okkupirleme, basıp alma
it dalaşı	sobaç'ya grıznya	y
kanat	flang	flang, tarap, yan
karartma	zatemneniye	garaltma
kazamat ¹⁶	kazemat	gazamat (<i>artilleriya okundan ve aviatsiya bombasından gorayan beton penalı goraniş için yer</i>)

¹³ Aynı aynı birliklerin çevreden merkeze ulaşan yollarla düşman üzerinde birleşmesi

¹⁴ Yarma saldırısında düşman mevzilerinde açılan yer

¹⁵ Atla ansızın yapılan doludizgin saldırı

¹⁶ Obüslerden, bombalardan korunmak için yerin altına kazılan siper

keskin nişancı	metkiy strelok	mergen atıcı
keşif kolu	y	
komita	taynoye političeskoye obşçestvo, taynıy soyuz	y
komut	komanda	komanda
lejyon	legion	legion (<i>Gadımı Rimde ulı goşun bölümi</i>); legion (<i>kebir yurtlardaki ayrıtm goşun bölümleriniñ adı</i>)
lejyoner	legioner	legioner (<i>legion soldatı</i>)
mekanize	mexanizirovannıy	mexanizmeleşdirilen, mexanizirleneyen
mekanize birliğı	y	
meydan muharebesi	general'noye srajenıye	düyp li söveş
meydan savaşı	general'noye srajenıye	düyp li söveş
milis	militsiya; militsioner	militsiya; militsioner
muharebe	boy	söveş, uruş
muharip	voinstvenniy	söveşceñ, uruşparaz
muhasamat	voyenniye deystviya	xarbi xeretketler
muhasara	osada	gabav
muhrip	minonosets	minonosets
mukavemetçi	uçatnik dvijeniya Soprotivleniya	y
mübareze	poyedinok	başa-baş söveş
müfreze	otryad	otryad
parola	parol'	parol'
pasaparola	ustniy prikaz	y
psikolojik savaş	y	
salvo	zalp	zalp, gümmürdi
saparta ¹⁷	salyut	salyut
savunma	oborona	gorag
seferi durum	sostoyaniye mobilizatsii; voyennoye polojeniye	xarbi yagday
sıcak harp	y	
sıcak savaş	y	
sinir savaşı	psixologičeskaya voyna	y
siper	okop, tranşeya	okop, garım, nağım
sis perdesi ¹⁸	y	
soğuk savaş	y	
sorti	vıxod; samolyotobilet	samolyotıñ bir saparkı uruşı, samolyotıñ bir gezekki gatnavı
sütire ¹⁹	y	

17 Bir batarya topun birden ateş etmesi, alabanda ateşi

18 Ordunun hareketlerini düşmandan saklamak için istenilen bir yerde oluşturulan perde görünümünde sis

19 Düşman gözünden ve ateşinden korunmaya yarar doğal veya yapma siper

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

taarruz	napadeniye; ataka	xücum; çözuş
tabya	bastion	bastion (<i>galanıñ burçlarında beşburçluk görnüşinde salnan berkitme</i>)
taciz ateşi	y	
tahkimat	fortifikatsiya	fortifikatsiya (<i>söweş edilcek yerleri berk-leşdirmek usulları xakındaki xarbi-incenerçilik ılım; xarbi-incenerçilik gurluşıkları</i>)
takip	presledovaniye	ızarlama, aňtama, ızına düşme
taktik	taktika	taktika
takviye	podkrepleniye; pod-derjka	goşmaça goşun; goşmaça güyç
talimat	instruksiya	instruksiya
tam siper	okop polnogo profilya	y
tarafsız bölge	y	
taret ²⁰	y	
tatbikat	praktika; manyovrı	praktika, manyovr, manyovrlar
tim	komanda	komanda
ulusal savunma	y	
uzay savaşı	y	
varagele bombardımanı	y	
vere ²¹	sdaça	boyun sınma, berilme
vurucu güç	y	
vurucu tim	y	
yan ²²	flang	flang, tarap, yan
yancı ²³	bokovoy otryad; bokovoye (flangovoye) oxraneniye	y
yancılık	y	
yarma saldırısı	y	
yarma taarruzu	nastupleniye s tsel'yu proriva; frontal'niy udar	y
yasak bölge	y	
yaylım ateş	zalpoviy ogon', ogon' zalpamı	y
yaylım ateşi	y	
yıldız savaş	y	
yıldız tabya ²⁴	y	
zafer	pobeda, triumf	y eñiş, üsütünlik, dabara, acayıp üstünlik, acayıp y eñiş

²⁰Gemilerde veya kalelerde, topçu mevzilerinde topun makine bölümünü ve topçuları koruyacak biçimde yapılmış zırhlı kule

²¹Bir kalenin veya tahkim edilmiş bir yerin teslimi

²²Savaş düzenindeki ordunun iki kanadından her biri

²³Düşmana karşı ilerleyen bir kuvvetin yandan gelebilecek baskınlardan korunmak amacıyla oluşturduğu emniyet birliği

²⁴Girintili ve çıkıntılı yapısıyla yıldız meydana getiren tabya

2.3. Osmanlı Dönemine Ait Askerî Kavramlar

Türkiye Türkçesi	Rusça	Türkmen Türkçesi
Acem kılıcı	persidskiy kinjal	y
acemi ocağı	y	
acemi oğlanı	yaniçar-novobranets	y
açık ordugâh	bivak	goşun düşelgesi
alay beyi	naçal'nik jandarmaskogo polka	y
cebeci	latnik (u yaniçar)	sovutli esger, demir geyimli esger
cebeli	latnik	sovutli esger, demir geyimli esger
cenkçi	voin, boyets	esger, uruşçı, söveşçi
cenkçilik	y	
çadırli ordugâh	palatoçnyy lager'	y
çarka ²⁵	operatsiya po okrujeniyu protivnika perestrelka	y
çarkacı ²⁶	partizan	partizan
çatak bayrak ²⁷	y	
çeri	soldat	soldat, esger
çeribaşı	naçal'nik korpusa yaniçar; glava tsıganskogo tabora	y
çeribaşılık	y	
deve kolu	y	
ganimet	voyennaya dobiça, trofey	olca, xarbi olca
hassa askeri	gvardeyets	gvardiyacı
humbara	y	
humbara ocağı	y	
humbaracı	y	
kaptan paşa	morskoy ministr i glavnokomanduyuşçiy flotom (v Osmanskoy imperii)	y
kaptanıderya	morskoy ministr i glavnokomanduyuşçiy flotom (v Osmanskoy imperii)	y
kılıç alayı	y	
kılıç kuşanma	y	
koçbaşı	taran	taran (<i>divarları deşmek, dervezeleri yıkmak için gadımı zamanda uruşlarda ulanılan uci nayzalı ağaç gural</i>)
kolağası	voyenniy çın v sultanskoy armii mejdu kapitanom i mayorom	y
levent	matros	matros
mir	komandır	komandır
miralay	polkovnik	polkovnik
mirliva	brigadnyy general; komandır	y

²⁵ Osmanlı ordusunda öncü görevi

²⁶ Osmanlı ordusunda öncü süvari birliğinde görevli asker

²⁷ Yeniçerilerin yarısı sarı yarısı kırmızı renkteki bayrağı

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

	brigadı	
müşir	marşal	marşal
nişangah	mişen'	nişana
onbaşı	yefreytor	yefreytor
onbeşli	y	
paşa	paşa	paşa (<i>Türkiye sultanlığında ve Müsürde ulı grajdan ve xarbi gullukçılariñ tutulı ve şol tutulı alan adam</i>)
patrona	vitse-admiral	vitse-admiral
pencik ²⁸	pendjik	y
pişdar ²⁹	predvoditel'	baştutan, yolbaşçı
seferi	kasayuşçiy sya voynı	y
seferi hâl	y	
sekban	legkovooruynonny voyn; psar' pri dvore sultana	y
sekbanbaşı	y	
serasker	glavnokomanduyuşçiy	baş komanduyuşçiy
seraskerlik	zvaniye glavnokomanyuşçego; voyennoye ministerstvo	y
serdar	voyenaçal'nik	goşun naçal'niği, goşun serkerdesi
serdümen	y	
serhat	granitsa	serxet
sihiyecı	sanitar	sanitar (<i>goşundakı meditsina gulluğınñ ryadovoyı</i>)
silahendaz ³⁰	soldat morskogo desanta	y
silahtar ³¹	orujenossets	yarag göterici
silahtar ağa	y	
silsileimeratıp ³²	iyerarxiya	iyerarxiya, köp başgançaklık (<i>gulluk vezipesinde aşakdan yokara gidyen ızgiderlilik</i>)
sipahi	sipaxı	y
sipahilik	y	
subaşı ³³	subaşı	y
süvari	kavalerist	kavalerist
süvari alayı	kavaleriyskiy polk	atlı goşun polkı
süvari bölüğü	eskadron	eskadron (<i>piyada goşun rotasına barabar bolan atlı goşun bölümi</i>)
süvari polisi	y	
süvari sınıfı	kavaleriya	kavaleriya, atlı goşun
süvarilik	kavaleriyskaya slujba; doljnost' kapitana	y

28 Asker yetiştirilmek için savaş tutsaklarından beşte bir oranında ayrılan acemi oğlanı adayı

29 öncü

30 Gereğinde karaya çıkarılan, özellikle tüfeklerle donatılmış deniz eri

31 Osmanlılar döneminde padişah, sadrazam, vezir vb. devlet büyüklerinin silahlarına bakan ve koruyan kimse

32 Rütbe sıralaması

33 Acemi ocaklarında küçük aşamalı subay

şikâr ³⁴	doibiça	olca
tadat ³⁵	şçyot	şçyot
tayın ³⁶	bovevoy komplekt; norma zapravki	y
tayın bedeli	stoimost' mesyaçnogo soldatskogo prodovol'stvennogo dovol'stviya	y
tedefüi ³⁷	oboronitel'nyy	goranma, gorayış, gorag
tolga "miğfer"	şlem	şlem (<i>gadımı xarbi demir papak</i>)
tophane	arsenal	arsenal (<i>yarag ve xarbi encamları yasayan kexxana</i>)
tuğcu ³⁸	y	
turnacı ³⁹	sokol'niçiy	elguşçı (<i>Gadımı Rusda patışanıñ av guşlarını idedici</i>)
tüfekhane	arsenal	arsenal (<i>yarag ve xarbi encamları yasayan kexxana</i>)
ulufeci	yaniçar-kavalerist	y
yalı ağası ⁴⁰	naçal'nik beregovoy oboroni	y
yaver	ad'yutant	ad'yutant
yaverlik	zvaniye ili obyazannosti ad'yutanta	y
yem borusu ⁴¹	y	
yeniçeri	yaniçarı, yaniçar	yaniçar (<i>xarbi yesirlerden ve musulman dinini kabul edyen xristianlardan düzülyen Türkiye sultanınıñ regulyar pıyada goşunınıñ esgeri</i>)
yeniçeri ağası	komandır (naçal'nik) yaniçar	y
Yeniçeri Ocağı	korpus yaniçar	y
yeniçerilik	yaniçarstvo; slujba yaniçar	y
yoklamacı ⁴²	poverayuşçiy	y
zabit	ofitser	ofitser
zabitan	ofitserı	y
zabitlik	ofitserskoye zvaniye	ofitserlik adı

2.4. Askerî Araç ve Teçhizat

ağır makineli	stankoviy pulemyot	stanoklı pulemyot
ağz tüfeği	y	

34 Düşmandan ele geçirilen mal, ganimet

35 Sayarak yoklama yapma

36 Asker azığı

37 Savunma ile ilgili, savunmalık

38 Osmanlı döneminde savaşlarda padişahın tuğlarını taşıyan kimse

39 Yeniçeri Ocağında padişahla ava giden, av köpeklerine ve tazılara bakan, turna taşıyan bir sınıf asker

40 Kıyıları korumakla görevli komutan

41 Askerlikte hayvanlara yem verme saatinin geldiğini bildirmek için çalınan boru

42 Kalelerdeki savaş araç ve gereçlerini bakımdan geçirmek için başşehirden gönderilen görevli

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

ağızdan dolma	zaryajayemaya s dula	y
ağızotu ⁴³	y	
alaybozan ⁴⁴	fitil'noye ruj'yo	y
alev makinesi	ognemyot	ognemyot (<i>yanıp duran sıvukluk sovuryan yarag</i>)
altıpatlar	şestizaryadny revol'ver	altı oklu sapança
arayıcı fişeği	y	
arkebüz ⁴⁵	arkebuz	y
askeri kaput	y	
ateş gemisi	brander	brander (<i>öňki vağtlarda duşman gemilerini yandırmak üçin ulanılan üsti partlayıcı maddalı gemi</i>)
ateşli silah	ognestrel'noye orujiye	ot açyan yarag
atımlık	y	
atom bombası	atomnaya bomba	atom bombası
avcı uçağı	[asmolyot] – istrebitel'	istrebitel'
bakıncak	pritsel	nişana alma; didivan
balistik	ballistika	ballistika (<i>top okuniň, tüpeň okuniň, minaniň, aviatsion bombaniň ş. m. xereketini övrenyen ilim</i>)
balyemez ⁴⁶	rod puşki	y
barçak ⁴⁷	garda (efesa)	y
barut	porox	deri
barut kabağı	y	
barutluk	poroxovnitsa	deri gutı
bastarda	galera	galera (<i>kürek bilen sürülyen ulı xarby gemi</i>)
barut hakkı ⁴⁸	y	
baştarda	galera	galera (<i>kürek bilen sürülyen ulı xarby gemi</i>)
batary a	batareya	batareya
batary a ateşi	y	
bazuka	y	
beylik tabanca	y	
bomba	bomba	bomba
bombardıman	bombardirovka	bombalama, bomba yagdırma, top okuna tutma, top atma
bombardıman uçağı	bombardirovşçik	bombalayıcı samolyot
browning	brauning	brauning
cebe	bronya	sovut
cephane	boyeprıpası	ok-deri

⁴³ Topları ateşlemek için falyaya konulan ve barutun patlamasına sebep olan madde

⁴⁴ Bir tür fitilli tüfek

⁴⁵ XV. yüzyılda Fransa'da kullanılan, taşınabilen ateşli silah

⁴⁶ Kara ve deniz savaşlarında kullanılan orta menzilli top

⁴⁷ Kılıç kabzasının siperi

⁴⁸ Mermiyi istenilen uzaklığa atabilmek için gerekli barut gazı basıncını sağlamaya yetecek miktarda barut

çakaloz ⁴⁹	puşka, iz kotoroy strel-yali melkimi kamnyani	y
çakmaklı ⁵⁰	kremnyovoye ruj'yo	çakmaklı tüpeñ, çakmak daş arkalı atyan tüpeñ
çakmaksız	y	
çatal kundak ⁵¹	y	
çelik başlık	stalnoy şlem; [stal'naya] kaska	y
çıkarma gemisi	y	
çokal ⁵²	pantsir'	sovut
dağ topu	y	
debboy	tsey xgauz	tsey xgauz (<i>ok-yarag ve resmi geyim skladi</i>)
denizaltı	podvodnaya lodka	suvastı gayık
deppoy	tsey xgauz	tsey xgauz (<i>ok-yarag ve resmi geyim skladi</i>)
destroyer	eskadrenniy minonosets	eskadra minonosets
dokuzaltmışbeş	y	
dokuzaltmışbeşlik	y	
domdom	y	
domdom kurşunu	y	
domuzayağı	provoloçniy yoj	y
donanma	morskoy flot (derjavı)	deñiz flotu
donatı	armatura	armatura (<i>yaragları ya-da xarbi gemileri şekillendiren xeykel ya-da surat</i>)
dretnot	drednout	drednout (<i>güçlü yaraglı ulı bronosets</i>)
el bombası	ruçnaya granata	el granatı
falya ⁵³	zapal	pelte
filinta ⁵⁴	karabin	karabin (<i>gısqa nilli tüñep</i>)
filo	eskadra	eskadra (<i>birinci ve ikinci caxan urşı dövründe kebir dövletlerdeki xarbi samolyotlarıñ iri birikmesi</i>)
filotilla ⁵⁵	flotiliya	flotiliya
fişek	raketa	raketa
fişeklik	podsumok	peşen xaltacı
flama	signal'mıy flajok	signal baydacı
füze	raketa	raketa
füzeatar	y	

⁴⁹ Mermi olarak çakıl taşı atan bir top türü

⁵⁰ Çakmak taşı ve zemberekle ateş alan bir tüfek türü

⁵¹ Açıldığında V biçiminde olan iki ayaklı top kundağı

⁵² Savaşlarda giyilen zırh

⁵³ Topları ateşlemek için ağızotunun konulduğu delik

⁵⁴ Kısa namlulu bir tür tüfek

⁵⁵ Torpidolardan oluşan filo

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

füzesavar	protivoraketny	raketa garşı
gambot ⁵⁶	kanonerskaya lodka, kanonerka	kanoner gayıgı
gaz bombası	ximiçeskaya granata (bomba)	y
geri hizmet	tilovaya slujba, slujba tıla	y
gülle	snaryad; y adro	snaryad, top okı
gürz	bulava	uçı tommaklı xasa
hafif makineli	lyogkiy [ruçnoy] pu- lemyot	el pulemyotı
hançer	knijal	y
harbe ⁵⁷	drotik	nayza
harbi ⁵⁸	voyenniy	xarbí
harbi	voyenniy	xarbí
harbilik	kanal stvola (artilerys- kogo) orudiya	artilleriya topunıñ niliniñ içi
hardal gazı	iprit	iprit (<i>zexerleyci madda</i>)
harp gemisi	y	
havai fişek	raketa	raketa
havan	minomyot	minomyot
havan topu	minomyot; mortira	minomyot; mortira (<i>gısqa nilli artil- leriya yarağı</i>)
hidrojen bombası	vodorodnaya bomba	vodorod bombası
horoz	kurok	gulak, çakmak
horozayağı	ştopor	burma, dıkı açğç
hücumbot	torpedniy kater	torpedalı kater
kalibre ⁵⁹	kalibr	kalibr
kalk borusu	y	
kalkan	şçit	galkan
kalyon ⁶⁰	galion	y
kama	y	
kamikaze	y	
kaput ⁶¹	şinel'	şinel'
karabina ⁶²	karabin	karabin (<i>gısqa nilli tüñep</i>)
karadağı ⁶³	y	
karavan borusu	y	
kartalgözü ⁶⁴	y	
kartuş ⁶⁵	kartuş	y

⁵⁶ topçeker

⁵⁷ kısa mızrak

⁵⁸ ateşli silahların içini temizlemekte kullanılan çubuk

⁵⁹ Mermilerde ateşli silahlarda çap

⁶⁰ Yelkenle ve kürekle yol alan savaş gemilerinin en büyüğü

⁶¹ Asker paltosu

⁶² Namlusu yivli kısa hafif tüfek

⁶³ Bir tür toplu tabanca

⁶⁴ Gözlem amacıyla kullanılan askerî uçak

kaval tüfek	gladkostvol'noye ruj'yo	tekiz nili tüpeñ
kestane fişeği	şutixa	feyerverk raketası
kılıç	sablya	gılıç
kılıç pabucu	[metalliçeskiy] nakoneç- nik nojen	y
kırkbeşlik ⁶⁶	y	
kimyasal silah	y	
kokart	kokarda	kokarda (<i>förmalı papaga dakılan nişan</i>)
konvansiyonel silah	y	
korvet	korvet	korvet (<i>gadımı xarbi gemi</i>)
kovan	gil'za	peşeñ
kruvazör	kreyser	kreyser (<i>ulı xarbi gemi</i>)
kumandan gemisi	flagmanskiy korabl'	flagman gemisi
kumandanlık	komandovaniye	komandirlik etme
kurusıkı	y	
lav silahı	y	
liva	vımpel	vımpel
lojistik	logistika	y
makinelı tabanca	pistolet-pulemyot	pistolet-pulemyot
makinelı tüfek	pulemyot	pulemyot
manevra fişeği	xolostoy patron	pağtabent patronlar
kütüklük	patrontaş	xatar, ok gabı
lav silahı	y	
martin ⁶⁷	y	
mavzer	mauzer	mauzer
mayın	mina	mina
mayın arama tarama gemisi	minniy tral'şçık	y
mayın gemisi	minniy zagradiel'	y
meç	meç	gılıç
mermi	snaryad	snaryad
mermi çekirdeği	y	
mızrak	kop'yo	nayza
miğfer	şlem	şlem (<i>gadımı xarbi demir papak</i>)
mitralyöz	pulemyot	pulemyot
molotofkokteyli	y	
motorize	y	
mühimmat	neobxodimoye	gerek zat
mühimmat deposu	sklad boyepripasov	ok-deri skladı
mülazım	leytenant	leytenant
napalın bombası	y	
nükleer silah	termoyadernoye orujıye	termoyadro yaragı
ok	strela	ok

⁶⁵ Barut kesesi

⁶⁶ Çekirdeği 11,43 milimetre çapında olan mermiyi atabilen bir tabanca türü

⁶⁷ Tek kurşun atan bir tüfek

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

omuzluk	epoletı	epoletler (<i>birneçe daşarı yurt ve revolyutsiyadan öňki rus goşunlarında ofitserleriň, generallarıň, admiralarıň pozumentli, seçekli paradogonları</i>)
ondörtlük ⁶⁸	y	
panzer	y	
parabellum	parabellum	parabellum (<i>avtomatik sapañça</i>)
park	y	
piştov	pistolet	pistolet, sapañça
revolver	revol' ver	sapañça, revol' ver
riyala	sudno pod flagom kontr-admirala	y
roketatar	y	
Rum ateşi	y	
saatli bomba	bomba zamedlennogo deystviya	y
sahra topu	y	
salkım topu	y	
sakuleta ⁶⁹	y	
sam ⁷⁰	y	
sancak	ştanda	ştanda (<i>revolyutsiyadan öňki rus ve kebir daşarı yurt goşunında atlı bölümleriň polk baydagı; döwlet yolbaşçısınıň – imperatorıň, korolıň, prezidentüň baran yerinde: köşkede, gemide galdıryan baydagı</i>)
serseri mayın	drey fuyuşçaya mina	y
sevk pusulası	y	
sıkı	y	
sıkım	y	
silah	orujiye	y arag
sis bombası	dimovaya bomba	y
siperisaika ⁷¹	gromootvod	yıldırım sovucı
siperlik	y	
sten ⁷²	y	
su bombası	y	
süngü	ştık	ştık, nayza
süngülü	imeyuşçiy ştik, so ştikom	y
şarapnel	şrapnel'	şrapnel' (<i>içi ovnuk gülleler bilen</i>)

68 On dört mermi atan bir tabanca türü

69 Silindir biçiminde bir demirin içine çivi, cıvata vb. maddelerin doldurulması ile yapılan bir mermi türü

70 Rus yapımı bir tür silah

71 Yıldırımsavar

72 Çapı 9 milimetre olan, İngiliz yapısı, hafif, kullanışı kolay bir tür makineli tüfek

		<i>doldurulan top okı</i>
şaryo ⁷³	salazki	salazki (<i>kebir maşınların öñe-ıza süyşüp duran bölegi</i>)
şeşper ⁷⁴	y	
şişhane ⁷⁵	starinnoye rujyo s şest'yu narezami v stvole	y
tabanca	revol'ver	sapança, revol'ver
tam siper	okop polnogo profilya	y
tanksavar	protivotankoviy	tanka garşı, duşman tankından goranıyan
tapı ⁷⁶	probka, zatıçka	diki
teçizat	snaryajeniye; ekipirovka	encam; gerek zatlar
tomahavk	y	
top arabası	lafet	lafet (<i>artilleriya yaragınıñ stanogı</i>)
top atımı	orudiyıny vistrel	y
top çeker	kanonerskaya lodka, kanonerka	kanoner gayığı
top mermisi	y	
top tüfeklik	y	
toparлак	peredok (peredki)	tirkeg
toplu tabanca	revol'ver	sapança, revol'ver
topuz	y	
torpil	torpeda	torpeda
tüfek	ruj'yo	tüpeñ
uçaksavar	protivovozduşnyıy	xova xücümüne garşı
uçan kale	letayuşçaya krepост'	uzaga atyan dört motorlı bombalayıcı agrı samolyot
yangın bombası	zajigatel'naya bomba	yandırıcı bomba
yay	prujina	prujina, yaycık
yorgun mermi	y	
zırh	bronya	sovut
zırhlı	latnik; bronenosets	sovutlu esger, demir geyimli esger; bronenosets (<i>güçli artilleriyalı, kuvvatlı bronyalanan xarbi gemi</i>)
zırhlı araç	bronirovannaya maşına	y

2.5. Askerî Kurumlar

askerî	voyennyıy	xarbi
askerlik dairesi	y	
askerlik şubesi	y	
askerî rüştiye	y	
dağ birliğı	y	

73 Bazı avcı uçaklarının kalkışını sağlayan fırlatma düzeni

74 Savaş araçlarından altı dilimli topuz

75 Namlusu altı yivli tüfek veya top

76 Top mermisinin ucuna takılan ve mermi atıldıktan sonra patlamasını sağlayan ayarlı başlık

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

divaniharp	voyenniy tribunal	xarbi tribunal
düzenli ordu	y	
ehlisalip	krestonosets	xaçlı yörşe gatnaşıcı
harbiye	voyennoye ministerstvo	y
harp akademisi	voyennaya akademiya	y
harp dairesi	y	
harp okulu	y	
hava üssü	y	
hazır kıta	dejurnoye podrazdeleniye	y
ihiram birliği	y	
ihiram kıtası	poçyotniy karaul	xormat garavulı
ihiyat kuvvetleri	rezervniye silı (voyska)	rezerv goşunları, zapasdakı goşunlar
ileri karakol	y	
jandarma karakolu	y	
jandarmalık	y	
karakol	karaul, patrul'	garavul; garavulxana
karargah	ştab	ştab
kılıçhane	masterskaya po videlke xolodnogo orujiya	y
kışla	kazarma	kazarma
kıtıl	srajeniy e	söveş, ceñ
levazım bölüğü	y	
levazım sınıfı	podrazdeleniya intendantskoy slujbi	y
lojistik	logistika	y
lojistik dairesi	y	
mıntıka	voyenniy okrug	xarbi okrug
müstahkem mevki	ukreplyonniye rayonı	xarbi taydan berkidilyen rayon
nizamiye	regulyarnaya armiya	regulyar goşun
nizamiye kapısı	paradniye vorota v kazarme	y
nizamiye karakolu	y	
onur kıtası	y	
ordu	armiya	goşun
ordu donatım	y	
ordu evi	ofitserkoye sobraniye (zdaniye), dom ofitserov	y
ordugah	lager'	lager'
seyyar hastane	polevoy gospital'	meydan gospitalı
sınır karakolu	y	
silahhane	arsenal	arsenal (yarag ve xarbi encamları yasayan kexana)
şeref kıtası	poçyotniy karaul	xormat garavulı
tabur	batal'on	batal'on

talimgâh ⁷⁷	poligon	poligon
tören birliği	y	
tugay	brigada	brigada
tümen	diviziya	diviziya (<i>birneçe polkdan ibarat goşun birikmesi; bir klaslı xarbi korabllarıñ ulı birikmesi</i>)
zırhlı birlik	bronetankovaya çast', bronetankovoye pod- razdeleniye	y

2.6. Diğer

açık şehir ⁷⁸	y	
asker kaçağı	dezertir	dezertir
asker ocağı	y	
asker tayımı	y	
asker yoklaması	y	
askerî ambargo	y	
askerlik hizmeti	voyennaya slujba	xarbi gulluk
askerlik yoklaması	pereregistratsiya voyen- nooby azannıx	y
ateş hattı	y	
bakaya	nedoimki; rekrutı	y
bar ateşi	y	
baraj ateşi	zagraditel'nyy ogon	y
başbozuk ⁷⁹	grajdanskiy ştatskiy	y
bedelci	platyaşçiy nalog za osvobojeniye ot voyen- noy slujbı	y
bedelli askerlik	y	
celp	prizıv	goşunçılığa çağrılanlar, xarbi gullu- ga çağrılanlar
cephe (IV)	front	front, uruş
cidal	bor'ba	söveş, uruş
cidalci	voinstvenniy	söveşceñ, uruşparaz
cihat	svyaşçennaya voyna	y
çete	partizanskiy otryad	partizanlar otryadı
düşman	vrag	düşman, yağı
eğitim alanı	y	
esas duruş	y	
esas vaziyet	y	
esir kampı	y	
fırka ⁸⁰	divizion	divizion (<i>artilleriya, atlı ve brone-</i>

77 Çeşitli uzmanlık dallarına gerekli olan uzman, öğretici vb.ni yetiştirmek amacıyla uygulamalı olarak eğitim ve öğretim vermek için oluşturulmuş askeri kuruluş

78 Düşman saldırısına karşı savunma önlemleri alınmamış, içinde herhangi bir askeri hedef bulunmayan ve bu durumu önceden ilan edilmiş olan şehir

79 düzensiz topluluk; askerlerin arasına katılmış sivil savaşçı

80 tümen

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

		<i>tank goşun bölümlerinde xarbi podrazdeleniye)</i>
garnizon	garnizon	garnizon
gece uçuşu	y	
Haçlılar	krestonostı	y
harp malulü	y	
hasım	vrag, protivnik	duşman, yağı
hazar	mir	ılaşık, agzıbirlik
hazır ol	smirno! (komanda)	smirno! (<i>xarbi komanda</i>)
hazır ol duruşu	y	
içtima	y	
ikinci ferik	y	
ileri gözetleyici	y	
ileri gözetleyicilik	y	
istilacı	zaxvatçik	basıbalıcı
istilacılık	y	
işgalci	okkupant, zaxvatçik	okkupant, yurtbasar, basıbalıcı
işgalcilik	y	
kamacı ⁸¹	artilleriyskiy master	y
karavanacı	podnosçik (raznosçik) pişçi; soldat, kotory promaxnulsya a pri strel'be	y
keşik ⁸²	oçered'	nobat
kimyasal savaş	y	
kol nizamı	stroy poxodnoy kolonni	y
kör kurşun	şal'naya pulya	çavup degen ok
leşker	soldat	soldat, esger
lojistik hizmet	y	
malul gazi	invalid voynı	uruş invalidi
mayın tarlası	minnoye pole	mina goylan meydan, minalanan yer
muvazzaf hizmet	y	
notam	y	
nöbet	oçered'	nobat
ordu merkezi	ştab armii	y
savaş	voina, bitva	uruş, söveş, ceñ
savaşçı	voin; boyets	esger, uruşıcı, söveşici
savaşçılık	voinstvennost'	söveşicilik
savaşkan	voinstvenniy	söveşceñ, uruşparaz
seferber	mobilizovannıy	mobilizlenen adam
seferberlik	mobilizatsiya	mobilizatsiya; mobilizleme xarbi y agdaya geçirme
sevkiyat	otpravka	posilka, yollama, iberme, ugratma
seyfiye	y	
silah arkadaşı	boyevoj tovarişç	söveş yoldaşı
silahlaltı	pod ruj'jom	y
silahlık	orujejnaya masterskaya	y

81 top kaması yapan veya onaran kims

82 nöbet

silahşor	strelok	atıcı; atucu esger
silahşorluk	y	
sürsat ⁸³	y	
şövalye	ritsar'	ritsar'
şövalyelik	ritsar'stvo	ritsarlık (<i>Günbatar Yevropada feodalizm dövründe xarbi yer eyeçilik gatalağı; zvaniye rutsarya</i>)
talimhane	uçebniy plats	türgenleşik meydanı
talimname	ustav	ustav
tekmil haberi	ustniy raport o vipolnenii prikaza	y
temerküz kampı	konsentratsionniy lager'	konsentratsion lager'
terhis	rospusk	rugsat berme, boşatma
topçuluk	slujba artillerista; artille-riyskoye delo	y
toplama kampı	konsentratsionniy lager'	konsentratsion lager'
tutsak	plenni	esir
tutsaklık	plen	esirlik
tüfeklik	arsenal	arsenal (<i>yarag ve xarbi encamları yasayan kerxana</i>)
uygun adım	y	
vatan borcu	patriotiçeskiy dolg	vatançılık borcu
vatani görev	y	
vatani vazife	y	
yemin töreni	y	
yenik	pobejdy onniy	y eñlen
yenilgi	porajeniye	y eñmeklik, üstün çıkmaklık
yenilmezlik	y	
yürüyüş kolu	poxodnaya kolonna	y örüş kolonnası
zırhlı güç	y	
zırhlı kuvvet	y	

Sonuç

Çalışmada incelenen toplam söz varlığı sayısı 684'tür. Askerî kavram alanı içinde Askerî Rütbeler 145, Askerî Taktikler 115, Osmanlı Dönemine Ait Askerî Kavramlar 86, Askerî Araç ve Teçhizat 195, Askerî Kurumlar 49 ve Diğer başlığı ise 94 madde başından oluşmaktadır.

Askerî kavram alanı içinde Askerî Araç ve Teçhizat başlığı 195 kelime ile ilk sırada, Askerî Rütbeler 145 kelimeyle ikinci sırada, Askerî Taktikler ise 115 madde başı ile üçüncü sırada yer almaktadır. Çalışmada Türkçe Sözlükteki askerlik ve askerlik alanına dair tüm söz varlığı detaylı bir şekilde incelenmiş ve ilgili maddeler

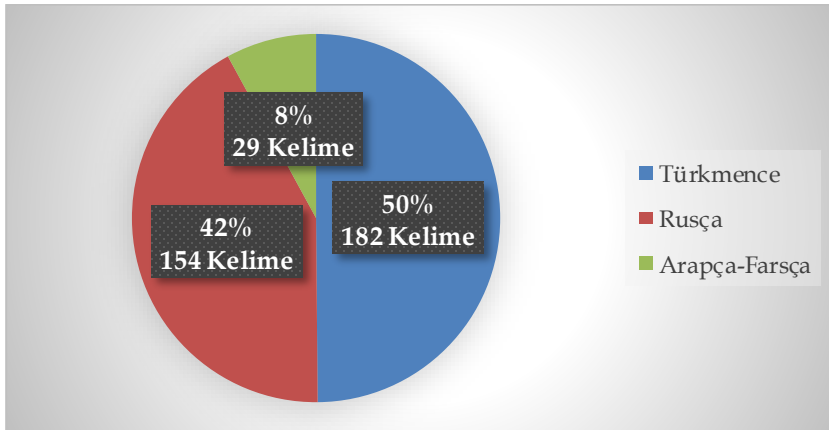
83 Savaşa giden ordunun geçeceği yollar çevresindeki köylülerden savaş araç ve gereçlerini temin etmesi ve rayiç değeri üzerinden yiyecek satın alması

listelenmiştir. Bu itibarla Türk Dil Kurumu yayını Türkçe Sözlük'teki (2005) askerlik kavram alanı ile ilişkili 684 kelime toplu halde kaydedilmiştir. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere incelemeye esas toplam kelime sayısı 684'tür. Bunlardan Rusçası ve Türkmencesi olan kelime oranı % 53.3 (365)'tür. Rusçada bulunan fakat Türkmencede görülmeyen kelime oranı % 16.2 (111), her iki dilde de bulunmayan kelime oranı ise toplam söz varlığının % 30.5 (208)'ini oluşturmaktadır.

Rusça ve Türkmencesi Olan Kelime Sayısı	Rusçası Olan Türkmencesi Olmayan Kelime Sayısı	Rusça ve Türkmencesi Olmayan Kelime Sayısı	Toplam
365	111	208	684
% 53.3	% 16.2	% 30.5	100

Tablo 1: Türkiye Türkçesi, Rusça ve Türkmen Türkçesindeki Askerlik Kavram Alanına Ait Kelimelerin Dağılımı

Grafik 1'e göre Rusça ve Türkmencede görülen askerî kavram alanına ait toplam 365 kelimenin 182'sini (% 50) Türkmence kelimeler oluşturmaktadır. Rusça 154 kelime (% 42) ile ikinci sırada, Arapça-Farsça kelimeler ise 29 kelime ile (% 8) son sırada yer almaktadır.

1. Grafik: Askerî Alana Ait Söz Varlığı Dağılımı

Burada dikkat çeken husus askerî terminolojide Rusça kelimelerin yoğun kullanımınıdır. Bununla birlikte her ne kadar askerî

kavram alanını karşılamada Rusça söz varlığı ağırlıklı gözüktüyor olsa da parantez içinde mutlaka ilgili Rusça askerî kavramın Türkmen Türkçesiyle açıklamasına aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere ayrıca yer verilmiştir:

balistik > ballistika > ballistika (*top okunuň, tüpeň okunuň, minanıň, aviatsion bombanıň ş. m. xereketini övrenyen ıllım*)

tümen > diviziya > diviziya (*birneçe polkdan ıbarat goşun birikmesi; bir klaslı xarby korabllarıň ulı birikmesi*)

şarapnel > şrapnel' > şrapnel' (*içi ovnuk gülleler bilen doldurılyan top okı*)

sancak > ştandart > ştandart (*revolyutsiyadan öňki rus ve kebir daşary yurt goşunında atly bölümleriň polk baydagı; döwlet yolbaşçısınıň – imperatoriň, koroliň, prezidentiň baran yerinde: köşkde, gemide gal-dıryan baydagı*)

omuzluk > epoletı > epoletler (*birneçe daşary yurt ve revolyutsiyadan öňki rus goşunlarında ofitserleriň, generallarıň, admirallarıň pozumentli, seçekli parad pogonları*)

filo > eskadra > eskadra (*birinci ve ikinci caxan urşy dövründe kebir döwletlerdeki xarby samolyotlarıň iri birikmesi*)

Türkmen Türkçesindeki askerî terminolojiye dair toplam 684 kelime dikkate alındığında Türkmençe ve Rusça kelimelerin birbirine yakın oranlarda kullanıldığı göze çarpmaktadır. Kadim bir Türk boyu olan Türkmenlerin, Batıdaki askerî terminolojiyi Rus dili vasıtasıyla iktibas ettiği bir gerçektir. Buna karşın her ne kadar askerî kavramlarda Rusça ağırlığı hissedilse de ilgili madde başlarının Türkmençe açıklamalarıyla sözlüklerde yer alması bilinçli bir refleks olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Bol'şoy Russko-Turkmenskiy Slovar' (1986-1987). I-II T. (Haz. S. Altayev, G. Atayev, G. Açılova, K. Agsakov, K. Gayıbova, H. Gafurova, A. Kuliyev, V. Mesgudov, S. Miradova, M. Hocamgulyev), Moskva: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR İstitut Yazka i Literaturı imeni Mahtumkuli.
- ÇAKMAK, Cihan (2010). *Türkmen Türkçesi Konu Çözümlemeli Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.
- ÇAKMAK, Cihan (2016). "Türkmen Türkçesinde Bulunan Denizcilik Kültürüne Ait Söz Varlığı İncelemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 42, s. 57-67.

Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde Görülen Askerî Söz Varlığının Karşılaştırılması

- ÇENELİ, İlhan (1986). “Türkmen Türkçesi Sözlüğü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1982-1983), s. 29-84.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, İstanbul: Aydın Kitabevi.
- Güncel Türkçe Sözlük (2005). (Haz. Şükrü Haluk Akalın vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARA, Mehmet (2007). “Türkmen Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun) Ankara: Akçağ Yayınları, s. 213-290.
- MAHMUD, Kaşgarlı (1986). *Dîvânü Lugati't-Türk*, C.3 (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAMİ, Şemseddin (2012). *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*, İstanbul: İdeal Kültür ve Yayınları.
- Turetsko-Russkiy Slovar' (1994). (Haz. A.N. Baskakov vd.), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Türkmençe-Türkçe Sözlük (1995). Haz. Talat Tekin vd.), İstanbul: Simurg Yayınları.
- Türkmen Diliniñ Sözlügi (1962). Aşgabat, (Haz. M. Ya. Hamzayev, S. Altayev, G. Atayev, G. Açilova, V. Mesgudov, A. Meretgeldiyev), Moskva: İzdatel'stvo Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR.

İnternet kaynakları

www.tdk.gov.tr/sozluk.gov.tr (Erişim: 31.05.2022)

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

EĞİTİMDE ZORUNLU DİJİTALLEŞME: UZAKTAN/ONLINE EĞİTİM UYGULAMALARINDA YAŞANAN SORUNLAR VE SOSYOLOJİK YANSIMALARI

Özet

Bu araştırma 2020 yılında ilan edilen pandemi ile birlikte eğitimde ve gündelik hayatta meydana gelen değişikliklerin nitelikli eğitimi ne yönde etkilediğini sosyolojik boyutlarıyla anlamak amacıyla yapılmıştır. Türkiye illerinden Niğde’de çeşitli özel ve devlet okullarında öğrenim gören öğrenciler ve görev yapan öğretmenler ile tamamlanan bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden fenomenoloji kullanılmıştır. Verilerin tümdengelim ile betimsel analiz edilerek yorumlandığı bu araştırmanın veri setini oluşturmak üzere amaçlı bir çalışma grubu seçilmiştir. Bu doğrultuda özel ve devlet okullarında görev yapan öğretmen, öğrenci ve idareci ile kayıt dışı görüşmeler yapılmış, bunlar içerisinden 25 öğrenci ve 14 öğretmen araştırma grubunu oluşturacak şekilde belirlenmiştir. Görüşmelerin ana hatlarını başta uzaktan eğitimin gündelik yaşama etkisi ve alışkanlıkların değişmesi olmak üzere öğretmen ve öğrencilerin eğitim süreçlerini etkileyen dijital okuryazarlık, eğitimde fırsat eşitsizliği ve esnek zaman algısı gibi konular oluşturmaktadır. Uzaktan eğitime geçişle birlikte hem öğretmen hem öğrenci hem de velilerin hayatlarında büyük değişiklikler meydana geldiğinin tespit edildiği araştırma sonuçları, özel okulda okuyan öğrenciler ile devlet okulunda okuyan öğrencilerin uzaktan eğitim dönemini farklı sosyo-ekonomik sınıflara mensup olmalarından kaynaklı farklı deneyimlediklerini

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Gürkan BAYINDIR
Doktora, Erciyes
Üniversitesi,
gurkanbayindir1@
gmail.com

ORCID: 0000-0001-
9145-0709

Ahmet Burak
KAHRAMAN
Doç. Dr. Erciyes
Üniversitesi,
aburakkahraman@
gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-
3995-1172

Gönderim Tarihi

Recieved
14.03.2023

Kabul Tarihi

Accepted
27.04.2023

Atıf

BAYINDIR, Gürkan,
KAHRAMAN, Ahmet
Burak (2023). “Zorunlu
Dijitalleşme:

Uzaktan/Online Eğitim
Uygulamalarında
Yaşanan Sorunlar ve
Sosyolojik Yansımaları”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 101-134.
DOI:
10.59182/tudad.1265274

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Salgın, Uzaktan eğitim, Dijitalleşme.

IMPERATIVE DIGITALIZATION IN EDUCATION: PROBLEMS EXPERIENCED IN DISTANCE/ONLINE EDUCATION APPLICATIONS AND SOCIOLOGICAL REFLECTIONS

Abstract

This research was carried out in order to understand how the changes in education and daily life and affected quality education in sociological dimensions announced due to the pandemic in 2020. Phenomenology, one of the qualitative research designs, was used in this research, which was completed with students and teachers working in various private and public schools in Niğde, one of the provinces of Turkey. A purposeful study group was selected to form the data set of this research, in which the data were analyzed descriptively and interpreted. In this direction, informal interviews were made with teachers, students and administrators working in private and public schools, and 25 students and 14 teachers were determined to form the research group. The main lines of the interviews are mainly the impact of distance education on daily life and the change in habits, as well as issues such as digital literacy, inequality of opportunity in education and flexible time perception, which affect the education processes of teachers and students. The results of the research, in which it was determined that great changes occurred in the lives of both teachers, students and parents with the transition to distance education, show that students studying in private schools and students studying in public schools experience the distance education period differently due to their belonging to different socio-economic classes.

Key words: Education, Pandemic, Distance education, Digitization.

Giriş

Toplum, içerisinde çok fazla değişkenin yer aldığı, sosyal bilimcilerin farklı tanımlar üzerinde tartıştığı kapsamlı bir kavramdır. Bireyler arası ilişkilerin bir ürünü olması sebebiyle toplum, karşılıklılık ilkesi gereği hem etkileyen hem etkilenen bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda toplum, bireylerde olduğu gibi sürekli bir devinim ve dönüşüm halindedir. Toplumsal sistemler ve kurumlar da bu değişimlerden etkilenmekte, hızlı değişim süreci içerisindeki toplumsal bütünleşme, toplumsal kurumların değişime adapte olmaları ile gerçekleşmektedir (Apalı, 2016: 400). Bu hızlı değişim süreçlerinin bariz örneklerinden biri olan Covid-19 salgınının en bariz ve genel

çıkması dünyanın değişmiş olmasıdır. Tüm dünyayı etkileyen diğer global olaylar gibi, Covid-19 da bireylerin dünyayı bakış açısını, düşünme şeklini ve gündelik hayatlarını sürdürme şekillerini değiştirmiştir (Çakıroğlu, Pirtini ve Çengel, 2020: 88). Covid-19 salgınıyla birlikte alınan önlemler, bireylerin günlük yaşam deneyimlerini farklılaştırmıştır ve toplumsal kurumlara doğrudan sirayet etmiştir (Gül Ünlü, 2021: 1).

“Toplumsal sistemlerde meydana gelen önemli olaylar ani gereksinimlere ve bu gereksinimlerin karşılanmasına yönelik birtakım sorunlara neden olmakta, bu sorunlar eğitim dâhil tüm kurumları etkileyerek onları değişmeye zorlamaktadır” (Erol, 2011: 109). Doğrudan ilişkili olan toplumsal sistem ve eğitim kurumu dijitalleşen dünya ile birlikte eğitimin ihtiyaçlarını karşılamak için dönüşüme uğramaktadır. Uzaktan eğitim hayatımıza yeni giren bir olgu olmamasına karşın dünyada ve Türkiye’de 2020 yılında Covid-19 salgını sebebiyle zorunlu şekilde etkisini artırmış ve okul öncesinden yükseköğretime kadar eğitimin her kademesinden öğretmen ve öğrenciler bu durumdan doğrudan etkilenmiştir. Evde kalma sürecinde uzaktan eğitim, öğretmen ve öğrencilerin okul ortamından uzaklaşmasına sebep olmuş ve böylece veliler ve öğretmen aileleri de bu durumdan dolayı olarak etkilendiği gözlemlenmiştir.

Bu dönemde gerçekleştirilen uzaktan öğretimde genel olarak iki yöntem izlenmiştir. Eş zamanlı (online/çevrimiçi) ve eş zamansız eğitim. Eş zamanlı, online eğitimde ses veya görüntü ile karşılıklı etkileşim halinde ders işlenmekteyken, eş zamansız eğitim ise tek taraflı bir anlatımın zaman sınırı olmaksızın sunu, ses veya video kaydıyla gerçekleşmesi şeklinde yürütülmüştür. Her iki yöntemde de etkileşim düzeyi yüz yüze eğitimde olduğu kadar etkili ve verimli olmadığı görülmüştür. Keskin ve Özer Kaya’nın (2020) 652 üniversite öğrencisi ile yapmış olduğu geniş kapsamlı çalışmada katılımcıların çok büyük çoğunluğunun (%84.4) uzaktan eğitimin yüz yüze eğitim kadar etkili olmadığı yönünde görüş belirttiği görülmüştür. Bu sorunun sebepleri noktasında iletişimsel sorunlar ve teknolojik faktörler öne çıkarılmıştır. Özer ve Suna (2020) ise uzaktan eğitim sürecindeki verimsizliği öğretmen ve öğrenci düzeyinde dijital okuryazarlığın istenilen seviyede olmaması üzerinden açıklarken bu sorunun giderilmesi için dezavantajlı gruplara telafi eğitimlerinin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Salgından sonra da eğitim

süreçlerinin daha fazla dijital platformlarda sürdürülmesi ve bu sayede öğretmen ve öğrencilerin dijital kaynakları daha verimli kullanmasının sağlanması fikri ön plana çıkmıştır. Balaman ve Hanbay Tiryaki'nin (2021) yaptığı çalışmada öğretmenler sunulan teknik imkanların yeterli olduğu ve Türk eğitim sisteminin bu sürece hazırlıklı olduğu yönündeki görüşlerine karşın uzaktan eğitimin yüz yüze eğitimde olduğu kadar verimli olmadığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Bu durumun çok boyutlu sebepleri noktasında ise etkileşim-iletişim sıkıntısı, ölçme-değerlendirme problemi ve fırsat eşitsizliği öne çıkmaktadır. Uzaktan eğitimin öğretmen bakış açısıyla değerlendirilmesi noktasında bir diğer kademe olan ortaokulda görev yapan 15 öğretmenle, Koşar ve Bakır'ın (2022) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada da uzaktan eğitimin farklı boyutlardaki sorunları tartışılmıştır. Çalışmada öğretmenler uzaktan eğitimin teknolojik ve boş zaman açısından belli avantajlar sağladığını dile getirmekle birlikte genel olarak olumsuz yönlerine odaklanmışlardır. Bu noktada derse katılma sorunu, donanım ve alt yapı eksikliği ve ders işleniş süreci ile ilgili sorunlar uzaktan eğitimin dezavantajları olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde Kavuk ve Demirtaş'ın (2021) çoğu sınıf öğretmeni olan 43 katılımcıyla yaptığı çalışmada da genel olarak uzaktan eğitimin yüz yüze eğitime göre dezavantajlı olduğu görülmektedir. Bu noktada öğretmenler sosyal hayatın kısıtlanması, stres ve psikolojik sorunların yaşanması, teknoloji kullanımındaki yetersizlik gibi sorunların uzaktan eğitimin niteliğini düşürdüğü yönünde fikir beyan etmişlerdir. Ayrıca çalışmada öğretmenlerin üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise velilerin öğretim sürecine olması gerekenden daha fazla dahil olması sorunudur. Uzaktan eğitim olgusunun veli boyutuna bakılacak olursa, Yılmaz, Güner, Mutlu, Doğanay ve Yılmaz'ın (2020) yaptığı kapsamlı nicel araştırmada 3675 velinin görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın en genel ve çarpıcı sonucu katılımcıların %92,40'ının okulda verilen yüz yüze eğitimin uzaktan eğitimden daha değerli görmesi yönündeki istatistiktir. Arslan, Görgülü Arı ve Hayır Kanat'ın (2021) yaptığı araştırma ise ortaokul kademesindeki öğrencilerin ve velilerinin uzaktan eğitim döneminde yaşadıkları sıkıntılara ışık tutmaktadır. Bu doğrultuda 15 veli ile görüşmeler yapılmış ve teknik, bağlantı sorunlarının yanı sıra teknolojik materyallerin ve ders uygulamalarının kullanımındaki zorluklar ön plana çıkmıştır. Ayrıca öğrenci kaynaklı olan sosyal medya ve teknolojik materyal bağımlılığı, sorumluluk bilinci

eksikliği, beslenme ve uyku düzeni sorunu da ilgili dönemde yaşanan sıkıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma grubundaki katılımcılardan bazılarının ise ekonomik yetersizlikler sebebiyle uzaktan eğitim döneminde dezavantajlı durumda oldukları görülmektedir. Uzaktan eğitim döneminde velilerin

Salgın döneminde mecburi hale gelen uzaktan eğitim, toplumun kanayan yaralarından olan “fırsat eşitsizliğini” de perçinlemektedir. Eğitim hali hazırda Bourdieu’ya (2019) göre toplumsal eşitsizliğin bir yansıması niteliğindedir. Bourdieu sorunların habitus ve sermaye türleri farklılıkları temelinde eğitimde de tezahür ettiğine dikkat çekmekte ve “yeniden üretim” teorisini sunmaktadır (Bourdieu ve Passeron, 2019). Bu teoriye göre yoksul çevreden gelen öğrencilerin yükseköğrenim alma olasılıklarının kendilerinden daha varlıklı olanlara göre düşük olduğudur ve böylece eğitim sistemi aileden gelen sermayeleri yeniden üretmektedir (Varışlı, 2021: 239-240). Bourdieu’ya göre eğitim toplumsal eşitsizliğin en somut göstergelerinden biridir ve eğitim ile bu eşitsizlik sürdürülmektedir. Eğitim, egemen olanın, kültürel ve ekonomik sermayesi yüksek olanın, ayrıcalıklı haklarını yeniden ürettiği bir saha olarak tasvir edilmektedir. Okul, bu veçhesiyle tarafsız bir kurum değildir (Bourdieu ve Passeron, 2019).

Dijitalleşen eğitim döneminde de bu eşitsizlik durumu karşımıza çıkmakta ve gerekli materyallere sahip olmayan öğretmen ve öğrenciler ile sosyo-ekonomik sermayeleri daha yüksek olan bireylere göre dezavantajlı bir noktada konumlanmaktadır. Gürkan (2022) eğitim sistemindeki ayrıcalıkların süregelen durumunu şöyle ifade etmiştir:

“Eğitim sisteminin esas düzenbazlığı, ayrıcalığı yok sayarak yeniden üretmesi. Yani bir yandan durumu iyi ailelerden geldikleri için gerekli kültürel sermayeye sahip çocukların daha rahat ettiği bir ortam yaratırken öte yandan tüm şartlar eşitmiş gibi davranıp bu sermayesizlik yüzünden başarısız olan öğrencilere bunun kendi hataları olduğunu söylemesi” (Gürkan, 2022: 89).

Gürkan’ın (2022) ifade etmiş olduğu bu eşitsizlik ve tabakalaşma dijital okuryazarlık noktasında da görülmekte ve Bourdieu’nun düşüncelerinin temelinde yer alan önemli kavramlarından “habitus” ile açıklanabilmektedir. Habitus kavramı “insanların belirli kültürler veya alt kültür içerisinde yaşamaları

sonucunda zihinlerinde sahip oldukları temel bilgi stokunu anlatır” (Bourdieu, 1996’den akt. Palabıyık, 2011: 128). Bu doğrultuda habitusları gereği günümüzde dijital okuryazarlıkları farklı olan gruplar meydana gelmektedir.

Murat ve Bonacini’nin 2020’de yapmış oldukları çalışma doğrultusunda Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve Birleşik Krallık’ta öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) kaynaklarının eksikliği ve uygun çalışma ortamı yetersizliği nedeniyle uzaktan eğitimden faydalanamadıkları görülmektedir. Bu eksiklikler bahsi geçen Avrupa devletlerinde olduğu kadar hatta daha ileri boyutlarda 3. Dünya ülkelerinde meydana gelmektedir. Evde kalma döneminde hemen hemen tüm faaliyetlerin uzaktan yürütülmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin daha sık kullanılmasına yol açmıştır. Böylece üst ekonomik sınıfa mensup ailelerde öğrenci statüsünde yer alan bireyler çevrimiçi derslere katılım noktasında alt ekonomik sınıfa mensup ailelerdeki öğrencilere göre daha avantajlı konumda yer almıştır. Bu noktada sağlıklı internet erişimi ve teknolojik materyaller (bilgisayar, telefon, tablet) ve bunların aile bireyelerine oranla niceliği belirleyici olmaktadır (Varışlı, 2021: 241). Eğitimdeki fırsat eşitsizliğini sayısal verilerle destekleyecek olursak dünyadaki yaklaşık 830 milyon öğrencinin okul dışında kullanabildiği bir bilgisayara sahip olmadığı, bu öğrencilerden 330 milyondan fazlasının ise bir internet bağlantısının bulunmadığı belirlenmiştir. Bu durum 3. Dünya ülkelerinde olduğu kadar ABD ve Avrupa ülkelerinde de belli oranlarda karşılaşılmaktadır. Bu veriler uzaktan eğitime erişebilme noktasında öğrenciler arasında büyük fırsat eşitsizlikleri olduğunu gözler önüne sermektedir (Özer ve Suna, 2020: 179).

Eğitimde zorunlu dijital dönüşümün yaşandığı 2020 yıllarında sorunun çok boyutlu olması bu araştırmanın genel problemini oluşturmaktadır. Bu sorunların eğitimin her kademesinde gözlemlenmesi ve çözüm yollarında karşılaşılan yetersizlikler bu çalışmanın gerekliliğini artırmaktadır. Dijitalleşen eğitimde sorunların çok boyutlu olması çözümün de aynı şekilde çok boyutlu bir düzen dahilinde sağlanacağı fikrini ön plana çıkarmaktadır. Bu doğrultuda sosyal devlet anlayışı ile hareket eden devlet kurumları başta olmak üzere öğrenci, öğretmen ve velilerin içerisinde bulunacağı uygulanabilir projeler ile yapısal reformların gerçekleştirilmesi önemlilik arz etmektedir.

1. Eğitimde Dijital Dönüşüm: Uzaktan/Çevrimiçi Eğitim

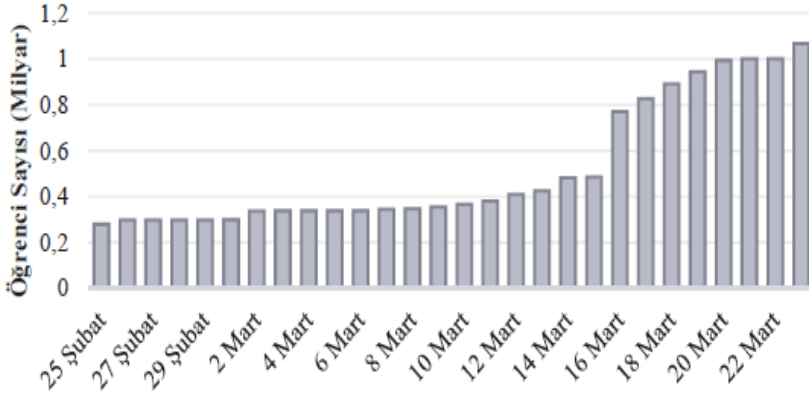
Tüm dünyada ve Türkiye’de Covid-19 salgını ile beraber popülerliğini artıran ve bir bakıma mecbur kalınan uzaktan eğitim, tarih boyunca farklı şekillerde gerçekleştirilmiştir. Birden çok unsuru içerisinde barındıran uzaktan eğitim, bireysel olduğu kadar toplumsal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzaktan eğitim öncelikle formal bir eğitim alanıdır. Öğretici ve öğrenenler için zaman ve mekân, örgün eğitimdeki duruma göre daha esnekler (Özarlan, 2008: 56). Dünyada ilk uzaktan eğitim çalışmaları 1728 yılında Boston gazetesinde, semboller ve kısaltmalar kullanan çabuk yazma sistemi olan steno dersleri ile başlamıştır. 1932-1937 yılları arasında ise ABD’de IOWA Üniversitesi’nde ilk eğitim televizyonu yayımlarına başlamıştır ve 1958 yılında İtalya Televizyon Okulu (Tele-scuola) projesi sayesinde birçok vatandaşı okuma-yazma öğrenmiştir (Arat ve Bakan, 2011, 365). Dünyada hemen hemen üç asır önce başlayan bu uygulamalar Türkiye’de bir asırlık bir geçmişe sahiptir ve başlangıcı Cumhuriyet dönemine tekabül etmektedir. Başlangıç dönemi olarak tasvir edilen 1923-1955 yıllarında uzaktan eğitim olgusu kavramsal olarak tartışılmaya başlanmış ve 1956-1975 yıllarında uzaktan eğitim mektuplar aracılığıyla daha da somutlaşmıştır. 20. Yüzyılın son çeyreğinde uzaktan eğitim çalışmaları daha ileri seviyelerde ve teknoloji yardımıyla gelişimini sürdürmüş ve radyo-televizyon bu noktada ön plana çıkmıştır. 1996 yılından itibaren ise internetin hayatımızda önemli bir yer tutmasıyla birlikte uzaktan eğitim web dünyasına geçiş yapmış ve günümüzde halen bu alanda gelişmeye devam etmektedir (Bozkurt, 2017).

Uzaktan eğitim, günümüz teknoloji çağında, bilişim teknolojisinin gelişmesi ve bireylerin bu teknolojilere erişiminin kolaylaşması ile 1990’lı yıllarda eğitimin geleceği olarak görülmekteydi (MacBrayne, 1995’den akt, Özer ve Suna, 2020: 177). Bu dönemde toplumun yenilikçi teknolojilere erişimi hızı ve dolayısıyla bilgisayar başta olmak üzere evde çeşitli donanımlara sahip olan kişi sayısı sürekli bir artış göstermekteydi (UNESCO, 2002). 2000’li yıllara gelindiğinde ise dünya çapında önemli bir güce sahip olan Amerika ve İngiltere’de uzaktan eğitim yaygınlaşmıştır. Yine aynı yıllarda Amerika’daki en büyük üniversite ve kolejlerin %96’sı öğrencilerine çevrimiçi dersler sunmakta ve 3 milyondan fazla

öğrenci bir veya birden fazla çevrimiçi ders almaktaydı (Allen ve Seaman, 2006'dan akt. Özer ve Suna, 2020: 177). Uzaktan eğitim döneminde eşzamanlı veya eşzamanlı olmayan olarak işlenen derslerin yanı sıra ders notlarının, derlemelerin paylaşılması, ödev sunumları, yoklama listesi, eğitim-öğretim dönem takvimi paylaşımı ve rapor paylaşımları gibi uygulamalar da çevrimiçi eğitim kapsamına tabi olmaktadır (Telli Yamamoto ve Altun, 2020: 26).

Tüm dünyada belli dönemlerde meydana gelen uzun süreli sokağa çıkma yasakları eğitim-öğretimin devamı için uzaktan ve çevrimiçi eğitime yönelmeyi gerekli kılmıştır. Toplumlar durağan birimler olmadığı için sürekli ve belli dönemlerde hızlı değişimlere maruz kalabilmektedir. Eğitim de bu noktada hayatın gerçekleriyle uğraşmak ve toplumsal değişime ayak uydurmak durumunda kalabilmektedir (Lenz, 2011'den akt. Gözübüyük Tamer, 2013: 47). Covid-19 salgını döneminde yaşanan hızlı toplumsal değişime belki de daha önce hiç olmadığı kadar eğitim sektörünü etkisi altına alıp belli dönüşümlere zorlamıştır. Hatta salgın dönemindeki mevcut Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk'tan sonra 2021'de göreve gelen Mahmut Özer bu dönemi "eğitim sistemlerinin bugüne kadar yüzleştiği en büyük sorunlardan birisi" olarak nitelendirmiştir (Özer ve Suna, 2020). "Eğitim 11 Şubat 2020 tarihinde ilk olarak Moğolistan'da, iki ay içerisinde de Türkiye dâhil olmak üzere 195 ülkede durdurulmuştur" (Can ve Koroğlu, 2020: 370). Türkiye'de bu dönemde Covid-19 mücadele kapsamında mesleki ve teknik Anadolu liselerinde üretim kapasitesini harekete geçirildi. Temizlik ve dezenfeksiyon ürünlerinden maske üretimine, tek kullanımlık önlük ve tulumdan yüz koruyucu siperliklere kadar çok çeşitli ürünlerin seri üretimine geçilmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı, 2020). Uzaktan eğitimde uygulanan stratejilerin eğitimin kalitesi ve erişim noktasında altyapısal sıkıntılar da meydana gelmiştir. 22 Eylül'de Türkiye Eğitim Bilişim Ağı (EBA) sisteminin çökmesi bu sıkıntıların en somut örneği olup, bazı öğrenciler için uzaktan eğitimde tek opsiyon olan EBA'ya erişememe durumu fırsat eşitsizliğini ortaya çıkarmıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk EBA sisteminin çökmesini olumlu olarak değerlendirirken; "Bu bizim için aslında olumlu bir haber. Talepte sıçrama oluştu." şeklinde ifade etmiştir (<https://www.nethaber.com>, 2020). Öte yandan UNESCO verilerine göre bu durumdan 990 milyona yakın eğitim alan kişinin etkilendiği tahmin edilmektedir. Birleşmiş Milletler bu sayıyı dünya geneli

öğrencilerin %91'i olarak tespit etmiştir. Eğitim kurumları, tüm eğitim faaliyetlerini mevcut kurumsal yazılımları ve/ya da halka açık dijital platformları kullanarak sanal (çevrimiçi) bir öğretim modeline taşımıştır (Varışlı, 2021: 241).

Şekil 1. Dünyada Covid-19 Nedeniyle Okulların Kapatılması ve Uzaktan Eğitime Geçiş Kararlarından Etkilenen Öğrenci Sayısı (25 Şubat–23 Mart 2020)

Kaynak: Özer ve Suna, 2020.

Şekil 1'e göre Covid-19 salgınının tüm dünyayı etkisi altına aldığı 2020 yılının başında yaklaşık bir ay içerisinde bu durumdan etkilenen öğrenci sayısının sürekli bir artış gösterdiği görülmüştür. Türkiye'deki öğrenciler de mart ayı itibarıyla uzaktan eğitime geçiş yapmıştır ve 2020 yılı mart ayının sonlarına doğru tüm dünyada bu durumdan etkilenen öğrenci sayısı 1 milyarın üzerine çıkmıştır.

Çevrimiçi öğrenme durumu çok yönlü bir süreç olması nedeniyle öğrenciler açısından çeşitli alanlarda öz yeterlilik göstermesi beklenmektedir. Bu doğrultuda öğreticiler öncelikle çevrimiçi derslerinde öğrencilerin teknoloji kullanma becerilerini belirleyip, iş birliği ile eksiklikleri gidermeye çalışabilirler (Yıldız ve Seferoğlu, 2020: 34). Eğitim-öğretimde uzaktan eğitime geçiş mecburi olsa da bu duruma karşı çıkan, önyargılı davranan gruplar da var olmuştur. Bu noktada bazı uzmanlar uzaktan eğitimi, yüz yüze eğitimin ruhundan yoksun olarak nitelendirirken, bazı otoriteler tarafından da bu sistemin sağlıklı mezunlar yaratacağı düşüncesi hâkimdir (Lau, Yang ve Dasgupta, 2020'den akt. Telli Yamamoto ve Altun, 2020: 26). Ayrıca Avustralya'da 2008 yılında yapılan

çalışmaya göre; dört üniversitede “karma eğitimle yürütülen derslerde öğrencilerin sadece %50’si ders materyalini sisteme yüklediği hafta takip ederken %40’ı ise haftalarca bekleyip tüm materyali bir oturuşta gözden geçirdiği ortaya çıkmıştır” (Gosper, Green, McNeill, Phillips, Preston ve Woo, 2008’den akt. Can ve Köroğlu, 2020: 372). Bu noktada uzaktan eğitimdeki kontrol edilememe ve eş zamanlı denetlenememe durumu verilen eğitimin etkinliğinin yüz yüze eğitimle kıyaslandığında azalmasına sebep olabilmektedir.

Uzaktan eğitimin bir artısı olarak ise engeli nedeniyle geleneksel eğitim süreçlerine katılamayan, uzak mesafede bulunması sebebiyle okula gidemeyen bireylerin eğitime daha rahat ulaşma fırsatı yönünde olmuştur. Ayrıca eğitim ücretleri nedeniyle zorluk çeken veya eğitime ara veren, yaşı dolayısıyla örgün eğitim süreçlerine katılmaya çekinen bireyler için uzaktan eğitim önem bir avantaj haline gelmiştir (Hassenburg, 2009; UNESCO, 2002 akt. Özer ve Suna, 2020: 177).

2. Eğitimin Sosyalleşme İşlevine Salgın Etkisi

Bireyin yaşamında doğrudan etkili olan ve dinamik bir yapı içeren sosyalleşme, hammaddesi dönüşüm olan bir kavram olarak sosyolojik açıdan önem arz etmektedir. Yapısal-fonksiyonalist yaklaşım, her toplumun temel amacının kendi varlığını devam ettirmek olduğu noktasına dikkat çekmektedir. Bunun yolu ise toplumun, kendi istediği duygu, düşünce ve hedeflere sahip bireyler yetiştirebilmedeki başarısından geçer (Aslan, 2015, 238). Bu doğrultuda toplumun devamlılığı için topluma yeni katılan bireylerin “toplumsallaştırılması” gerekmektedir. Toplumsallaşma yani sosyalleşme gelişigüzel bir süreç değildir. Sosyalleşme, ailede başlayıp eğitim ve okulla pekiştirilen bir sürece tekabül eder. Bu süreçte bireyler toplum tarafından neyin onaylanıp neyin onaylanmadığının farkına varıp daha da önemlisi içselleştirebilmektedirler (Oktik, 2020, 7-8). Eğitim, bireyin kendini gerçekleştirmesini, çok boyutlu gelişimini ve yükseköğretim düzeyinde mesleki yeterliliğini sağlamaktadır. Bireyin kişisel gelişimi, dolayısıyla toplumsal düzenin ve gelişimin de bir ön koşulu niteliğindedir. Bu doğrultuda kültürün devamlılığı ve aktarımı, bireyin sosyalleşmesi, eğitimin toplumsal işlevleri noktasında önemli konumdur. İbni Haldun da bu görüşlere paralel şekilde eğitimi, bireylerin dünya görüşünü şekillendiren, insanı ileriye götüren ve

gerçeğin farkına varmasına vesile olan bir araç olarak tasvir etmiştir (Topal, 2021: 33).

Eğitimin sosyologlar için neden önemli bir mesele olduğunu, sosyolojinin kurucularından ve işlevsel ekolün en önemli teorisyenlerinden Durkheim, eğitimin çocukların sosyalleşmelerinde başat bir role sahip olduğunu ifade ederek açıklamaya çalışmıştır. Eğitim ve Sosyoloji kitabında okulu “toplumsal bütünleşmeyi sağlamayı amaçlayan bir toplumsallaşma aracı” olarak tasvir etmiştir (Varışlı, 2021: 239). Durkheim'e göre, “eğitim ve özellikle de tarih aracılığıyla çocuklar, toplumdaki ortak değerlere ilişkin, ayrı fertlerden oluşan topluluğu birleştirici bir anlayışa ulaşırlar.” Klasik işlevsel bakış açısıyla Durkheim toplumsal kuralların çocuklar tarafından içselleştirmelerinin eğitim sayesinde olduğu noktasında görüş belirtmektedir (Giddens, 2012: 732). Durkheim, toplumsal düzeni ve normları açıklarken bunların bireylerden bağımsız olduğunu ileri sürmektedir. Bireyler, okul ve eğitim aracılığıyla bu toplumsal düzeni ve kültürel normları öğrenmekte ve bu süreç yaygın eğitimle beraber hayat boyu sürebilmektedir.

Covid-19 salgınının tüm dünyada etkili olması ve salgın hastalık ilan edilmesinden sonra başta sağlık sektörü olmak üzere eğitim de bu durumdan en çok etkilenen alanlardan biri olmuş ve bazı mecburi dönüşümler yaşanmıştır. Uzaktan, çevrimiçi eğitimle derslerin devam etmesi ve evde kalma süreçleri öğrencileri hem akademik hem de sosyal açıdan etkilemiştir. Bu süreçte uzaktan eğitimin bir gereği olarak öğrenciler, eğitimlerini kendi kendilerine devam ettirmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak yalnızlık, iletişimsizlik ve etkileşim yetersizliği gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir (Serçemeli ve Kurnaz, 2020: 42). “Eğitimler her ne kadar uzaktan yapılıyor olsa da sosyal ilişkilerimizi dijital olarak da devam ettirmeliyiz. Çünkü Covid-19 kaygısının sosyal tutumları önemli ölçüde etkilediği bulunmuştur” (Lee, 2020'den akt: Bakioğlu ve Çevik, 2020: 113). “Her durumda, okulların kapanması öğrenme sürekliliğini sağlamak için hükümetlere ve öğretmenlere, öğrencilere, bakıcılara ve ebeveynlere eşi görülmemiş zorluklar getirmektedir” (Chang ve Satako, 2020'den akt: Can, 2020: 13).

Sanal ortamda, kuşkusuz yüz yüze olan sınıf ortamının sıcaklığını bulmanın imkânı yoktur. Bütün öğrencilerle göz teması kurabilen, karşılıklı etkileşimin anlık ve samimi olarak tezahür ettiği

sınıf ortamı, dijital mecralarda aynı etkinin uzağında kalmaktadır. Belki de internet üzerinden verilen uzaktan eğitimin en önemli dezavantajı budur (Acar, 2020: 293). Okuldan uzak kalma, iletişimin sanal ortamlarla sınırlı olması ve daha bireysel yaşam tarzının ön plana çıkması sonucu Durkheim'ın eğitimin işlevleri noktasında önem atfettiği “toplumsallaştırma” rolü sekteye uğramaktadır. Çoğu öğrencinin sosyalleşme ortamı olarak gördükleri okul içi süreçlerde, öğretmenleri ve arkadaşları ile etkileşiminin büyük oranda sona ermesi onların çevrimiçi derslere katılım ve motivasyon yönünden de olumsuz etkilemiştir.

Her toplumun olduğu gibi her okulun da kendine özgü bir kültürü vardır. Okul kültürü, okul içi süreçleri kapsayan ve etkileşim içerisinde olan bireyleri bir araya getiren değerler ve normların bileşimi olarak ifade edilmektedir (Kaysılı, 2020). Eğitim ve etkileşim vasıtasıyla öğrenilen ortak değerler, kültürel normlar ve dolayısıyla toplumsal bütünleşme bu dönemde gerektiği gibi sağlanamamaktadır.

3. Araştırmanın Problemi, Amacı, Soruları

Araştırma ilk olarak salgın döneminde kitlesel şekilde uzaktan/çevrimiçi eğitime geçilmesiyle birlikte yaşanan sıkıntıların gözlemlenmesi ile başlamıştır. Çalışmanın ana problemi bu sorunların çok boyutları sebeplerini araştırmaktır. Bu dönemde yaşanan sorunların sadece altyapı veya materyal kaynaklı değil aynı zamanda kültürel, ekonomik sermaye ve habitusla ilişkili olma durumu araştırma probleminin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı ise bu sorunların öğretmen-öğrenci bazlı anlaşılıp yorumlanması yönündedir. Araştırmanın sadece belli bir süre yapılan mülakatlarla sınırlı kalmayıp öğretmen ve öğrencilerle uzun vakit geçirilmesi, katılımcı gözlem yapılması ve devlet okulu, özel okul ayrımı yapılarak karşılaştırmalı değerlendirilmesi çalışmanın özgünlüğü noktasında önem arz etmektedir.

Araştırma sorularının odak noktasında öncelikle yapılan gözlemlerin merkezi olan gündelik hayat pratiklerinde meydana gelen değişimler yer almaktadır. Bu değişikliklerin eğitim öğretim hayatındaki yansımaları yorumlanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın bir diğer önemli sorusu aynı dönemde yaşanan esnek zaman algısı üzerinedir. Öğretmenlerin çalışma hayatlarını, öğrencilerin ise gündelik hayatlarını esnekleştiren akşam-gece çalışmalarının onlar ve

aileleri üzerindeki etkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın bir diğer önemli sorusu ise çevrimiçi/uzaktan eğitimin sınıfsal boyutu olmuştur. Sosyo-ekonomik ve kültürel bazlı farklılaşmanın bu dönemde eğitimde kendisini hangi açılardan yeniden ürettiği sorusuna cevap aranmıştır. Bu noktada çalışmaya başlamadan önce öngörülen sorunların yanı sıra çalışma esnasında farklı problemlerin de olduğu tespit edilmiştir. Çalışma içerisinde üzerinde durulan uzaktan eğitim dönemindeki branş bazlı farklılaşma araştırma süresi içerisinde spontane gelişmiştir. Çalışma grubu içerisindeki öğretmen ve öğrencilerin görüşlerinden hareketle çevrimiçi derslerin branş bazlı yansımalarının farklı olduğu yorumları bu araştırma için sonradan oluşan bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Yöntem

Çalışma, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma genel itibarıyla bireysel inanç ve eylemin kültürle kesiştiği, yaşanmış deneyimin dünyasını kapsamaktadır (Denzin ve Lincoln, 2021). Nitel araştırma desenlerden ise fenomenolojik desen işe koşulmuştur. Fenomenolojik araştırmalar kişilerin yeni gelişen olaylar ve olgular karşısında yaşadıkları deneyimleri irdelerek yaşanan deneyimin özüne ulaşmayı hedeflemektedir (Engelland, 2020'den akt; Öztürk, 2020: 80). Fenomenolojinin temel amacı bir fenomenle ilgili bireysel deneyimleri evrensel nitelikteki bir açıklamaya indirgemektir (Creswell, 2021: 79). Yeni gelişen olgu ve olaylardan kasıt bu çalışma özelinde Covid-19 salgınının eğitime, dolayısıyla öğretmen ve öğrencilere yansımalarıdır. Hem akademik hem de gündelik yaşamı doğrudan etkileyen salgın karşısında öğrenci ve öğretmenlerin deneyimlerinin özüne ulaşmaya çalışılmıştır.

Veri toplama aracı olarak çalışılmakta olan özel okulda ve özel eğitim kurumlarında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerle ve öğretmenlerle toplu ve bireysel mülakatlar gerçekleştirilmesinin yanı sıra çalışma grubuna yarı yapılandırılmış görüşme formları uygulanmıştır. Açık uçlu sorular hazırlanırken araştırmanın ana probleminin farklı boyutlarını iyi tanımlayabilmek amacıyla öğretmen ve öğrencilere uzaktan eğitimin etkilerini anlamaya yönelik ve yönlendirici olmayan bir yöntem izlenmiştir. Bu doğrultuda öğrenci ve öğretmenlere öncelikle çevrimiçi/uzaktan eğitim döneminin gündelik hayat pratiklerine etkisini irdelemek amacıyla sorular

yöneltilmiştir. Daha sonrasında öğretmenlerin çalışma hayatlarını, öğrencilerin ise öğrencilik sınırlarını esnekletiren salgın dönemi zaman algıları ile ilgili sorular yöneltilmiştir ve farklı boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Daha sonrasında çevrimiçi/uzaktan eğitim sürecinde branş bazlı karşılaşılan durumlar öğretmen ve öğrenci bazlı olacak şekilde fen bilimleri ve sosyal bilimler ekseninde değerlendirilmeye yönelik sorular sorulmuştur. Bunlara ek olarak uzaktan eğitim sürecinde eğitimde fırsat eşitsizliği olgusunun ne yönde seyrettiği ve dijital okuryazarlıkla ilişkisinin sorgulanacağı sorular hazırlanmaya çalışılmıştır. Sorular uzun süreli bireysel görüşmelerin yanı sıra toplu mülakatlarla öğrenci ve öğretmenlere iletilmiştir. Yapılan görüşmelere çoğunlukla not tutularak kayıt altına alınmış daha sonrasında deşifre edilip, kodlanarak tasniflenmiştir. Bazı uzun görüşmelerde ses kaydı alınarak daha sonrasında bilgisayar ortamında deşifre edilmiştir. Plansız ve okul dışında yapılan sohbetlerde ise önemli görülen veriler telefonda muhafaza edilip sonrasında bilgisayara aktarılmıştır.

Öğretmen ve öğrencilerle yapılan sohbetler ve ön görüşmelere ek olarak katılımcı şekilde yapılan gözlemler araştırmanın ve öğrencileri salgın öncesi sınıf içinde, salgın döneminde ise online ders esnasında gözlemleyebilme fırsatı, karşılaştırmalı analiz açısından avantaj sağlamıştır. Bir dezavantaj olarak bu süreçte MEB'e bağlı lise kademesindeki okullarda nasıl bir süreç yürütüldüğü sadece o okullarda okuyan ve çalışan görüşmecilerin yorumları ile sınırlı kalmıştır. Doğrudan bu liselere gidip gözlem yapılamamıştır.

Verilerin analizi noktasında ise Wolcott'un nitel veri analizi için 3 boyutlu yöntem analizi esas alınmıştır. Wolcott'a göre bu 3 yöntem betimleme, analiz, yorumlama şeklindedir. Betimleme yönteminde bulgular olduğu gibi yansıtılır, analiz yönteminde alıntılanan bulgular analiz edilip ilişkisel bir değerlendirme yapılır, yorumlama yönteminde ise diğer iki yöntemi kapsayacak şekilde yansıtılan veriler analiz edilir ve öznel yorumlar eklenmektedir (Arslan ve Demir, 2017: 203). Bu çalışmada Wolcott'un yorumlama yöntemi kullanılmıştır.

5. Çalışma Grubu

Çalışma grubu 2020-2021 eğitim öğretim yılında Niğde'de bulunan özel okulda ve 2021-2022 eğitim öğretim yılında Niğde'de

bulunan özel kurs merkezindeki öğretmen ve öğrencilerden seçilmiştir. Çalışma grubundaki öğretmen ve öğrencilerin tamamı lise kademesinde yer almaktadır. Ayrıca öğretmenler görev yaptıkları kuruma, öğrenciler ise öğrenim gördükleri okula göre özel ve devlet olarak gruplandırılmıştır. Bu gruplandırma araştırmanın amacına uygun şekilde seçilmiş ve eğitimde fırsat eşitsizliği, dijital okuryazarlık gibi konularda farklılıklar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın çalışma grubu belirlenirken olasılıklı olmayan örneklem tekniklerinden biri olan amaçlı/amaca yönelik örneklem yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örneklem yönteminde araştırmacının öznel deneyimlerinin de işe koşulması ihtiyacıyla birlikte (Baltacı, 2018) bu çalışmada da araştırmacı deneyimine göre çok fazla öğretmen ve öğrenciyle görüşülmesine karşın bunlardan sadece amaçlı bir grup seçilmiştir. Seçilen amaçlı grubun bilgi açısından zengin olduğu düşünülmüş ve derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Amaçlı örneklem seçiminde ise “aykırı durum” türü tercih edilmiştir. Aykırı durum türüne göre kültürel ve ekonomik sermayeleri yönünden farklılaşan özel okul ve devlet okulundaki öğrenciler tercih edilirken, öğretmenlerin aykırı durum örneklem seçiminde branş (sosyal ve temel bilimler) ve yaş (kuşak) faktörleri göz önünde bulundurulmuştur.

Çalışma grubuna girecek kişilerin seçiminde amaca uygunluğun sağlanabilmesi için farklı branş ve yaş kategorilerden 14 öğretmen seçilmiştir (Tablo 1). Çalışma grubundaki öğrenciler ise cinsiyetlerinden bağımsız özel ve devlet okulunda öğrenim görme durumları ön planda olacak şekilde belirlenmiş ve 13 katılımcı özel okulda okuyan öğrencilerden 12 katılımcı ise devlet okulunda okuyan öğrencilerden seçilmiştir. Görüşmecilerden öğretmen olanlar K1, K2, K3... şeklinde Tablo 1’de, öğrenciler ise Ö1, Ö2, Ö3... şeklinde Tablo 2’de kodlanmıştır.

Tablo 1 Görüşme yapılan öğretmenlerin cinsiyet, branş, yaş ve göre yaptığı kurum dağılımı

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Branş	Yaş/Kuşak	Görev Yaptığı Kurum
K1	Kadın	Fizik	32/Y	Özel
K2	Erkek	Fizik	39/Y	Özel

K3	Erkek	Matematik	33/Y	Özel
K4	Erkek	Matematik	44/X	Devlet
K5	Erkek	Biyoloji	32/Y	Devlet
K6	Kadın	Biyoloji	32/Y	Özel
K7	Erkek	Kimya	55/Y	Devlet
K8	Kadın	Kimya	32/Y	Özel
K9	Kadın	Türkçe/Edebiyat	27/Y	Özel
K10	Erkek	Türkçe/Edebiyat	29/Y	Özel
K11	Erkek	Tarih	43/X	Devlet
K12	Erkek	Tarih	45/X	Özel
K13	Kadın	Coğrafya	41/Y	Özel
K14	Kadın	Rehberlik	25/Y	Özel

Öğretmenlerden katılımcılar seçilirken branşlara göre çeşitlilik olmasına dikkat edilmiştir. Böylece sosyal bilimler ve temel bilimlerin uzaktan eğitim etkilenme durumları karşılaştırmalı şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca katılımcı öğretmenlerin uzaktan eğitim döneminde dijital okuryazarlık noktasındaki yetkinliklerini belirleyebilmek amacıyla yaşları ve mensup oldukları kuşakları da dikkate alınmıştır. Geleneksel eğitime yatkın olan X kuşağı demografik gruba mensup öğretmenlerin tahmin edileceği üzere uzaktan eğitim döneminde gerekli donanımına Y ve Z kuşağı öğretmenler kadar hâkim olmasının güç olduğu görülmüştür. Ayrıca öğretmenlerin görev aldıkları okulların özel veya devlet olma durumları da göz önünde bulundurulmuştur. Bu doğrultuda öğretmenlerin uzaktan eğitim döneminde öğrencileri özelinde gözlemledikleri eğitimde fırsat eşitsizliğini perçinleyen durumlar da irdelenmeye çalışılmıştır.

Katılımcı öğrencilerden örneklem grubu oluşturulurken ise devlet okulunda ve özel okulda eğitim gören öğrencilerin karşılaştırmalı analizinin yapılabilmesi için hemen hemen eşit sayıda (13 özel okul – 12 devlet okulu) öğrenci seçilmiştir (Tablo 2). Öğrencilerin veli meslekleri ise dijitalleşen eğitim döneminde fırsat eşitsizliğinin derinleşmesi noktasında yol gösterici olmaktadır. Veli mesleği, öğrencilerin içerisinde yer aldıkları yaşam alanlarını doğrudan etkilemektedir. Öğrencilerin kültürel sermayesini belirlemesinin yanı sıra ekonomik sermayeleri ile birlikte uzaktan eğitim döneminde gerekli teknolojik ürünlere veya donanımsal

altyapıya sahip olması noktasında çeşitli avantajlara ve dezavantajlara sebep olmaktadır.

Tablo 2 Görüşme yapılan öğrencilerin cinsiyet, eğitim gördüğü okul türü ve veli mesleği dağılımı

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Eğitim Gördüğü Okul	Veli Mesleği
Ö1	K	Özel	Memur
Ö2	K	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö3	K	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö4	K	Özel	Sağlık Çalışanı
Ö5	K	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö6	K	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö7	K	Özel	Öğretmen/İşletme Sahibi
Ö8	E	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö9	E	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö10	E	Özel	Büyük İşletme Sahibi
Ö11	E	Özel	Akademisyen
Ö12	E	Özel	İşletme Sahibi / Tüccar
Ö13	E	Özel	İşletme Sahibi/Tüccar/Çiftçi
Ö14	E	Devlet	Küçük İşletme Sahibi
Ö15	E	Devlet	Çiftçi
Ö16	E	Devlet	Memur
Ö17	E	Devlet	Çiftçi
Ö18	E	Devlet	Küçük İşletme Sahibi/İşçi
Ö19	K	Devlet	Memur
Ö20	K	Devlet	Sağlık Memuru
Ö21	K	Devlet	Emekli Esnaf
Ö22	K	Devlet	Memur
Ö23	K	Devlet	Şoför
Ö24	K	Devlet	Memur
Ö25	K	Devlet	Öğretmen

6. Bulgular

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular araştırma soruları paralelinde başlıklar altında sunulmuştur. Sonrasında belirlenen başlıklar altında çalışma grubunun ilgili araştırma temalarıyla bağlantılı hazırlanan sorulara verdiği cevaplar yorumlanmıştır.

6.1. Çevrimiçi/Uzaktan Eğitimde Gündelik Hayat ve Değişen Alışkanlıklar

Dünya genelinde yaşanan Covid-19 salgınıyla birlikte öncelikle gündelik hayat ritüelleri sekteye uğramıştır. Gündelik hayatın birçok noktasında olduğu gibi eğitim alanında da bu rutinler sabit kalmamıştır. Eğitim, Covid-19 dönemi öncesinde çok büyük oranda okullarla sınırlı kalmaktayken salgın dönemiyle birlikte birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Bu farklılıklar öğretmen, öğrenci ve veliler ekseninde gündelik hayatın işleyişini ve alışkanlıklarını değiştirmeye mecbur bırakmıştır.

Evde kalma sürecinde derslerin işleyişinde genel olarak iki yöntem izlenmiştir; Bunlardan birincisi ve yaygın olanı online platformlar (Google Meet, Google Hangout, Skype, Zoom, Teams, Lifesize, Webex) üzerinden karşılıklı etkileşimli şekilde işlenen, aktif ses ve görüntünün kullanıldığı yöntemdir. Diğer yöntem ise öğretmen tarafından etkileşimsiz şekilde çekilen ders anlatım videosunun ilgili platforma (EBA, Youtube vb.) yüklenerek, zaman kısıtlaması olmadan öğrenci erişiminin sağlandığı yöntemdir. Her iki şekilde de okul içi süreçlerde gerçekleşen yüz yüze eğitimin sağladığı kendini ifade etme, sosyalleşme ve karşılıklı iletişimin yerini tutmamakla beraber etkileşimsiz uzaktan eğitim genel olarak çok daha dezavantajlıdır. Bu doğrultuda sadece okul içi süreçler değil sosyal ve gündelik pratiklerin zorunlu teknolojikleşmesi durumu söz konusu olmaya başlamıştır.

Sosyal hayatın kapatılmasının okul içi süreçlerdeki sosyal etkileşimi de bitirme noktasına gelmiştir ve eğitimin sosyalizasyon sürecini sekteye uğramıştır. Eğitim çevrimiçi şekilde devam etse de etkileşim aynı oranda kalmamıştır. Dijital olarak devam ettirilmek zorunda kalınan sosyal ilişkiler bireylerin gündelik hayat pratiklerinde değişiklik yapmalarını da mecbur kılmıştır. Bu durum öğretmen, öğrenci ve veli boyutlarıyla farklı alanlarda meydana gelmiştir ve ev içi süreçlere yansımıştır. Katılımcıların eve kapanma süreci ile ilgili değişen alışkanlıkları, olumlu-olumsuz etkileri, sosyal ve eğitsel boyutları aşağıda olduğu gibi aktarılmıştır.

“Hocam daha önce bizimkilerle hiç bu kadar uzun vakit geçirmemiştik. Bu kadar evde kalmak bana yaramadı. Şu okulları açın artık” (Ö5).

“Annem, babam, ablam, abim sürekli evde herkes. Ne ders çalışabiliyorum ne doğru düzgün kafa dinleyebiliyorum. Ufak tefek şeylerden tartışma çıkıyor sürekli.” (Ö19).

“Sabah akşam Youtube, ders, yemek, uyku. Sürekli aynı şeyleri yapmaktan hatta yemek yemekten bile sıkıldım. Eskiden kahvaltı falan yapmadan okula giderdim şimdi sabah iki saat online ders boyunca bir şeyler yiyorum.” (Ö14).

“Sabah yürüyüşlerini, sporu falan da bıraktık hocam. Online derslere de giresim gelmiyor. Bomboş yaşıyorum.” (Ö8).

“Evde duracağıma işyerine gidiyorum. Zamanımın çoğu işyerinde geçti pandemi döneminde. Okul zaten zaman kaybıydı bana göre uzaktan dersler tamamen boş. Arkadaşları da buraya çağırıyorum görüşüyoruz, okulun eksikliğini hissetmedim hiç. Liseden mezun olayım yeter zaten işin başına geçeceğim.” (Ö12).

“Psikolojim bozuldu evde durmaktan. Derslere bir iki defa girdim bıraktım. Eskiden kitap falan okurdum, film izlerdim zaman buldukça, onları da bıraktım.” (Ö4).

“Aslında ben bu dönemde evde durmaya alıştım. 11. sınıf full evde geçince 12. sınıfta da açık liseye geçtim. Zor geliyor artık sabah kalkıp okula gitmek falan.” (Ö22).

“Eskiden pek televizyon izlemezdim artık tüm programların bağımlısı oldum sabah akşam Survivor izliyorum. Yeter ki online ders olmasın da...” (Ö21).

“Bizim çocuklarla sürekli face-time (görüntülü görüşme) yapıyoruz artık ama okuldaki ortamın tadını vermiyor.” (Ö10).

“Pandemi öncesinde markete, pazara alışverişe kimseyi gönderemezdik. Şimdi ailecek gidiyoruz en azından bir değişiklik olur diyor çocuklar. Öğlen herkesin dersi bitince gidiyoruz.” (K11).

Covid-19 salgını dönemindeki “evde kalma” süreci hayatın tüm alanlarını etkilediği gibi eğitim sektörünü ve dâhil olan bireyleri de etkilemiştir. Bu durum sadece eğitsel boyutla sınırlı kalmayıp gündelik hayata da sirayet etmiştir. Eğitim sektörünün iki önemli

boyutunu oluşturan öğretmen ve öğrencilerin yanı sıra veliler ve okul idarecileri/kurucuları da uzaktan eğitimden doğrudan etkilenmişlerdir. Katılımcı öğretmen ve öğrencilerin görüşlerine bakıldığında aileleriyle geçirdikleri vakitten boş zamanlarını değerlendirme şekillerine, psikolojik durumlarından fiziksel aktivitelerine kadar birçok noktada alışkanlıklarının değiştiği görülmektedir. Özel eğitim kurumlarındaki idareciler veya kurucular uzaktan eğitim dönemini daha çok ekonomik kaygılarla geçirdikleri gözlemlenmiştir.

6.2. Çevrimiçi/Uzaktan Eğitimde Esnek Zaman Algısı

Covid-19 salgının en genel sonucu yaşamın değişmesi yönündedir ve öğretmenler için iş hayatı, öğrenciler için okul hayatı farklı şekillerde etkilenmiştir. Bu dönemde hayatın rutinleşmesinin yanı sıra rutin dışına çıkılma, standart zaman algısının değişmesi, esnemesi durumu da söz konusu olmuştur. Zaman algısı bireysel/psikolojik olarak farklılaşabilmekte iken salgın sürecinde kitlesel olarak yaşanan değişimler zaman algısını toplumsal boyutta etkilemiştir.

Eğitim sürecine doğrudan veya dolaylı şekilde tabii olan öğretmenler ve ailelerinin, öğrenciler ve ailelerinin uzaktan eğitim döneminde psikososyal sebeplerin etkisiyle zaman algıları dönüşüme uğramıştır ve başta ders saatleri olmak üzere eski alışkanlıkları esnek zamana adapte edilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu dönemde esnek zaman algısından dolayı bireylerde boş zaman kavramı muğlaklaşmıştır. Bu durum mesai saati dışında derse ve eğitsel toplantılara girmek zorunda kalan öğretmenlerde ve aile üyelerinde daha belirgin görülmektedir. Aşağıda katılımcıların ve ailelerinin bu durumdan ne denli etkilendiklerine yönelik düşünceleri verilmiştir.

“Yüz yüze eğitim döneminde de çok çalışıyorduk ama maksimum 9-10 saati, mesaimiz belliydi. Uzaktan eğitimde tabiri caizse 7/24 çalışıyoruz.” (K12).

“Sabahımız, akşamımız hiçbir şey kalmadı. Gece 12’de, 01’de gruplarda yapamadıkları soruları paylaşıyorlar çocuklar.” (K3).

“Akşam geç vakitlerde toplantı yapıyor müdür. Kendimize vakit ayıramıyoruz o saatte neyin toplantısı? Katılmasak da olmuyor.” (K8).

“Açılan whatsapp gruplarının haddi hesabı yok. Her sınıfın ayrı ayrı var bir de kurumun, zümrelerin var. Sabah uyandığında 50-100 mesaj birikmiş oluyor bazen gruplarda. Gece gece en fazla ne kadar acil olabilir bir sorunun çözümü? Öğretemedik çocuklara belli bir saatten sonra mesaj atmamaları gerektiğini.” (K13).

“Çocuk üst üste 6-7 tane soru paylaşmış grupta, çözdüm gönderdim artık dinlenmeye geçecektim odaya, görür görmez yine soru paylaşmaya başladı. Ne zaman kendimize vakit ayırıp dinleneceğiz biz?” (K2).

“Whatsapp soru çözüm grubunda akşam saatlerinde soru gelince çözmüyordum. Öğrenciler artık özelden mesaj atarak sorunun fotoğrafını gönderir oldular. Gruptan cevap yazmamamın sebebi aslında zamansız soru attıklarını fark etmeleriydi ama hiç öyle düşünmeyip özelden attılar göreyim de cevap yazayım diye. Tüm hayatımız sabah akşam ders, soru oldu” (K1).

“Rehber öğretmen olduğumuz için branşımız gereği öğrencilerin sadece dersleriyle ilgili değil her şeyleriyle ilgileniyoruz. Gece gündüz fark etmiyor onlar için, hiç olmadık saatlerde keyfi arıyorlar, mesaj atıyorlar. Çok basit bir şey bile olsa açıp internetten bakmak yerine bize soruyorlar, hazıra çok almışlar. Normal zamanda da böyleydi ama uzaktan eğitime geçildiğinden beri özel zamanımız kalmadı, devlet lisesinde böyle değildir belki ama özel okullarda durum bu.” (K14).

“Özel dersi bazen geceye doğru alıyorum nasılsa Zoom’dan yapıyorum diye ama benim için de zor olmaya başladı. Kendimi geçtim eşime, çocuğuma vakit ayıramıyorum bazen.” (K5).

Yukarıdaki beyanlarda görüldüğü gibi görüşme yapılan ve öğretmenlerden özellikle özel sektörde görev yapanlar salgın döneminde uzaktan eğitime geçilmesi ile beraber zaman algılarının değiştiği ve büyük bir esneklik göstermek zorunda kaldıklarını dile getirmişlerdir. Katılımcı öğretmenlerin mesai saatlerinin esnemesi sebebiyle gündelik hayatta zaman algılarının da değiştiği görülmektedir. Öğretmenlerin çoğu bu durumdan belli oranda rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Bu rahatsızlığın sebebi sadece mesai saatleri dışında yapılan online dersler değil whatsapp gruplarındaki (hatta bazen özel mesaj olarak gönderilen) zaman sınırı olmayan soru

çözümleri, akşam saatlerinde yapılan toplantılar ve öğrencilerin bireysel sorunlarıyla ilgilenmenin getirdiği ekstra mesai sorunudur ve bu durum tam katılımcı şekilde paralel yönde gözlemlenmiştir. Tüm bu alışılmışın dışında gerçekleşen öğretim faaliyetlerine dair öğrencilerin düşünceleri aşağıdaki şekilde yansımıştır.

“Okulun online dersleri sabahın köründe başlıyor, yoklama alıyorlar bir de. Annemler EBA derslerini de dinle diyor. Gece de kendim Youtube’den ders dinliyorum. Önceden en azından okuldan gelince dinlenip biraz çalışır uyurdum şimdi sabah akşam televizyon, bilgisayar başındayız.” (Ö24).

“Akşam geç saatlere online soru çözüm saati koyuyorlar ben pek girmek istemiyorum ama ailelere haber verdikleri mecbur giriyorum. Okul zamanında olduğu gibi olsaydı bari akşam 18.00’den sonra okula dair bir şey görmek istemiyorum.” (Ö7).

“Hocanın işi oluyordu bazen gece yapıyorduk özel dersi, online zaten saati fark etmiyor.” (Ö6).

“Ben gece başlıyordum sabaha kadar gidiyordu. Okul olmayınca sabah yatıyordum öğleden sonra 4-5 gibi uyanıyordum. Ramazan ayında hissediyordum gibi kendimi, o zamanda sahura kadar oturur sabah yatardım” (Ö14).

“Çalışırken nasılsa sabah erken uyanmayacağım diye saati kontrol etmediğim zamanlar oluyor. Yapamadığım soruyu çekip atıyorum whatsapp grubuna, çok geç saatte paylaştığımı fark etmiyorum bazen, kasıtlı değil.” (Ö5).

“Gecem gündüzüm birbirine girdi. Ne yaşadığımı anlayamadım ki.” (Ö20).

Bu görüşlerden hareketle salgın döneminde okulların kapatılıp uzaktan eğitime başlanmasıyla beraber öğretmenlerin olduğu gibi öğrencilerin de zaman algısı değişmiş ve bu durum gündelik hayatlarına yansımıştır. Farkında olmadan zamanı takip edemedikleri ve alışkanlıklarının değiştiği yönünde görüş belirtmişlerdir. Zaman algısının değişmesini olumlu yönde kullanan ders çalışma veya işleme sürelerini esneten öğrenciler olduğu kadar bu durumdan memnun olmadığını belirten ve öğretmenlerde olduğu gibi okul saatleri dışında

derslerle ilgili herhangi bir sürece katılmak istemeyen öğrencilerin olduğu tespit edilmiştir.

6.3. Çevrimiçi/Uzaktan Eğitimin Pedagojik Yansıması: Temel Bilimler ve Sosyal Bilimlerin Karşılaştırmalı Analizi

Türkiye’de acil ve zorunlu şekilde uzaktan eğitime geçilmesiyle birlikte sadece EBA değil devlet okulları ve özel kurumlarda gerçekleştirilen uzaktan veya çevrimiçi eğitim çalışmaları kapsamında işlenen derslerde daha çok temel dersler ele alınıp, özellikle özel okullarda sınavlar yönelik akademik derslere ağırlık verilip MEB müfredatı dışına çıkılarak alanlara göre ilave dersler yapılmıştır.

Uzaktan veya çevrimiçi yapılan derslerde fen bilimleri ve sosyal bilimler alanında belli noktalarda farklılaşmaların olduğu hem öğrenci hem de öğretmenler tarafından dile getirilmiştir. Uygulamalı ve soyut düşünme gerektiren fen ve matematik derslerinin uzaktan eğitimde farklı platformlar ve altyapı olanakları nedeniyle çeşitli zorluklar yaşanmaktayken sosyal bilimler alanındaki tarih, coğrafya, felsefe vb. branşlarda nispeten daha az zorluk yaşanmaktadır. Yükseköğretimde bu durum hibrit eğitim yönteminde (yüz yüze ve uzaktan eğitimin beraber yürütüldüğü yöntem) tezahür etmektedir ve uygulamalı fen dersleri yüz yüze işlenirken, daha sözel, sosyal dersler uzaktan devam etmiştir. Uzaktan eğitimin branş bazlı farklılaşması katılımcı öğrencilerin görüşlerine şu şekilde yansımıştır:

“Fiziki zaten normalde de zor anlıyoruz online derslerde iyice kötüye gitti her şey. Benim 11. sınıf fizik adına bomboş geçti diyebilirim.” (Ö20).

“Matematikten falan zaten anlamıyorduk, kolay yoldan geçtik dersleri sınavlar uzaktan olunca. Sıkıntı yok yani benim için geçelim yeter.” (Ö13).

“Fizikçi zaten yaşlıydı online derslere hiç uyum sağlayamadı. Ben arkadaşşıma yoklamada kendi ismimi yazdırıyordum, derslere katılmıyordum.” (Ö15).

“Biyoloji içerik olarak biraz daha sözel gibi görünüyor ama öyle değil. Online derslerde fizik ve matematikte olduğu kadar

biyolojide de zorlandım. Yüz yüze daha çok seviyordum biyolojiyi.” (Ö2).

“Bizim için en önemli dersler fizik, kimya matematik. Onlar için okulda ekstra çalışmalar yapılması gerekir. Uygulamalı sayılır bu dersler. Nasıl üniversiteler de tıp ve diş hekimliği fakülteleri derse devam ediyor Fen liseleri de sayısal derslere devam etmeli. Türkçe, sosyal uzaktan olsa da olur çok önemli değil.” (Ö18).

“Uzaktan eğitimde en iyi dersler rehberlik, müzik falandı bence. En azından biraz sohbet ediyorduk, arkadaşları görüyorduk.” (Ö11).

Görüldüğü gibi öğrenciler uzaktan eğitim döneminde, normalde de zorlandıkları branşların daha anlaşılabilir hale geldiğini belirtmişlerdir ve evde kalma sürecinde daha iyi vakit geçirdiklerini düşündükleri rehberlik, müzik gibi dersleri tercih ettikleri belirlenmiştir. Sosyalleşme durumlarının bitme noktasına geldiği bu dönemde öğrencilerin sohbet edip, öğretmenleri ve arkadaşlarıyla ders dışı etkileşime girdikleri anlarda daha rahat hissettikleri gözlenmiştir. Branş bazlı farklılaşma noktasındaki katılımcı öğretmenlerin düşüncesi ise şu şekildedir:

“Bizim işimiz (Türkçe-Edebiyat) daha rahattı aslında notları yansıtıp sözlü şekilde anlatıyordum. Diğer branş öğretmenleri özellikle bildiğim kadarıyla matematik-geometriciler zorlanmışlar soru çözümlerinde vs.” (K9).

“Gerekirse haritayı ekrana yansıtıp anlatıyorum çok sıkıntı olmuyor. Bazı matematiksel işlem yaptığımız konularda ufak zorlandılar sadece ama diğer konularda iyi bile oldu diyebilirim uzaktan eğitime geçilmesi. Görselleri çok rahat ve hızlı kullanabiliyoruz.” (K13).

“Anlatılan konu ile ilgili belgesel tarzı kısa videolar veya görseller kullanma şansımız bilginin kalıcılığı noktasında önemli bir avantaj oldu aslında bizim (Tarih) için. Eskisi gibi kara düzen tahtaya yaz anlat-geç olunca öğrenci tam anlamıyla içselleştiremiyordu. Etkili kullanan için uzaktan eğitim önemli bence.” (K11).

“Okulda deneyle veya materyallerle anlattığım dersi online derste ne kadar etkili anlatabilirim? Sosyal dersler olsa sıkıntı yok hatta daha rahat olurdu belki online ama fizikte öyle değil. Fizik doğasına aykırı sadece konuşarak anlatmak.” (K2).

“Aslında uzaktan eğitime geçtikten sonra en olumsuz etkilenenler fen derslerine girenler olduğu kadar bizleriz (rehberlik). Bizim işimizin büyük bölümü etkileşim, karşılıklı konuşma üzerine dayanıyor. Aynı etkiyi görüntülü veya sesli konuşma hiç vermiyor. Tüm öğrencilerimle tek tek görüşmeye kalksam zaman yetmiyor gün içinde.” (K14).

Öğretmenlerin beyanlarından çıkarılacağı üzere dijitalleşen eğitim döneminde kendi branşlarıyla alakalı olarak bazı dezavantajlı veya avantajlı durumlar yaşamaktadırlar. Özellikle matematik ve fen branşlarındaki (fizik-kimya-biyoloji) öğretmenler uzaktan eğitimin derslerin işleyişini olumsuz etkilediği noktada fikir beyan ederken sosyal bilimler alanında eğitim veren öğretmenler daha avantajlı olduklarını dile getirmişlerdir. Etkin internet ve görsel kullanımı sosyal bilgiler alanında uzaktan eğitimde öğretimi kolaylaştırdığı tespit edilmiştir.

6.4. Dijital Eğitimde Fırsat Eşitsizliğinin Derinleşmesi

Tıpkı toplum içerisinde olduğu gibi toplumun küçük bir örnekleme niteliğinde olan eğitim sistemi içerisinde de bazı eşitsizlikler bulunmaktadır. Bu doğrultuda sosyokültürel ve ekonomik sermaye farklılıkları olan öğrencilerin eğitim imkânına erişim noktasında da eşitsizlikler yaşanabilmektedir. Bu sorunlar doğrudan veya dolaylı şekilde akademik başarıyı noktasında belirleyici olmaktadır.

Eğitim ile ilgili süregelen tartışma konularından biri olan fırsat eşitliği (veya eşitsizliği), hem devlet politikası gereği siyasetin hem de sosyolojinin odak noktası olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, toplumsal tabakalaşma ve sınıfların varlığı devam ettiği müddetçe tartışma konusu olacaktır. Özel okulların, özel kurs merkezlerinin ve yükseköğretim aşamasında özel üniversitelerin varlığı ücretli eğitim hakkı sunması hasebiyle eğitimde fırsat eşitsizliğinin somut şekilde yaşandığı alanlar olarak görülmekteyken eğitimdeki “dijitalleşme” eşitsizlik alanını, en azından lise kademesindeki özel eğitim kurumlarında, daha da genişlettiği tespit edilmiştir.

Eğitimin dijitalleşmesi ve çevrimiçi eğitimin yaygınlaşması ile eğitim kalitesinde belli standartları tutturabilmek için bazı yeterliliklerin sağlanabilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda geleneksel eğitim modeli ile (yüz yüze) öğrenmeye alışkın öğrenciler ve öğretmenler teknoloji kullanımı konusunda yetkin değillerse zorlanabilmektedirler. Yeniliğe ve teknoloji kullanımına açık olmayan, geleneksel eğitimi benimseyen öğretmenlerin yanı sıra dijital okuryazarlığı kısıtlı olan veya yeterli imkânı olmayan öğrencilerin varlığı uzaktan/çevrimiçi eğitimin kalitesini olumsuz şekilde etkilemektedir. Ayrıca uzaktan eğitimin gerçekleştirildiği mecralarda altyapı sorunlarının yaşanması da eğitim kalitesini etkileyecek başlıca faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu koşullar bulunan bölgelere, okullara ve bireylerin sosyo-ekonomik sermayelerine göre çeşitlilik göstermesi eğitimdeki fırsat eşitsizliğini bir kez daha gün yüzüne çıkarmaktadır.

Her toplumda bulunan sosyal, kültürel ve ekonomik sermaye açısından farklılaşan gruplar toplumun heterojen bir yapıda olmasına sebep olmaktadır. Bu doğrultuda bahsi geçen grupların ihtiyaçları farklılaşmakta ve dezavantajlı grupların ihtiyaçlarını karşılayamadığı noktada sosyal devlet anlayışı devreye girmektedir. Fırsat eşitsizliğinin eğitim boyutuna bakılacak olursa dezavantajlı gruplar ilk olarak uzaktan eğitime erişim sağlayabileceği materyallere sahip olma noktasında sorun yaşayabilmektedirler. Sadece ekonomik sebepler değil bazı fiziksel veya zihinsel engelleri sebebiyle eğitime yüz yüze devam etmesi elzem olan bireylerin uzaktan eğitim döneminde bu engelleri olmayan bireylere göre daha fazla zorlukla karşılaşmaları aşikârdır. Sadece çevrimiçi derslere katılım noktasında değil özel ders alabilme fırsatı, materyallerin yanı sıra ilave kaynaklara erişim gibi birçok noktada gruplar arası farklılaşma gün yüzüne çıkabilmekte ve yüz yüze eğitim döneminde de var olan bu durum, dijitalleşme döneminde eğitimde fırsat eşitsizliğini dönüştürmüş ve perçinlemiştir. Bu paralelde katılımcıların ilgili görüşleri aşağıdaki beyanlarda görülmektedir.

“Vallahi hocam okullar kapanınca benim için ders işi bitti. Çalışmaya gittim, evden ayrıldım konteynerde yaşadım. Annemi, babamı görmüyordum neredeyse.” (Ö15).

“Biz çiftçiyiz hocam, okullar kapalı olunca evde kalıp ders dinleyeceğim diyemedim tabii. Okul açıkken bile ihtiyaç olduğunda yardıma gidiyordum. Online eğitim döneminde genellikle orada burada çalıştım. Derslere giremedim.” (Ö17).

“Uzaktan eğitim beni çok etkilemedi diyebilirim. Kurs merkezine gidiyordum orası yüz yüze eğitime devam etti gidip geldim. Özel derslere de devam ettim hatta daha rahat oldu bu dönemde hocaların da boş zamanı arttı.” (Ö16).

“Online derslerden verim alamıyordum. Okulda dersime giren hocalardan özel ders aldım normal devam ettik oradan çoğuyla.” (Ö1).

“Okulun online derslerine girmedim ama özel online derslere devam ettim öyle daha iyi oluyordu.” (Ö3).

“Aynı dersi ders programına göre online anlatıyoruz anlayamıyoruz diyorlar özel ders olarak yayına yine bir sınıf dolusu kişi alıyorum ondan memnunlar. Çocuklar da tuhaf illa para verip ders alacaklar.” (K4).

“Okuldaki öğrencilerden doğru düzgün bilgisayarı, tableti olmayanlar var. Aynı zamanda özel okulda da derse giriyorum onların öyle sorunları yok. Hepsinde fazla fazla var ama derse sokamıyoruz onları da.” (K5).

Öğretmen ve öğrenci görüşlerinden açıkça görüleceği üzere uzaktan eğitim döneminden etkilenme durumu ekonomik sermayeye göre değişiklik göstermektedir. Ekonomik yetersizliklerden dolayı aynı koşullarda eğitim görmek bir yana hiç erişemeyen öğrencilerin varlığı durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Ailelerinin mesleği gereği uzaktan eğitim döneminde derslere katılmak yerine ailelerine destek olmak zorunda kalan öğrenciler olduğu gibi aynı dönemde online eğitimlere ek olarak özel ders alma imkânı bulan öğrencilerin eşit koşullarda mücadele etmedikleri sonucuna ulaşılabilmektedir.

6.5. Dijital Okuryazarlığın Bilgiye Ulaşmadaki Rolü

Okuryazarlık kavramı sadece okuma ve yazma durumuyla sınırlı olmayıp bir alana yönelik bilgi ve becerilerin toplamını da ifade etmektedir. Dijital okuryazarlık olgusu da teknolojinin olanaklarını

kullanarak bilgiyi bulma, kullanma ve paylaşma süreçlerine tekabül etmektedir ve salgın sürecinde uygulanan uzaktan eğitimle ilgili bir diğer sorun da öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki farklılıklardır.

Tüm öğrencilerin en temel olarak bir şekilde uzaktan eğitime katılımı sağlansa dahi (ki bu bile çok güçtür) bu öğrencilerin uzaktan eğitimden aynı düzeyde fayda sağlayabileceği varsayımı gerçekliği yansıtmamaktadır. Öğrenciler dijital okuryazarlık açısından buldukları sosyo-kültürel ve ekonomik çevreden dolayı belli oranlarda farklılaşmaktadır. Dolayısıyla kendisine dijital yolla aktarılan eğitim süreçlerinden, dijital okuryazarlıkları farklı olan öğrencilerin aynı verimle yararlanması gerçekçi olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle öğrencilerin kendilerine sunulan dijital kaynakları kullanabilme, benimseme ve çevrimiçi bir platform üzerinden sağlıklı bir şekilde algılama kapasiteleri verilen eğitimden alınan verimi değiştirmektedir. Uzaktan eğitim materyallerine sahip olsalar bile bunlara çok daha önceden sahip olan ve kullanma noktasında yetkinliğe ulaşan öğrencilerle arasında farkların ortaya çıkması olasıdır. Katılımcı öğrenci ve öğretmenlerin eğitimde teknolojiyi kullanma yönündeki görüşleri aşağıda doğrudan alıntılarla aktarılmıştır.

“Bizim fizikçi telefonu zor tutuyordu bırakın ders anlatmayı. Yüzünü bile tam göremiyorduk yakından tutuyordu yüzündeki izi izliyorduk ders boyunca.” (Ö15).

“Whatsapp grupları kuruldu çözemediğimiz soruları atalım diye hoca Matematik sorusunu sesli anlatmış sanki Türkçe anlatıyor. Fotoğrafın üzerine yazmayı bilmiyor sanırım.” (Ö9).

“Dersi anlatmayı bırakın bizim hocalar Zoom’dan dersi açamıyordu bile.” (Ö20).

“Öğretmenlerin kendilerini geliştirmesi gerek. Ne akıllı tahta kullanabiliyorlar ne de online ders platformlarını. Fen lisesini kazanmak için biz başarı gösterdiysek hocaların da her konuda yeterli olması gerekli diye düşünüyorum.” (Ö18).

“Abim benden bir yaş büyük, o da bu sene sınava hazırlanıyor. Bu zamana kadar hep bilgisayarla iç içe olan oydu, ben mecbur kalmadıkça kullanmıyordum, anca film falan... O yüzden

online derslerde veya online sınavlarda o daha hakim oluyor işe, ben ondan yardım istiyorum. Çok da sevemedim açıkçası bu işi o çabuk alıştı bana göre.” (Ö24).

“Özel okulda yaptığım online derslerde devlettekilere nazaran daha az teknik sıkıntıyla karşılaşıyoruz. Doğal olarak teknolojik imkânları daha yeterli özeldekilerin. Bizim çocukların yarısı uzaktan eğitime geçince ilk defa tablet aldılar.” (K5).

“Çocuklar daha önce hiç online derse girmedikleri için bir de çoğunda bilgisayar, tablet yokmuş telefondan girmeye çalışıyorlar. Konuşmaları gereken zamanda sesi açamıyorlar, susmaları gereken yerde ses açık kalıyor arkadan gürültü geliyor, daha neler neler. Bizim ülkemiz uzaktan pek uygun değilmiş bunu görmüş olduk.” (K7).

Hem öğretmen hem de öğrenci beyanları esas alındığında dijital okuryazarlığın uzaktan eğitim sürecini doğrudan etkilediği görülmektedir. Bu durum eğiticinin yaşı gereği teknolojik materyallere hâkim olamamasından yani kuşak farkından kaynaklandığı gibi, öğrencilerin açısından ise daha çok ekonomik yetersizliklere dayandırılmaktadır. Örnekleme grubundaki özel okulda eğitim gören öğrencilerin dijital okuryazarlık seviyeleri daha iyi düzeyde olurken, devlet okulunda öğrenim gören öğrencilerin uzaktan eğitim döneminde yeni yeni bu özelliklerini geliştirmek zorunda oldukları belirtilmiştir. Bilgiye ulaşma noktasında dijital okuryazarlık ve yabancı yetisi teknoloji çağında belirleyici unsurlardır. Türkiye’de hemen hemen her kademede uzaktan eğitimde zorluklar yaşanmasın ek olarak bir de dijital okuryazarlık farkı eklenince nitelikli eğitime her kesimin aynı oranda ulaşma imkânı güçleşmiştir. Dijital okuryazarlık noktasındaki farklılaşma sadece ekonomik sebeplerle de açıklanamamaktadır. Aynı evde, ailede büyüyen bireylerde bile teknolojik materyalleri kullanım ve küresel bilgiye erişim noktasında farklılaşabildikleri tespit edilmiştir. Burada belirleyici etken ilgi alanlarının değişkenliği ve alışkanlıklar olabilmektedir.

Sonuç ve Öneriler

2019 yılında ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını tüm hayatı etkileyen bir olgu haline gelmiştir. Başta sağlık alanı olmak üzere çoğu sektör bu durumdan etkilenmiştir.

Eğitim de bu dönemde en büyük dönüşüm yaşanan sektörlerden biri olmuştur. Türkiye’de de acil ve mecburi şekilde geçilen “uzaktan/online eğitim” ciddi bir sınav haline gelmiştir. Araştırma kapsamında uzaktan eğitimin ülkedeki yansması öğrenci ve öğretmen odaklı olacak şekilde büyük çoğunluğu 2020-2021’de olmak üzere görüşmeler yapılmıştır. 2021-2022 eğitim öğretim yılında da bazı görüşmeler devam ettirilmiş, gözlemler yapılmış ve farklı boyutlarıyla değerlendirilmiştir.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular araştırma amaçlarıyla çoğu oranda paralellik göstermektedir. Öğrencilerin evde kalma süreçlerinde psiko-sosyal açıdan zor bir dönem geçirdiği savı öğrenciler tarafından desteklenmiş ve betimlenmiştir. Bunun sonucunda okulun eğitim işlevinin yanı sıra toplumsal bir mekân olarak sosyalizasyon işlevinin de önem arz ettiği ve bu dönemde sekteye uğradığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca uzaktan eğitimin, bu durumdan etkilenen kişilerin gündelik hayatlarına sirayet ettiği ve belli alışkanlıklarını değiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Gündelik hayatın bir başka yönünü oluşturan zaman kullanımı ve kurumlar sosyolojisinin bir alt dalı olan boş zaman kurumu da uzaktan eğitim döneminde belli dönüşümlere uğramıştır. İnsanların boş zamanlarını değerlendirmesini önemli ve zorunlu gören boş zamanlar kurumu, bireylerin bu zamanları verimli değerlendirerek topluma faydalı olacağını öne sürmektedir. Öğretmen ve öğrencilerin okul dışındaki süreçleri boş zaman olarak nitelendirilebilirken bu süreçlerde dinlenme, eğlenme ve sosyalleşme imkânı bulmaktayken uzaktan eğitim döneminde bu süreç çok daralmıştır. Öğretmenler için mesai saati kavramı neredeyse ortadan kalkmış, toplantılar, dersler, soru çözüm saatleri gece vakitlerine kadar esnetilmiştir. Aynı şekilde öğrenciler için de bu süreçte sadece okul saatlerinde ders işleme durumu esneyerek akşam saatlerinde de gönüllü veya zorunlu şekilde ders görmeye başlamışlardır. Tüm bunların sonucunda öğretmenler, öğrenciler, idareciler ve veliler için esnek zaman algısı oluşmuştur.

Uzaktan eğitimin, eğitsel yansımalarında ise öncelikle sosyal bilimler alanındaki dersler ile temel bilimler alanındaki derslerin bu dönemde farklılaştığı tespit edilmiştir. Temel bilimler yani matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi derslerin doğası ve kazanımları gereği uzaktan, sanal şekilde yapılan derslere uygun olmadığı, sosyal bilimlerin yani tarih, coğrafya, felsefe gibi derslerin ise nispeten daha

uygun ve uygulanabilir olduğu görülmektedir. Son olarak uzaktan eğitimin toplumsal tabakalaşma boyutuyla ilgili sonuçlarına bakılacak olursa; teknolojik materyallere ve nitelikli eğitime ulaşma imkânlarındaki farklılık eğitimde fırsat eşitsizliğini perçinleyen, somut bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijitalleşen eğitim dönemindeki fırsat eşitsizliğini Pierre Bourdieu'nun “yeniden üretim” teorisiyle destekleyebiliriz. Bourdieu'ya göre eğitim, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretildiği bir alandır. Aileden gelen avantajlı veya dezavantajlı durum eğitim ile perçinlenmektedir. Dijitalleşen eğitim çağında yeniden karşımıza çıkan bu eşitsizlik, ekonomik sermayesi düşük olan bireylerin nitelikli eğitimden yoksun kalmasına ve buna paralel şekilde eşitsizliğin kendini yeniden üretmesine sebebiyet verecektir. Fırsat eşitsizliğinin bir diğer göstergesi ise dijital okuryazarlık ve bilgiye ulaşma imkânlarındaki sınıfsal farklılıklardır. Bu noktada yine Bourdieu sosyolojisinin temelini oluşturan olan habitus ve sermaye kavramlarına atıfta bulunarak açıklayabileceğimiz, bireylerin içinde buldukları aile ve kültür ekseninde dijital okuryazarlığı ve bilgiye ulaşma fırsatı farklılaşabilmekte, bir kesim dezavantajlı konumda yer alabilmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgularda devlet okulunda okuyan veya veli mesleği olarak daha alt-orta kesime yakın olan bireylerin dijital okuryazarlıklarının, özel okulda okuyan öğrencilere göre nispeten daha düşük olduğu görülmektedir.

Tüm bu bulgular ve gözlemler ışığında eğitim sisteminden herkesin eşit şekilde verim alabilmesi ve uzaktan eğitimin de bunun bir parçası olduğu gerçeği göz önüne alınarak bazı önerilerde bulunulacak olursa öncelikle, öğrencilerin uzaktan eğitim durumunda öğrenmeye hazır motivasyonda bulunması için eğitimcilerle gerekli hizmet içi eğitimin sağlanması ve velilerle sosyalizasyon süreci noktasında iş birliği içerisinde çok boyutlu bir çalışma yapılması etkili olacaktır. Eğitim-öğretim planlarının, müfredatın ve kazanımların çevrimiçi eğitime elverişli hale getirilip uygulanabilir olması tamamen veya hibrit şekilde online eğitime geçişi kolaylaştıracaktır. Eğitimde niteliği artırabilmek için teknolojik altyapının yeterli ve uygulanabilir hale getirilmesi başlıca amaçlardan biri olmalıdır. Ayrıca altyapıya erişim noktasında hem öğrenciler hem de öğretmenler arasında fırsat eşitsizliğinin en aza indirilmesi, dijital okuryazarlık konusunda dezavantajlı grupların sosyal devlet ilkesi gereği desteklenmesi gerekmektedir. Böylece toplumun devamını sağlayan ve geleceğini

belirleyen en önemli faktörlerin başında gelen eğitim, herkes için ulaşılabilir ve etkili duruma gelerek genele hitap edebilecektir.

Kaynakça

- ACAR, Mustafa (2020). “Korona Sonrası Dünya: Ekonomik, Sosyal Ve Akademik Hayatta Ne Değişecek De Değişmeyecek?” M. Şeker, A. Özer Ve C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi, İnsan ve Toplumun Geleceği* içinde (s. 279-298). Türk Bilimler Akademisi.
- ARAT, Tuğay ve BAKAN, Ömer (2011). “Uzaktan Eğitim ve Uygulamaları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 14(1-2), 363-374.
- ARSLAN, Elif Türkan ve DEMİR, Hüseyin (2017). “Sağlık Çalışanlarının Hasta Mahremiyetine İlişkin Tutumu: Nitel Bir Araştırma”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(4), 191-220.
- ARSLAN, Kevser, GÖRGÜLÜ ARI, Aslı ve HAYIR KANAT, Meryem (2021). “Covid-19 Pandemi Sürecinde Verilen Uzaktan Eğitim Hakkında Veli Görüşleri”, *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(57), 192-206.
- ASLAN, Hasbi (2015). “Sosyalleşmenin Bir Bileşeni Olarak Sanat ve Sanat Eğitiminin Rasyonellik Görünümü”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(1), 235-248.
- BAKIOĞLU, Büşra ve ÇEVİK, Mustafa (2020). “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşleri”, *Turkish Studies*, 15(4), 109-129.
- BALAMAN, Fatih ve HANBAY TİRYAKİ Sevil (2021). “Corona Virüs (Covid-19) Nedeniyle Mecburi Yürütülen Uzaktan Eğitim Hakkında Öğretmen Görüşleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 52-84.
- BALTACI, Ali (2018), “Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme”, *BEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 231-274.
- BOURİDEU, Pierre ve PASSERON, Jean-Claude. (2019). “Yeniden Üretim, Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri”, (Çev. A. Sümer, L. Ünsaldı ve Ö. Akkaya), Ankara: Heretik Yayıncılık.
- BOZKURT, Aras (2017). “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 85-124.
- CAN, Ertuğ (2020). “Coronavirüs (Covid-19) Pandemisi ve Pedagojik Yansımaları: Türkiye’de Açık ve Uzaktan Eğitim Uygulamaları”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 11-53.
- CAN, Nazlı ve KÖROĞLU, Yavuz (2020). “Covid-19 Döneminde Yaygınlaşan Uzaktan Eğitimin Değerlendirilmesi ve Eğitim Emekçileri Açısından İncelenmesi”, *Madde, Diyalektik ve Toplum Dergisi*, 3(4), 370-380.
- CRESWELL, John (2021). “Nitel Araştırma Yöntemleri, Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni”, (Çev. Ed. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- ÇAKIROĞLU, İlgin, PİRTİNİ, Serdar ve ÇENGEL, Özgür (2020). “Covid-19 Sürecinde ve Post-Pandemi Döneminde Yaşam Tarzı Açısından Tüketici Davranışlarının Değişen Eğilimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”, *İstanbul Ticaret*

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 19(37), 81-103.
- EROL, Nilüfer (2011). “Toplumsal Değişme ve Eğitim: “Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar”, *Akademik Bakış Dergisi*, 5(9), 109-122.
- GIDDENS, Anthony (2013). “*Sosyoloji*”, (Düz. C. Güzel). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- GÖZÜBÜYÜK TAMER, Mine (2013). “*Okulu Terk Deneyimi Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*”, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GÜL ÜNLÜ, Derya (2021). “Covid-19 Pandemisi Dönemindeki Ev İçi Boş Zaman Aktivitelerinin Dijital Yansıması”, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 38: 1-18.
- GÜRKAN, Emrah Safa (2022). “*Ezbere Yaşayanlar, Vazgeçemediğimiz Alışkanlıklarımızın Kökenleri*”, İstanbul: Kronik Kitap.
- KAVUK, Elif ve DEMİRTAŞ, Hasan (2021). “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Öğretmenlerin Uzaktan Eğitimde Yaşadığı Zorluklar”, *E-Uluslararası Pedagoji Dergisi (E-UPAD)* 1(1), 55-73.
- KAYSILI, Ahmet (2020). “*Okul Kültürünün Sosyal İnşası, Bir Eğitim Antropolojisi Araştırması*”, Ankara: Pegem Akademi.
- KESKİN, Merve ve ÖZER KAYA, Derya (2020). “Covid-19 Sürecinde Öğrencilerin Web Tabanlı Uzaktan Eğitime Yönelik Geri Bildirimlerinin Değerlendirilmesi”, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 59-67.
- KOŞAR, Didem ve BAKIR, Nazan (2022). “Covid-19 Pandemi Sürecinde Öğretmenlerin Uzaktan Eğitim Deneyimleri”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(4), 2231-2245.
- MOORE, Rob (2015). “*Eğitim Ve Toplum, Eğitim Sosyolojisinde Sorunlar ve Açıklamalar*”, (Çev. H. Arslan). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- NORMAN, Denzin ve LINCOLN, Yvonna (2021). Ekici ve S. Yeşilçınar (Çev. Edt.), “*Nitel Araştırmalar Kılavuz Kitabı*”, Ankara: Vizetek Yayıncılık.
- OKTİK, Nurgün (2020). “*Sosyolojide Temel Kavramlar*”, N. Oktik, B. Varışlı ve M. Tuncer (Ed.), Eğitim sosyolojisi içinde (s.1-13). Ankara: Pegem Akademi.
- ÖZARSLAN, Yasin (2008). “Uzaktan Eğitim Uygulamaları İçin Açık Kaynak Kodlu Öğrenme Yönetim Sistemleri”, [Konferans sunumu] 13, *Türkiye’de İnternet Konferansı Bildirileri*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 55-60.
- ÖZER, Mahmut ve EREN, Suna (2020). “Covid-19 Salgını ve Eğitim”, M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi, İnsan ve Toplumun Geleceği* içinde (s. 171-192). Türk Bilimler Akademisi.
- ÖZTÜRK, Hasret (2020). “Meslek Yüksekokulu Öğretim Elemanlarının Uzaktan Eğitim Sürecinde Uyumlarının İncelenmesi: Nitel Bir Araştırma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 57, 74-97.
- PALABIYIK, Adem (2011). “Pierre Bourdieu Sosyolojisinde “Habitus”, “Sermaye” ve “Alan” Üzerine”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 16(61-62), 121-141.
- SERÇEMELİ, Murat ve KURNAZ, Ersin (2020). “Covid-19 Pandemi Döneminde Öğrencilerin Uzaktan Eğitim Ve Uzaktan Muhasebe Eğitimine Yönelik Bakış Açılımları Üzerine Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 40-53.

- TELLİ YAMAMOTO, Gonca ve ALTUN, Deniz (2020). “Coronavirüs ve Çevrimiçi (Online) Eğitimin Önlenemeyen Yükselişi”, *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 25-34.
- TOPAL, Mesud (2021). “İbni Haldun Coğrafya Kaderdir, İlme Dayalı Bir Tarih Felsefesi”, İstanbul: Destek Yayınları.
- UYSAL, Ömer ve KUZU, Abdullah (2011). “Çevrimiçi Eğitimde Kalite Standartları: Amerika Örnekleri”, *Anadolu Journal of Educational Sciences International (AJESI)*, 1(1), 49-74.
- VARIŞLI, Berfin (2021). “Pandemi Sürecinde Eğitimin Dönüşümü: Çevrimiçi Eğitimin Sosyolojik Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(26), 237-249.
- YILDIZ, Esmâ ve SEFEROĞLU, Süleyman Sadi (2020). “Uzaktan Eğitim Öğrencilerinin Çevrim İçi Teknolojilere Yönelik Öz Yeterlik Algılarının İncelenmesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 33-46.
- YILMAZ, Ercan, MUTLU, Hüseyin, GÜNER, Burak, DOĞANAY, Gökhan ve YILMAZ Demet (2020). “Veli Algısına Göre Pandemi Dönemi Uzaktan Eğitim Sürecinin Niteliği”, Konya: Palet Yayınları.
- WILLIS, Paul (2016). “İşçiliği Öğrenmek, Sınıf, İşçilik ve Eğitim: İşçi Çocukları Nasıl İşçi Oluyor?”, (Çev. D. Elhüseyni). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- https://www.nethaber.com/gundem/ebanin-cokmesi-milli-egitim-bakani-ziya-selcuku-sevindirdi-31590_02.01.2022.
- http://www.meb.gov.tr/meslek-liselerinden-beklenen-mujde-geldi-n95-standardinda-maske-makinesi-uretildi/haber/20744/tr_10.01.2022.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

ARIF ABDULLAZADƏ POEZİYASININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının 60-cı illər nəslinə mənsub olan şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim Arif Abdullazadənin poetik irsinin ideya-bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Araşdırma tərəfimizdən həyata keçirilən genişplanlı tədqiqat işini bir parçası olaraq reallaşdırılmışdır. Qeyd etməliyik ki, Arif Abdullazadənin istər bədii, istərsə də elmi yaradıcılığı barədə dəyərli qələm sahibləri, ədəbiyyatşünaslar müxtəlif xarakterli məqalələrində fikirlərini bildirsələr də, ədibin yaradıcılığının küll halında tədqiq olunduğu irihəcmli araşdırma yoxdur. Məqalə yazılarkən Arif Abdullazadənin şeir və poemalarına, yuxarıda bəhs etdiyimiz məqalələrə, eləcə də elmi-nəzəri ədəbiyyata müraciət olunmuşdur. Altmışncılar ədəbiyyatı üçün xarakterik olan forma axtarırları, intellektual və fəlsəfi poeziyanın üstünlüyü Arif Abdullazadənin poeziyası üçün də keçərlidir. Ədib məhdud mövzu seçmir. Vətən, doğma yurd, milli kimlik, mənəvi dəyərlər, insan yaşantıları, Yaradan və insan münasibətləri, həyat və ölüm, tənhalıq və təklik Arif Abdullazadə poeziyasında maraqlı poetik dillə oxucuya çatdırılır. Həmçinin şairin poetik istedadı mövzular arasında kəskin fərqi ortaya çıxmasına imkan verməmiş, bəzən bir nümunə daxilində bir neçə mətləbi ustalıqla birləşdirməyə nail olmuşdur. Şairin 60-cı illərdən başlayan ədəbi fəaliyyəti sonrakı onilliklərdə yüksələn xətlə inkişaf etmiş, əsərlərinin mövzu və mündəricəsində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə, 80-ci illərdən başlanan milli azadlıq uğrunda mübarizə, Meydan hərəkəti, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisəsi, ermənilərin

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 6 / SAYI 2 / NİSAN
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Pakiza ALİYEVA

Azərbaycan Devlet
Pedaqoji Universiteti,
Şəki bölümü
aliyeva.pakize.filolog@
mail.ru

ORCID: 0000-0003-
3769-6198

Gönderim Tarihi
Received
22.12.2022

Kabul Tarihi
Accepted
24.02.2023

Atf
ALİYEVA, Pakiza
(2023). "Arif
Abdullazadə
Poeziyasının İdeya-Bədii
Xüsusiyyətləri",
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 135-158.

DOI:
10.59182/tudad.1222744

ARAŞTIRMA MAKALƏSİ
RESEARCH ARTICLE

ərazi iddiaları, Qərbi Azərbaycandan olan həmvətənlərimizin dədə-baba torpaqlarından didərgin düşməsi, Qarabağ müharibəsi Arif Abdullazadənin yaradıcılığında əsas xətti – Vətən xəttini təşkil etmişdir. Onun son dövr yaradıcılığında peşmançılıq və kədər notlarının üstünlüyü Azərbaycan ədəbiyyatının həmin zaman kəsiyində tipik durumundan kənar qalmır. Ənənəvi, çoxlarının müraciət etdiyi mövzularda yazmaq heç bir halda Arif Abdullazadənin poeziyasında təkrarçılıq və yeknəsəqliyə səbəb olmamış, şair özünəməxsus poetik təhkiyəsi ilə lirik və epik poeziya nümunələri yaratmışdır. Sadalanan məsələlərin hər biri məqalədə Arif Abdullazadənin şeir və poemalarından gətirilmə parçaları əsaslandırılmış, yeri gəldikcə nəzəri ədəbiyyata müraciət olunmuşdur.

Anahtar Kelimələr: Arif Abdullazadə, şeir, insan, Vətən, obrazlılıq.

IDEA-ARTISTIC CHARACTERISTICS OF ARIF ABDULLAZADE'S POETRY

Abstract

The article examines the ideological-artistic features of the poetic heritage of Arif Abdullazade, a poet, prose writer, dramatist, literary scholar, who belongs to the 60s generation of 20th century Azerbaijani literature. The study was carried out as a part of a large-scale research project carried out by us. It should be noted that although valuable writers and literary critics have expressed their opinions about Arif Abdullazade's artistic and scientific creativity in various articles, there is no large-scale study in which the writer's creativity is studied in its entirety. When writing the article, Arif Abdullazade's poems, the articles mentioned above, as well as scientific and theoretical literature were referred to. The search for form, the superiority of intellectual and philosophical poetry, characteristic of the literature of the 1960s, is also valid for the poetry of Arif Abdullazade. Poet does not choose a limited topic. Motherland, homeland, national identity, spiritual values, human lives, relationship between the Creator and people, life and death, loneliness and solitude are conveyed to the reader in an interesting poetic language in the poetry of Arif Abdullazade. Also, the poet's poetic talent did not allow a sharp difference between the themes to emerge, sometimes he managed to skillfully combine several themes within one example. The literary activity of the poet, which began in the 60s, developed in a rising line in the following decades, significant changes took place in the subject and content of his works. In particular, the struggle for national freedom that began in the 80s, the Maidan movement, the incident of January 20, 1990, the territorial claims of Armenians, the displacement of our compatriots from Western Azerbaijan from their ancestral lands, the Karabakh war formed the main line in Arif Abdullazade's work - the line of the Motherland. . The predominance of notes of regret and sadness in his works of the last period does not go beyond the typical state of

Azerbaijani literature in that time period. Writing on traditional, popular topics did not lead to repetition and monotony in Arif Abdullazade's poetry, the poet created examples of lyrical and epic poetry with his unique poetic inspiration. Each of the listed issues is substantiated in the article with excerpts from Arif Abdullazade's poems, and theoretical literature is referred to as appropriate.

Key words: Arif Abdullazade, the poem, human, homeland, imagery.

Giriş

Şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru, professor Arif Abdullazadənin (1940-2020) yaradıcılığı məzmun, ideya, janr və mündəricə baxımından yetərinə zəngindir. Müxtəlif illərdə Arif Abdullazadənin zəhməti və istedadının təcəssümü olan “Arzular”, “Könüllərin dünyası”, “Hər yerdə, hər zaman”, “Ana dünyamız”, “Vseqda i vsyudu”, “Sevin Azərbaycanı”, “Səninlə sənsiz”, “Svet Abşeronu”, “Bəxtimizin kitabı”, “Seçilmiş əsərləri”, “Ulu Qorqud”, “Tövbə duaları”, “Qatarla uçmaqdan yorulan durna” şeir kitabları, “Bir ovuc torpaq”, “Duyum”, “İşıq zolağı”, “Sınaq kürəsi”, “Qanlı yaddaş” romanları, 80-ci illərin əvvəllərində səhnələşdirilmiş “Evlərin axşamları”, “Aqillər” pyesləri, “Şair Cəfər Cabbarlı”, “Şairlər və yollar”, “Od nə çəkdi...”, “Novatorluq və üslub” və digər monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür. O, həmçinin çoxsaylı elmi, elmi-publisistik məqalələr və tərtib kitablarının müəllifidir. Əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq həm ayrıca kitblar şəklində, həm də müxtəlif antologiya və toplular daxilində xarici ölkələrdə işıq üzü görmüşdür.

Məqalədə əsas araşdırılan məsələyə keçməmişdən öncə qeyd etmək istərdik ki, Arif Abdullazadə poeziyasının mövzu dairəsi haqqında ayrıca bir məqalə və ya araşdırma olmasa da, bu barədə şairin kitablarına yazılmış ön sözlərdə və ayrı-ayrı müəlliflərin onun haqqında yazdıqları məqalə və xatirələrdə müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Alim-şairin istər bədii, istərsə də elmi yaradıcılığı barədə A.Axundov, T.Hacıyev, B.Əhmədov, N.Şəmsizadə, H.Nəsibova, V.Yusifli, K.Əliyev, F.Sadıq və başqalarını yetərinə dəyərli fikirlər söyləmişlər. Ədibin 1991-ci ildə işıq üzü görən “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz yazan, Arif Abdullazadənin yaradıcılıq dühasını yüksək qiymətləndirən akademik Ağamusa Axundovun “Nə qədər çətin olsa da, deyim ki, Arif Abdullazadə bizdə layiqli qiymətini almayan şairlərdəndir” qənaətini

dilə gətirməsi onun yaradıcılığının ədəbi-nəzəri fikir tərəfindən lazımi qiymətini almamasını əsaslandırır (Axundov, 1991: 6)

1. Arif Abdullazadə yaradıcılığının ümumi xarakteristikası

Keçən əsrin 50-ci illərinin sonlarından mətbuatda imzası görünməyə başlayan gənc şairin ilk şeirlərində az da olsa dövrün tələbinə uyma, ədəbi dəb dalınca qaçma hiss olunur. Lakin çox keçmir ki, A. Abdullazadə lirikasında “hər şeydən yazmaq” ideyası arxa plana keçir. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını şeir texnikası və üslubiyat baxımından araşdıran A. Abdullazadə özü üçün bir yaradıcılıq yolu müəyyənləşdirir.

Yaradıcılığına lirik şeirlərlə başlayan Arif Abdullazadə sonrakı dövrlərdə müxtəlif ədəbi növ və janrlarda qələmini sınaşa da, oxucuları arasında ilk növbədə lirik şair olaraq qəbul olunmuşdur. İlk şeirlər kitabı 1964-cü ildə nəşr olunduqdan sonra bir-birinin ardınca “Könlülərin dünyası”, “Hər yerdə, hər zaman”, “Ana dünyamız”, “Vseqda i vsyudu”, “Sevin Azərbaycanı”, “Səninlə sənsiz”, “Svet Abşeronu”, “Bəxtimizin kitabı”, “Seçilmiş əsərləri”, “Ulu Qorqud”, kitabları işıq üzü görür. Eləcə də mətbuatda və dövrü nəşrlərdə şeirləri və məqalələri çap olunur.

Arif Abdullazadənin yaradıcılığını şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqda tədqiqata cəlb edə bilərik: 1) 1960-cı ildən 1980-ci ilədək; 2) 1980-ci ildən 1990-cı ilədək; 3) 1990-cı ildən ömrünün sonunadək.

Ədibin ilkin dövr yaradıcılığı üçün poeziya xarakterik olub, mövzu seçimində qismən xaotiklik müşahidə olunur, əsasən sərbəst vəzndə yazılan nümunələr üstünlük təşkil edir. 1980-ci ildən sonrakı mərhələdə artıq qələmi poeziyada yetərincə sabitləşən müəllifin müraciət etdiyi bədii nümunələr arasına nəsr və dramatik nümunələr də daxil olur. Eyni zamanda ölüm, tənhalıq və təklik mövzularına müraciət üstünlük təşkil edir. 80-ci illərin sonlarında Azərbaycanın tarixində baş verən keşməkeşli hadisələr, SSRİ-nin dağılması, müstəqillik uğrunda mübarizə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi, ermənilərin ərazi iddiaları, həmvətənlərimizin Qərbi Azərbaycandan və Qarabağdan doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin salınması, Qarabağ müharibəsi və torpaq itkisi bütün təəssübkeş ziyalılarımız kimi Arif Abdullazadənin də yaradıcılığında izsiz ötüşmür. Bu dövrdə hələ ilk dövrlərdə şairin tez-tez üz tutduğu

vətənpərvərlik nümunələrinə millət harayı, yurd həsrəti, nisgil notları da əlavə olunur. Ümumiyyətlə, Arif Abdullazadə daim axtarışda olan bir müəllif hesab oluna bilər. Maraqlı məqamlardan biri bundan ibarətdir ki, ədəbiyyatşünas alim, poetik üslubların ölkəmizdə ilk sistemli tədqiqatçılarından olan Arif Abdullazadə sərt tənqidi mövqeyini sanki öz əsərlərinə münasibətdə də göstərmişdir ki, bunu da əsərlərinin müxtəlif zamanlara aid təkrar nəşrlərində müşahidə olunan dəyişikliklər əsasında görmək mümkündür.

Ədəbiyyata lirik şair kimi qədəm qoyan Arif Abdullazadə poeziyamızda Rəsul Rza və Əli Kərimin poetik üslublarının davamçılarından biri kimi tanınmışdır. Təbii ki, şair sələflərinin poetik üslubunu sadəcə təqlid yolunu seçməklə kifayətlənməmişdir. Həmçinin ədəbiyyatşünas alim olan A.Abdullazadə adı çəkilən hər iki sənətkarın poetik istedadının xarakterinə dərinədən bələd idi və onlarla bağlı məqalə və araşdırmaların müəllifi idi. Fikrimizcə, məhz həmin elmi yanaşma və bələdlik kor-koranə təqlid və bənzərliyə imkan verə bilməzdi. Abdullazadənin şeirlərinə əsaslanaraq belə bir qənaətimizi ifadə edə bilərik ki, onun poeziyası (xüsusilə ilk iki mərhələdə) forma baxımından Rəsul Rza poeziyasına nə qədər yaxındırsa, mövzu və ideyası etibarilə Əli Kərim poetik irsi ilə daha yaxından səsləşir.

2.Arif Abdullazadənin poeziyasında mövzu seçimi

Arif Abdullazadənin şeir kitabları arasında konkret tematikalı, hansısa ideya ətrafında birləşən poetik nümunələrin yer aldığı ayrıca kitabı yoxdur. Bundan çıxış edərək söyləmək mümkündür ki, A.Abdullazadə özü üçün konkret mövzu seçməmişdir, onu XX əsr insanının düşüncələrinə hakim kəsilən bütün mövzular maraqlandırmışdır. Çünki onun qəhrəmanı müasiri olan İnsandır. Abdullazadənin poeziyası mövzuya rəngarəng olub, vətən və yurd sevgisi, insan və dünya, həyat, arzular, ölüm, tənhalıq və s. ətrafında cəmlənən obrazlı düşüncələrin əksidir. 60-cı illər poeziyası üçün xarakterik olan fikir axını və ideyalar poeziyası ədibin yaradıcılığı üçün də keçərlidir. Akad. Bəkir Nəbiyev şairin “Könüllərin dünəysi” kitabı haqqında yazdığı eyniadlı reseziyasında yazır: “Arif könlündən keçən, fikrini məşğul edən mətləbləri hazır formullar, ştaplar şəklində oxucuya vermir. O, ən yaxşı şeirlərində həyatın bir parçasını, insan münasibətlərinin bir zərrəsini, hadisələrin bir cüzünü göstərməyə çalışır, düşünüb-daşınıb nəticə çıxarmağı isə oxucunun öz öhdəsinə buraxır” (Nəbiyev, 1966: 3)

2.1.Vətənpərvərlik duyğularının əks olunduğu nümunələr

Bu qəbildən olan nümunələr şairin istər ilkin dövr yaradıcılığı, istərsə də qələminin artıq yetkinləşdiyi dövr üçün xarakterikdir. Arif Abdullazadənin ilk şeirlər kitabı 1964-cü ildə işıq üzü görən “Arzular”dır. Bu kitaba daxil olan nümunələr daha çox kosmopolit düşüncəni və insan varlığının mahiyyətini açmağa istiqamətlənsə də, kitabdakı “Layla” (1962) şeiri başdan-başa Vətənin vəsfidir. İlk baxışda hamıya tanış və missiyası məlum olan ana laylası şairin yozumunda oxucunun gözü qarşısında dəyişir. Şair anasından yuxusu qaçmış gecələrinə son qoymaq üçün layla oxumağını istəyir. Anasının laylası şairi yatırmaq, sakitləşdirmək yerinə daha da oyadır. Əslində şeirdə o zamançün dissident hesab olunacaq məqamlar yetərincədir. Gənc şairin yuxusunu qaçıran nədir? İlk baxışda bu sualın cavabını vermək o qədər də asan deyil. Ana laylası şairin gözləri qarşısında bir-birindən irəğ düşən neçə-neçə mahalımız keçir, deməli, şairin dincliyini əlindən alan, yuxusunu ərsə çəkən Vətən dərtədidir:

Ucaldıqca bu nəğmənin
sədaları
Gözlərimdə Mil dolandı,
Muğan keçdi.
Sinəsinə gül-çiçəklər
səpələnmiş
Doğma Azərbaycan keçdi.
Xəzər boyu gur dalğalar
şahə qalxdı.
Göy gölümün göy gözləri
mənə baxdı.
Kür çağladı,
Araz yana-yana axdı.
Səsləndikcə bu tərənə,
Göz önümə
ömrüm boyu bir dəfə də

görmədiyim

Təbriz gəldi, Mərənd gəldi,

Başı qarlı Qoşqar gəldi,

Səhənd gəldi... (Abdullazadə, 1964: 28)

Beləliklə, hamının “böyük vətən”dən yazdığı bir zamanda hələ ilk kitabı işıq üzü görən gənc şair məhz “doğma Azərbaycan”dan söz açır, o taylı-bu taylı Azərbaycandan. Ən vacibi isə budur ki, o həmin vətənə qayıtmağın, onu unutmamağın yolunu milli varlığımızın şah nəğməsi olan müqəddəs ana laylası ilə mümkünliyünü vurğulayır. Vətən beynəlmiləçilik və şüarçılıqla xilas ola bilməz, məhz damarlarda axan qanı coşduran ana laylası, öz nəğməmiz, milliliyimizdədir xilas. İlk kitabdən başlanan milli kimlik və vətən duyğusunu şair nəinki şeirlərində, həmçinin sonrakı müxtəlif janrlı əsərlərində dəfələrlə dilə gətirir.

A.Abdullazadə “Duyum” (1988) romanında bu mövzuya qayıdaraq yazır: “Yurdun böyüyü-küçüyü yoxdur. Yurd bir alaçıqdan da ibarət ola bilər” (Abdullazadə, 1986: 17). Və hər nə boyda olsa da, onun sadəcə bir adı var – Vətən. Vətənsə qorunmalıdır. Bu fikir 1989-cu ildə həmvətənlərimiz əzəli torpaqlarında ermənilər tərəfindən qovulmağa başlayarkən qələmə alınmış “Yurd” adlı şeirində belə ifadə olunmuşdu:

...Yurdun böyüyü, küçüyü,
yaxşısı, pisi olmur,
Yurddur – demək doğmadır,
doğmadır demək Yurddur,
Yurdun Vətən ətirli çiçəyisənsə,
kürümüzün harasına atılıb qalsan,
onu döyüş bayrağıtək
son anacan əllərindən buraxma,
zaman-zaman öz içindən keçirib
bir dünyaya tanıtdır,
öz içindən, damarından keçir sən,

Yurd nə ələ gələndir,
Yurd nə əldən gedəndir, -
zamanların sellərinin ağzında
dərələşən, dağlaşan,
gündüz olub yaxınlaşan,
gecə olub uzaqlaşan

Yurdun

bircə qarışı da Vətəndir! (Abdullazadə, 2003: 34)

Şairin “Sevin Azərbaycanı”, “Ömrüm mənim – Vətənim!”, “Odlu su arasında”, “Bənzərsiz bir hekayət”, “Adım, soyum”, “Şəhidlik andımız”, “Daş yağışı”, “Zamanın boyu”, “Hələ ki..”, “Çeçen olmaq istəyirəm”, “Sevgilər” və başqa şeirlərində də şüarçılıqdan qaçmaq, pafoslu danışmaq tənqid olunur, Vətənə sevginin sığallı, ütülü sözlərdə yox, vətəndaşın qəlbinin döyüntüsündə olmağın vacibliyi dənə-dənə dilə gətirilir.

Arif Abdullazadənin şeirlərində bütöv Vətən var - “kəsərsiz bir qılıncla yarıya bölünmüş” Vətən. Həmin şeirlərdə kənardan həsrətlə baxdığımız, adını ehtiyatla dilə gətirdiyimiz əldən getmiş torpaqlarla çağırışla bərabər, tamamilə eyni təəssübkeşliklə yerlibazlıq, məhəlliçilik, vətəni mahallara, bölgələrə bölməyə də qarşı çağırış da səslənir. “Sevin Azərbaycanı” (1970) və “Bənzərsiz bir hekayət” (1987), “Adım, soyum” (1989) kimi şeirləri məhz həmin çağırışların ifadə olduğu nümunələrdəndir:

...Harda, nə vaxt soruşsalar haralısan,
cavabım bir, sözüm birdir:
Qarabağın dar günündə qarabağlı –
şuşalıyam,
ağdamlıyam,
xankəndliyəm,
bərdəliyəm,
yeri gələ bu torpağın hər parçası,

qarışıçün
əl-ayağı zəncirlərə can verməyən
bir dəliyəm.

..... Boy yaşıımı, il yaşıımı soruşsalar,
dünən, bu gün, sabah adlı
zamanların çaylarından
damla-damla axıb gedən,
tükənməyən bir anam mən,
milləti türk,
doğma yurdu Azərbaycan,
İnsan oğlu İnsanam mən. (Abdullazadə, 2020: 26-27)

90-cı illərin hadisələri, milli azadlıq hərəkatı, soydaşlarımızın doğma ata-baba torpaqlarından qovulması, Qarabağ hadisələri Arif Abdullazadənin şeirlərindəki vətənpərvərlik çağırışlarına yeni çalarlar gətirir. Gün keçdikcə torpaq itkisi, şəhid xəbərləri və didərginlik azalmır və şair yazır:

Torpağımız həmsərhəddi torpağımıza,
Torpağımız həm də səddi torpağımıza,
Torpağımız hələ dərdi torpağımıza,

Qoca dünya özbaşına fırlanır hələ. (Abdullazadə, 2020: 30)

Arif Abdullazadənin vətənpərvərlik mövzusunda şeirlərindən söz düşərkən demək olar ki, bütün tədqiqatçıların yada saldığı daha bir nümunə var. Bu, həmin illərdə qələmə alınmış “Çeçen olmaq istəyirəm” adlı şeirdir ki, ədib özündən qat-qat güclü Rusiyaya qarşı mübarizə aparən çeçenlərin cəsarətinə hardasa həsəd apararaq yazır:

..gözüm paxıl, sözüüm nağıl,
bu şeytanlar dövrəsində,
bu nağıllar ölkəsində
nağıllardan düşüb qalan

bir qara div, bir əjdaha,
bir cin olmaq istəyirəm,
sən dövrünün işinə bax...

Türk oğlu Türk ola-ola

Çeçen olmaq istəyirəm. (Abdullazadə, 2003: 26)

2.2. Milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı nümunələr

Arif Abdullazadənin bu qəbildən olan şeirlərində ən çox diqqətdə saxlanılan məsələlər adət-ənənələr, inanclar, mənəvi aləmin tamlığı və ən əsası milli dil məsələsidir. Əslən Azərbaycanın qədim tarixə malik, elm və sənət beşiyi Şəkidən olan şair müxtəlif şeirlərində həmin o qədimlikdən, kökə bağlılıqdan qaynaqlanan bir sıra məqamlara diqqət verir. “Son kişilər”, “Dilsiz nə Vətən?!”, “Vərdislər”, “Cənnətlik nənəm”, “Uşaqlığın kənd toyları”, “Yad nəfəslər”, “Atalar” və s. şeirləri sözügedən mövzunun ən yaxşı öne çəkildiyi nümunələrdəndir.

Arif Abdullazadə adətən hazır təqdim olunmuş şablonlar üzərindən yazmır, əksinə müxtəlif qəbul olunmuş anlayışlara yeni anlam verir. “Dilsiz nə Vətən?!” adlı bir şeirində o “ana dili” öyrənməməyə çağırır. İlk baxışda bu fikrin mahiyyəti oxucuya aydın olmur, lakin təsvirin sonrakı gedişatı boyunca şairin milli dilə sadıqlığı insanı heyrətə gətirir. Şair gənc nəsə xitabən deyir ki, onların doğma dildən iraq düşmələrinin səbəbkarları əcnəbi dillərə meyil edən, öz dilində danışmağı özünə sığdırmayan atalar, analardır:

Ağzınızda dilinizi döndərib
qəlbinizə, ruhunuza calayan,
qanınızda tərsinə dil açdırıb,
dilinizi ilk kəlmədən çaşdırıb
bəxtinizin boğazına dolayan
atalardı, analardı,
bu gündən
atalara, analara ağlayın,

sizinlə bir böyüyən kininizi
atalara, analara saxlayın.
Dilimizə dönmək üçün bir zaman,
zərrəsinə dönmək üçün Vətənin
“ana dili” kəlməsini unudun,
nənə dili, baba dili öyrənin. (Abdullazadə, 2003: 22)

Hər misrasından yangı, təəssübkeşlik və vətənpərvərlik hiss olunan şeirlərə A.Abdullazadə poeziyasında onlarla misal tapmaq mümkündür.

2.3. Başqa ölkələrin həyatı ilə bağlı nümunələr

A.Abdullazadənin də 60-80-ci illərdə yazdığı şeirlərinin bir qismində müstəqilliyə çağırış, azadlıq mübarizəsi başqa xalqların taleyi ilə bağlı yazılmış nümunələrdə son dərəcədə cəsarətlə dilə gətirilir. Əsası haradasa əsrin əvvəllərində, əsərlərinin mövzunu Azərbaycandan uzaqlardan götürən dahi Hüseyn Cavid tərəfindən qoyulan bu tendensiyaya XX əsr Azərbaycan şairlərindən S.Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, V.Səmədov və başqalarının yaradıcılığı üçün aktual olmuşdur. A.Abdullazadənin “Baham adaları”, “Qaraçılar”, “Azadlıq (Havanaya)”, “Havanalı bir ana”, “Bir qitə balladası (Amerika)” və s. kimi şeirləri bu qəbildən olan poetik nümunələrdir. “Baham adaları” (1966) şeirində okeanın ortasında bataqlıqlar içində, iqlimi və təbii şəraiti çox pis olan bu adalara həsəd səslənir sanki:

Köksündə qızılın olsaydı,
Yaxud qızıla bərabər uranın, qazın olsaydı,
Çoxdan axışardılar qoynuna,
Əvvəl bir yekə minnət qoyardılar boynuna,...
Səndən də bərbad yerləri “abad” eləyiblər
Baxmayıb küləyinə, palçığına, istisinə,
Göz tutub gəlinin tüstüsünə
yaradıblar, qurublar,
Sonra da

ədəb-ərkanla çıxıb

boynunda oturublar... (Abdullazadə, 1969: 44)

Əslində müəllifin kimə və nəyə işarə etdiyini anlamaq üçün o qədər də arif olmağa gərək yoxdur. Müstəmləkəçilik əleyhinə yazılsa da, buradakı sərvətlərə köksü talan olunub, dağ çəkilən, “abad” olmaq adıyla bərbad edilən Azərbaycandır. Təqribən eyni dövrdə, eyni mövzuda yazılmış “Bir qitə balladası” (1966-67) şeiri Amerikanın yerli əhalisi olan hinduların həyatının təsviri müəllifin azadlıq haqqında lirik-fəlsəfi düşüncələrinin ifadəsidir. Ağdərili müstəmləkəçilərin əliylə məhv edilən, torpağı, sərvətləri, milli kimliyi talan olunan, “yersiz gəldi, yerli qaç”ın növbəti qurbanı olan, haqlıykən haqsız duruma salınan hindulara “Amerika” deyə xitab edərkən şair yenə də Azərbaycandan yazır. Buradakı “sən baxmayıb saçlarının sarısına” (Abdullazadə, 2020: 236), “Ağ bənizlər ağ etdilər” (Abdullazadə, 2020: 240) ifadələrində müstəmləkəçilərin ümumiləşmiş obrazı gizlənmişdir:

Elin gedib,

Dilin gedib,

Nə dinməyə sözün qalıb,

Nə görməyə gözün qalıb.

Dodağına

“Sus” kəlməsi yapışdırıb

bağlayıblar,

Gözlərini qapayıblar

Mədəniyyət pərdəsilə.

Düşünürsən, dinmək olmur.

Bu qapanmış gözlərinlə

Hey baxırsan, görməyirsən –

göz yorulmur.

Sən baxırsan

Var-yoxunu talayırlar,

Diri-diri

Sinəndə od qalayırlar –

sən baxırsan...

Qara rəngin solub gedir,

Nəsillərin zaman-zaman

ölüb gedir,

sən baxırsan. (Abdullazadə, 2020: 242)

Şair Baham adalarının, Amerikanın yerli sakinlərinin şirniklənərək mala-mülkə satılmaları, Avropaya bir qarın çörək – iş dalınca səpələnən, bir vaxtlar dünyaya hakim olanların “qullara qul olan” taleyinə acıyır, onları mübarizəyə səsləyir.

2.4. Mövzusu Türkiyə həyatı ilə bağlı nümunələr

Arif Abdullazadə 70-ci illərin əvvəllərində Türkiyədə tərçüməçi kimi işləmiş və bu onun yaradıcılığında məhz Türkiyə mövzulu əsərlərin yaranması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Şair özünün Türkiyə həyatını əvvəlcə belə qələmə alır:

Yarıda buraxıb Vətənli ömrümü

gəlmişəm Türkiyənin

büllur sabahının,

günəşli gecələrinin çilçirağını

yandıranlarla,

çiyin-çiyinə çalışmağa,

ulusunla, ellərinlə əl-ələ

dünyanın sürətilə yarışmağa. (Abdullazadə, 1979: 74)

70-ci illərin axırlarında Arif müəllim Türkiyə mövzusunda şeirlər yazmağa başlayanda hələ bu mövzu Azərbaycan sovet ədəbiyyatı üçün yeni idi. Həmin illərdə Türkiyə mövzulu əsərlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər az idi. Elçinin “Yaxın-uzaq Türkiyə” adlı yol qeydləri bir müddət idi ki, öz yeni mövzusu, əlçatmaz, haradasa ekzotik bir ölkə sayılan Türkiyəyə marağın daima artması kimi əks-sədəyə səbəb olmuşdu.

Arif Abdullazadə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir müddət bu əlçatmaz, ünyetməz kimi görünən ölkədə yaşamışdı, oradakı yaşam tərzinə, ictimai-siyasi proseslərə, milli xüsusiyyətlərə, hətta milli mətbəxə də az-çox bələd idi. Bu illərdə o əsasən sovet vətəndaşı kimi bir kapitalist ölkəsində baş verənlərə maraqla yanaşır, müəyyən mənada iki quruluş arasında müqayisə aparır. Ədibin belə müqayisə və müşahidələrinin yer aldığı şeirlərindən biri “İstanbulda bir uşaq”dır (1972). Bu nümunədə müəllif sanki uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatında dəbdə olan müstəmləkə ölkələrində ağır zəhmətə qatlaşmağa məhkum olan səfil uşaqların taleyi mövzusunda yenidən qayıdır. Lakin bu ilk baxışda belədir, mövzu oxşar seçilib. Həmcə o qədər də böyük olmayan bu nümunəni diqqətlə oxuduqdan sonra şeirin ideyası bizə daha aydın görünür. Həyatın çətinlikləri ilə barışmış, başının çarəsinə baxmağı bacaran bu hazırcavab türk cocuğu müəllifdə və eyni zamanda oxucuda yazıqlıq duyğusunu yox, əksinə heyrət və hörmət hissləri yaradır. İlk öncə bu balacanın halına acıyan şair onunla həmsöhbət olmaq, vəziyyəti, kimliyi ilə maraqlanmaq istəyir, adını soruşduqda uşaqdan yaşma uyğun olmayan belə bir cavab alır:

Adımı neyləyirsən,

Bir şey al, ağabəy, sən,

Pulun olsa,

dünyada

Adsız da keçinərsən,

Pulun olsa,

dünyada

Ad-san da özü gələr,

Yaşamalı, görməli

Dövrən da özü gələr. (Abdullazadə, 1979: 32)

Həyatın bərk-boşundan çıxmış daha praktik, zaman, pul, ad-san haqqında yetkin təsəvvürləri olan uşaq qısa sürən dialoqun sonunda müəllifi bir daha heyrətləndirir:

Bəs qazancın nə qədər?

Sənin verdiyin qədər,

Onun verdiyi qədər,
Allahın verdiyi də
Bir candır
Bizə yetər,
Yetər ölənə qədər. (Abdullazadə, 1979: 32)

Vaxtın dəyərini bilən bu uşaq atriq öz işinə o qədər bağlıdır ki, o həmyaşdılarını kimi oyun və əyləncə dalınca yox, məhz zaman dalınca qaçır. Müəllif 1990-cı ildə yenidən İstanbulda olarkən bu mövzuya bir daha müraciət edərək “İstanbulda bir uşaq (18 il sonra)” adlı daha bir şeir yazır. Şair oxucusunu bu şeirdə köhnə tanışını ilə yenidən qarşılaşdırır, bir zamanlar küçələrdə mənətil satan uşaq, işgüzarlığı ilə artıq böyük bir mağazanın sahibidir. Şairin sualları dəyişməmişdir, o müsahibinin adını öyrənməkdə nə qədər ısrarlıdırsa, qarşı tərəf öz hazırcavablığı ilə cavabdan yayınmağa bir o qədər ısrarlıdır.

Adınız nə, əfəndim?
Adımı neyləyiriz?
Mənim ki, şər dünyada
Yox bir kələyim, fəndim,
Safdı, düzdü hər işim...
Axı ad da, soyad da
Pula biçilir indi,
Pulla ölçülür indi.. (Abdullazadə, 2003: 169)

Arif Abdullazadənin qadağa illərində cəsarətlə yazdığı əsərlərindən biri “Türklər” (1976) adlanır. Həcmcə çox da iri olmayan bu nümunədə orta q türk dastanlarındakı türk obrazının - “gözü qan dolu”, “üzü tükli” “bu türklər”in - bir zamanlar cəsarəti və mərdliyi ilə geniş coğrafiyaya hakim olmasından, lakin şairin yaşadığı zamanda təəssüf ki, öz yurduna kənardan baxmasından, öz yurdunda qərrib olmasından və s. bəhs olunur. Müəllif əslində yaşadığı ölkədə sovet ağalığının, əsarətinin mövcudluğundan gileyənir, lakin diqqəti yayındırmaq üçün güzaran dalınca Avropaya səpələnmiş türklərə acır. Bir zamanlar ağa olanların, indi hansısa ağalara sığınmasına

acıyır. Şairin cəsarəti, iti müşahidəsi başqa əsərlərdə də özünü göstərir. Ədib “İstanbulda”(1971), “Bursada”(1976), “Torpaq”(1975) kimi şeirlərində Türkiyə təbiətini, onun tarixini, onun insanın yaşamını nə qədər vəsf etsə də, “Anama məktub”, “Bir ilin həsrəti”, “Mühacirətdə” kimi şeirlərində qəribliyin dadını bilən birinin vətən həsrətini daha niskilli bir dillə qələmə alır.

Arif Abdullazadənin Nazim Hikmətə həsr etdiyi bir çox şeirlərində - “Nazim şeir oxuyurdu”, “Nazimə məktub”, “Nazimlə görüş”, “Yüz yaşlı həmişəcavan Nazimə”, “Yeni şeirlərin” və s. şeirlərində qəribliyin, vətənsizliyin dadını dadan, uzaqdan gözqamaşdırıcı bir işığın ardınca gəlib ömrünü itirən, həqiqi azadlığını itirən şairin obrazı bir-birindən maraqlı boyalarla əks olunur.

2.5. Ölüm və həyat motivlərinin yer aldığı nümunələr

Həyat, kainat, yaşam, ömür, ölüm, arzu, təklük kimi poeziyanın əbədi mövzularına müraciət edən şair kitabdan-kitaba İnsanı yaddan çıxarmır (axı poeziya insanşünaslığın əlifbasıdır). Onun “İnsanlar düşünür”, “İnsan kimi”, “Bir günün ömrü”, “Yaxşı, yaman insanlar”, “Arzulara borcumuz”, “Mənindir”, “Öldürən, ölən”, “Həyat fraqmentləri”, “Son ölüm”, “Ömrümüz”, “Həyat eşqi”, “Düzlük ömrü”, “Bu ölüm”, “Hər şey gözəldir həyatda”, “Günəş kimi bir ömür”, “Dünyanın adiliyi”, “Bu dünyanın işləri”, “Mənim dünyam”, “Mənim bu dünyada nə işim vardı” və daha neçə-neçə şeirləri müəllifin “İnsan tədqiqatı”nda əvəzsiz nümunələrdəndir.

Bu dünyaya gəlmişkə,
Ya az, ya çox
Bu dünyada qalmalıyıq,
biz insanıq!
...Bircə sözlə,
Çiyimizdə ömür adlı bu şərəfli,
ağır yükü
borcumuzdur, daşıyıraq,
Bu dünyada yaşamaq da
Bu dünyaya borcumuzdur –

yaşayırıq,

biz insanıq! (Abdullazadə, 1979: 31)

Bu misralar Arif Abdullazadənin ilk şeirlər kitabı “Arzular”a daxil etdiyi “Borcumuz” adlı proqram xarakterli şeirdəndir. Şair yazır ki, gələnlər yaşamaqdır, çünki dünya məhz insan üçündür. Söz yox ki, insan ömrü nəhəmdir, onun yaşam boyunca çoxlu eniş-yoxuşu var. Əslində ömür dediyin bu eniş-yoxuşların arasındadır. Şeir bir hissəsində yer alan “şəhərlər yaratmalı, biz saraylar tikməliyik” misraları sosializm quruculuğunun şüarçı poeziyasını xatırlatsa da, sonrakı misralarda ana fikir aydınlaşır:

Hər gün ömür dəftərində

Təzə bir söz yaratmalı,

köhnə bir söz silməliyik,

biz insanıq! (Abdullazadə, 1979: 32)

Sanki bu misralarla “insanşünaslıq” sahəsində ilk qədəmlərini atmağa başlayan şairin poetik axtarışları zaman keçdikcə “bərkdən-boşdan çıxır”, dünyanın düz üzünü ilə yanaşı min bir tərs üzünü də görən, “görə-görə” yaşayan və yaşlanan müəllifin özü kimi misraları da tündləşir, ağırlaşır, onlar zamanla daha ötkəm səslənir:

Bir-bir seçilməsə ömürdə qış, yaz,

Bəxtinin dərsinə adi bir üç yaz,

Ulduz tək yanmasan, işığın uçmaz,

Özünə nur saçmaq çiraq işidir. (Abdullazadə, 1988: 37)

Həyatda göyərən daş olmalısan,

ömrünü sabaha daşmalısan,

bəxti sona qədər yaşamalısan,

dünyaya baş çəkmək qonaq işidir. (Abdullazadə, 1988: 38)

Misralardan görünür ki, şair bu dünyaya sadəcə gəlib-getməyi, “baş çəkməyi” dünyanın əbədi sakini, ev sahibi saydığı İnsana yaraşdırmır, onu həyatı həyat kimi yaşamağa – göyərəməyə, sabah da yaşamaq haqqını qazanmağa çağırır. Bəs görən şairə görən İnsana

sabah da yaşamaq haqqını verən nədir? Bəlkə bugünkü əməlləri? Bəlkə dünyaya gətirdiyi, tərbiyə etdiyi nəsil? Bəlkə də yazıb-yaratdıqları, düzüb-qoşduqları? Hiss olunur ki, bu misraları yazarkən şair üçün həyatın anlamı birmənalı şəkildə “çiyinlərində ömür adlı ağır yükü çəkmək” cəsarətidir.

Ədəbiyyatşünas alim və şair A.Abdullazadə burada oxucunun diqqətini “Kim yaşayır?”, “İnsanı yaşadan, ölməzliyə qovuşduran nədir?” kimi fəlsəfinin əbədi diskussiyaya səbəb olan suallarına çəkir və burada da ədəbiyyatın vasitəsilə tərbiyə metoduna dayanır. 60-cı illər ədəbi prosesi üçün bu xarakterik haldır. Qeyd edək ki, yaşamağın mənə çalarları rəngarəngdir və bu, daim ədəbiyyatın diqqət yönəltiyi anlayışlar cərgəsində özünə yer almışdır. Yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərində A.Abdullazadə insan yaşamının müxtəlif stadiyalarına fərqli şəkildə münasibət bildirir, hər nə olursa-olsun, insan yaşamında bir mənə axtarmağa çalışır.

Hiss olunur ki, bir zamanlar dilindən düşməyən “mavi axşamlar”, “çəhrayı rüyalar”, “bəyaz şaxtalar”ın romantikası artıq şairi özünə çəkmir. “Dünya dünya boyda qayğılarıyla” onu elə yormuşdur ki, son şeirlərindəki misralar heç də süni səslənmir, oxucu duyum dolu bir ürəyin bir an belə tərəddüd etmədən dünyanı tərk edəcəyinə şübhə etmir: “ Bu ömür o qədər uzun sürdü ki”, || “Mən bu həyat üçün çoxdan ölmüşəm”, || “Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə”, || “Adım da qalmayıb ölümdən başqa”, || “Mənə ölüm arzula, Bezdim hər gün ölməkdən”, || “Ölüm məktubları yazıram artıq” kimi misralarda ümitsizlikdən daha çox yorğunluq hiss olunur desək, yanılmırıq. “Arzular”dan başlanan uzun yol nəhayət müəllifin son sözü kimi “Tövbə duaları”nda tamamlanır (əslində tamamlanmır, onu bundan sonra da oxuyanlara ünvanlanır):

Haraya baxdımsa miçək sürüsü,
Bir-bir adam olur heyvan kürüsü,
Az qalib dünyanı təklük bürüsü,
Tövbə bu adada keçən ömrümə,
İtəm, həyat desəm belə ömrə mən.

Zaman taleyimi içindən oydu,

Ömür tabutuma tərsinə qoydu,
Gəlişim matəmdi, gedişim toydu,
Tövbə, Ömür adlı kəlməyə tövbə,

Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə. (Abdullazadə, 2003: 199)

2.6. Yaradan və İnsan Paralelizminin Yer Aldığı Nümunələr

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Arif Abdullazadə 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmişdir və bu dövr ədəbiyyatı üçün Azərbaycan ədəbiyyatında Tanrıya səsəlmə, onunla söhbətləşmə aparıcı mövzulardandır. Vaqif Yusifli yazır: “Arif Abdullazadəni bir şair kimi səciyyələndirmiş olsaq, vaxtilə dəbdə olan “fikir şairi” adlandırma bilərik. Hər bir şeirində o, mətləbi müəyyən və konkret bir fikir üzərində qurur”. (Yusifli, 2014) Bu fikri onun Allaha müraciət dolu şeirlərində də müşahidə edə bilərik: “Tanrım, məni başdan yarat”, \ “Tanrım ilə bir gündə doğulmuşam mən”, \ “O kimə tanrılıq edəcək axı, \ Bir gün bu dünyada mən də olmasam?!”, \ “Allah bu dünyada birincidirsə, \ Bəs onun adı kim qoydu, nə vaxt?!”, \ “Bir tanrım var dili yox”, \ “Allahın da bir gün baxtı yatanda”, \ “İnsan canın, ömür bəxtin quludu, \ Məni məndən ayırmayın son anda”, \ “Hələ Tanrının da öz Tanrısı var”, \ “Alnımdakı yazıların \ Bir mısrası Tanrıdanı, \ Qalanını özüm yazdım”, \ “Düzünü deyəndə İnsan inciyir, \ Yalan söyləyəndə uca Allahım”. Həqiqətən də, bir xitab – bir müraciət obyektini olan bu nümunələr tamamilə fərqli mətləblərlə bağlıdır. Bir olan Tanrıya Abdullazadənin qələmində onlarla prizmadan baxılır.

Şairin Tanrıya, Yaradanına olan münasibəti müxtəlif zamanlarda insanlığın inanc və əqidə baxımından keçdiyi, yaşadığı bütün inam və tərəddüdünü özündə əks etdirir. Ədibin misralarında Tanrıya qəlbən, bütün varlığı ilə iananan, Yaradanını sevən və ona sığınan, tapınan, dua edən bəndə ilə yanaşı, hələ inancını tapa bilməyən, içində tərəddüdlər, şübhələr olan, eyni zamanda Tanrının varlığına həm də üsyan edən bir insanı görürük. Deməli, A.Abdullazadə qələminə aid olan ayrı-ayrı nümunələrdə Tanrıya münasibətdə qarşımıza çıxan ziddiyyətli fikirlərdə (yalvarış, heyrət, tapınma, ittiham, şükranlıq və s.) hardasa müəllifin Tanrıya subyektiv münasibətindəki fərqlilik yox, İnsan düşüncəsi və qəlbində Yaradana olan çoxsaylı yanaşmalar ifadə olunmuşdur və bu rəngarəngliyi və ziddiyyəti fərqli formalarda ədəbi materialda ifadə etmək bacarığı

müəllifin İnsandan yazarkən peşəkarlığından və bədii istedadının gücündən xəbər verir.

Arif Abdullazadənin “İlk bayraq”, “Ruhanı”, “Sözün düzü”, “Ömrün qürbəti”, “Ömrümə son söz”, “Elegiya”, “Ölü, diri ölümlər”, “Tanrımla bir gündə”, “Mənsiz qalanlara”, “Tanrı dünyası”, “Haqqın səhvi”, “Dünyanın haqq günü”, “Vaxtsız qonaq”, “Yeddinci qatda”, “Alın yazıları”, “Adam toplusu”, “Rəngli rəya” adlı şeirlərində, “Böyük şəhərlərin böyük dərdləri”, “Ulduzların karvan yolu”, “Cənnətdən məktublar”, “Son yolların sınağına son sözüm” və b. poemalarında şairin Allaha fərqli münasibəti, müraciəti və s. ifadə olunmuşdur. Bu poetik nümunələrdə folklordan, klassik ədəbiyyatdan gəlmə Allaha müraciət, eləcə də 60-cı illər poeziyamızçının xas olan Tanrı ilə “söhbətləşmə” tərzində yazılan şeirlərin kifayət qədər izləri müşahidə olunsada, Arif Abdullazadə kimsəni təqlid etmə, “öz tanrısı ilə özü danışır”:

Alınımdakı yazıların

Bir misrası Tanrıdandı,

Qalanını özüm yazdım. (Abdullazadə, 2003: 252)

və yaxud

Bu dolaşığı gerçəyi

bircə Yaradan bilir,

Bir də onun yazdığı

Alınımdakı bir misra. (Abdullazadə, 2003: 268)

Arif Abdullazadənin “Tanrı dünyası” adlı şeiri onun Uca Yaradana münasibətinin daha geniş şəkildə əks olunduğu nümunələrdəndir. Şeirdə oxuyuruq:

Hələ dinlərdən də, ayinlərdən də

milyon il qabaq

Tanrı həm yaşayıb, həm də yaşadıb.

Peyğəmbərin yoxsa, uydurmalısan,

Səsini, hissini uca Tanrıya

Onun nəfəsiylə uydurmalısan. (Abdullazadə, 2003: 175)

Bu şeir daha əvvəl adını çəkdiyimiz “Haqqın səhvi” adlı nümunə ilə müəyyən qədər yaxınlıq təşkil edir. Burada da şair tanrının hər cür din və ideologiyadan daha əzəli olduğunu, insanın tanrıya çatmaq, səsini duyurmaq üçün dinlər, əqidələr, hətta peyğəmbərlər uydurduğunu yazır:

Hələ Tanrının da öz tanrısı var,

Bütün kainatı ovcunda saxlar. (Abdullazadə, 2003: 175)

Bu şeirdə ədib deyir ki, insanların hamısının Yaradana münasibəti eyni olmur. Saf qəlblə iman gətirənlər, yaradanını məmnun edən, gözəl bir əxlaqın, saf və təmiz diləklərin sahib olanlar tanrının sevdiyi qullarıdır və Tanrı sevdiklərini Cənnətlə mükafatlandırır:

Səsin təmizdirsə, duyğun safdırsa,

Zərrədən bir işıq sözləndirib

Uzaq ulduzlara soraq aparar,

...Tanrının da günəş gözləri gülər... (Abdullazadə, 2003: 175)

2.7. Tənhalıq və təklik mövzulu şeirlər

Məlumdur ki, 60-cı illərdən başlayaraq poeziyada insanın onu əhatə edən mühit, ayrı-ayrı fərdlərarası münasibətlər, mövcudluğun və varlığın mahiyyəti tez-tez dilə gətirilir. İnsandan söz düşəndə artıq sözügedən dövrdə əvvəlki mərhələdəkinin əksinə insan kollektivin bir parçası, ümumxalq işinin yorulmaz bir hissəsi kimi qəbul olunan insan yada düşmür, onun yerini fərd və onun yaşantıları tutmuşdur. Fərdin ən gerçək yaşantısı kimi aparıcı şairlər daha tez-tez yalnızlıq, tənhalıq və təklikdən söz açmağa başlayırlar. Tənhalıq dərkedilməzlik, fərqlilik, ayrıcalıqla assosasiya olunduğundan A.Abdullazadə qələmində insan təkliyi Tanrının təkliyi ilə tez-tez müqayisə zamanı “Özü kainatda tək qaldığından \ Bizi də qoynunda təklədi dünya” kimi misralarda ifadə olunur.

Tənhalıq mövzusu şairin ilk çap olunmuş kitabı “Arzular”a daxil olan eyniadlı şeirdən başlayaraq, demək olar ki, bütün yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Müəllifin şəxsi həyatından və xarakterindən gəlmə tənhalıq, anlaşılmaqlıq, qəribəlik və qəriblik ab-havası zamanla onun poeziyasının ana xəttini təşkil edir. O insan təkliyini hər şeyə və hamıya münasibətdə açıqlamağa çalışır: “Tənhalıqın baxtı göydən uzaqdı”, \ “Tənhalıq dünyanın ilk

möcüzəsi”, \\ “Tənhalıq insanın öz içindədi”, \\ “Bu tənha dünyaya tənha gəlmişdim”, \\ “Elə tənhalıq da bir növ nəşədi” kimi A. Abdullazadənin müxtəlif şeirlərindən götürülmüş müxtəlif misralarda tənhalıqın şair qələmində necə qatılaşdığını aydın hiss etmək mümkündür. Nümunələrə baxdıqda şairin gah rəasional məntiqə sədaqəti, gah da qəlbın dərin və kövrək çırpıntıları sezilir, şair düşünür, lakin hissindən uzaqlaşmadan. Sanki onun qələmində bir çox mətləblər kimi tənhalıq da min bir çaları ilə önə çıxır. Son şeirlərində “Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə” deyən şair gah tənhalıqını qımayır, gah özünü uca Yaradanın tənhalıq qatı ilə bərabərləşdirərək ucalır, gah da tənhalıqına sığmır, təsəlli tapır. Maraqlısı budur ki, oxucu hər bir halda şairin səmimiyyətinə şübhə etmir. Altmışıncıların ümumi fikir axınından sapmasa da, Abdullazadə özünəməxsus deyim tərzii ilə “Hər şey gözəldir həyatda” və “Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə” dilemması arasında müxtəlif variyasiyalarda həyatı, insan yaşamını vəsf edir.

Nəticə

Tədiqatımızın nəticəsi olaraq söyləyə bilərik ki, göstərilən təsnifat A. Abdullazadə poeziyasında yer alan nümunələri tamamilə əhatə etmir. Bunlardan əlavə, onun yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan, şeir-sənət adamlarının həyatı, ana, ana dili və digər mövzulara dair çoxsaylı nümunələr də yer alır ki, onların bir qismi yuxarıdakı təsnifat daxilində öyrənilə və eyni zamanda müstəqil mövzu istiqaməti kimi də tədqiq oluna bilər. Arif Abdullazadə poeziyası fikir poeziyası olmaqla janr və obrazlılıq baxımından orijinallığı ilə seçilir. Onun poeziyasının qaynağında qədim folklor qatları və çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı çağdaş poeziyanın yeni çağırışları da yer almaqdadır.

Qənaətimizə görə, Arif Abdullazadə bir sıra ədəbiyyatşünasların da vurğuladığı kimi, daim inkişafda olan, son ana qədər axtaran bir şair idi. O daim inkişafda olsa da, siyasi ab-hava və ədəbi sifarişə tabe olmur. Bu səbəbdən də, demək olar ki, ilk işıq üzü görünən şeirlərindən başlamış son misralarına qədər yeni bir mövzu yoxdur. Təqribən 40 ildən artıq sürən yaradıcılığı boyunca şair ilk gəncliyində qədəm basdığı yoldan sapmır, onu maraqlandıran, marağında, axtarışında olduğu heç nəyi tərk etmir, əksinə daha böyük həvəs və inadla axtarır, dilə gətirir. Fikrimizcə, təmsil etdiyi

altmışıncılar nəslinin ruhunun tam dərki üçün A.Abdullazadə poeziyasının geniş öyrənilməsində fayda var.

Kaynakça

- ABDULLAZADƏ, Arif (1964). *Arzular*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- ABDULLAZADƏ, Arif (1969). *Hər yerdə, hər zaman*. Bakı: "Azərnəşr".
- ABDULLAZADƏ, Arif (1979). *Sevin Azərbaycanı*. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı.
- ABDULLAZADƏ, Arif (1986). *Duyum*. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı.
- ABDULLAZADƏ, Arif (1988). *Bəxtimizin kitabı*. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı.
- ABDULLAZADƏ, Arif (2003). *Tövbə duaları*. Bakı: "Çaşıoğlu".
- ABDULLAZADƏ, Arif (2020). *Qatarla uşmaqdan yorulan durna*. Bakı: "Mücrü" nəşriyyatı.
- AXUNDOV, Ağamusa (1991). "Dərin mənalar poeziyası". A.Abdullazadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Azərnəşr", s.3-8
- NƏBİYEV, Bəkir (1966). "Könüllərin dünyası". "Ədəbiyyat Qəzeti". (26 noyabr 1966), № 48, s.3
- YUSİFLİ, Vaqif (2014). "Arif Abdullazadə: Ədəbiyyatımızın cəfəkeşləri silsiləsindən". "Ədalət" qəzeti, (26 noyabr, 2014), s.6

Etik, Beyan və Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ilə ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ OBRAZLARDA TURANÇILIQ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəkillənməyə başlayan turançılıq məfkurəsi həm siyasi baxımdan həm də ədəbi baxımdan Türk Dünyasında; Osmanlı Dövlətində və Rusya İmperiyasının əsarətində olan türk xalqlarında sürətli bir şəkildə yayılmaya başladı. Qafqaz bölgəsinin mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda da bu siyasi və ideoloji düşüncə tez bir zamanda yayılmaya baş-ladı.

Bütün bunlar özünü Azərbaycan ədəbiyyatında da əks etdirməyə başladı. Türkçülük ideologiyasının qurucularından biri olan Əli Bəy Hüseynzadə bu ideologiyaya siyasi yön verməklə birlikdə ədəbi yazılarıyla da xalqı maarifləndirməyə çalışmışdır. XX. əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə romantizm cərəyanı olaraq da keçən türkçülük düşüncəsinə əsərlərində əsas mövzu olaraq yer verən ədiblər arasında Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Abdülxalıq Cənnəti, Əhməd Cavad, Hü-seyn Cavid və başqaları nümunə göstərilə bilər.

Yuxarıda adı keçən ədiblərdən biri də Hüseyn Caviddir. XX əsrin əvvəllərində türkçülük məfkurəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri Cavid yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Cavid qələmə aldığı əsərlərdə Böyük Turan ideologiyasına tez tez yer vermişdir. Ədib bunu yarattığı obrazlar üzərində oxuyucuya çatdır-mışdır. Bu obrazlar arasında xüsusilə “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Özdəmir”, “Oğuz”, “Altay”, “Piran” və başqaları nümunə göstərilə bilər.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
e-ISSN: 2651-5180
CİLT 6 / SAYI 2 / NISAN
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Huseyn AHMADOV

DR, Türkçe Öğretmeni,
h-ahm-dov1989
@yandex.com

ORCID ID: 0000-0002-
2676-9964

Güldeniz QOCAYEVA

Doç.Dr., Azərbaycan Milli
Bilimler Akademisi, ,
guldeniz-qocayeva@mail.ru
ORCID ID: 0009-0003-
7630-895X

Gönderim Tarihi
Recieved
27.03.2023

Kabul Tarihi
Accepted
27.04.2023

Atf

AHMADOV, Huseyn,
QOCAYEVA, Güldeniz
(2023). “Hüseyn Cavidin
Əsərlərindəki Obrazlarda
Turançılıq”, *Uluslararası
Türk Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 159-172.

DOI:
10.59182/tudad.1271767

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Bu tədqiqatda, Turan məfkurəsinin Hüseyn Cavid yaradıcılığı üzərindəki təsirinə və bunun nəticəsində yarattığı obrazlar üzərində təhlillərə yer verilmişdir.

Açar Sözlər: Osmanlı, Azərbaycan, Turançılıq, Türkçülük, Hüseyn Cavid, şeir, pyes.

TURANISM THROUGH THE LITERARY CHARACTERS BY HUSEYN JAVID

Abstract

The ideology of Turanism began to take shape from the beginning of the 20th century, both from a political and a literary point of view in the Turkish World; the Turkish people, enslaved by the Russian Empire, began to spread it rapidly in the Ottoman Empire. This political and ideological way of thinking affected on Azerbaijanian literary circumstance that is one of the centers of the Caucasus region.

Meanwhile, this new ideological trend appeared in Azerbaijani literature, too. Ali Bey Huseynzade, one of the founders of the ideology of Turkism, tried to educate people with his literary works along with giving a political direction to this ideology.

In the beginning of the 20th century, the literary history of Azerbaijan as a trend of romanticism and Turkicizm was the main theme in their studies which included writer and poets Abdulla Shaiq, Abbas Sahhat, Muhammad Hadi, Abdulkhaliq Janneti, Ahmed Ja-vad, Huseyn Javid and others.

Huseyn Javid is one of the writers mentioned above. In the beginning of the 20th century, the influence of the ideology of Turkism on Azerbaijanian literature also had an impact on Javid's creativity. Javid gave quickly place to the Great Turan ideology in his works. The writer conveyed this to the reader through his heroes. Among these characters, "Topal Teymur", "Sayavush", "Ozdemir", "Oguz", "Altay", "Piran" and others can be given as examples.

The paper deals with the analyse of Turanian ideology in Huseyn Javid's creativity by the images of his literary characters.

Key Words: Key Words, Key Words, Key Words, Key Words, Key Words.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində artıq nəzərdə tutduğu bir çox vəzifələri həyata keçirmiş yüzyaşlı panslavyanizm özünü tanıdaraq irəlilədiyi bir zamanda türk ziyalıları tərəfindən ona müqabil ola biləcək bir turançılıq ideologiyası hazırlandı. Əslində bu türk dünyagörüşü üçün

tanış olan və bir zamanlar türklərin etnik-sosial həyat tərzinin əsas prinsipi kimi fəaliyyət göstərən tarixin sonrakı mərhələlərində itirilən zehinlərdə mürgüləyən real anlama yeni bir ömür vermək cəhdi idi. Alman alimi H.Kohnun fikrinə görə, turançılıq ideologiyası heyramiz şəkildə romantik alman millətçiliyinə bənzəyirdi. “Xüsusən keçmişlə öyünmə, xarici təsirlərə qarşı irqin ortaq özəlliklərini, təmizliyini qorumuş olduğu antropoloji və tarixi bilgilərdən istifadə edərək bir ideal tip portreti yaratmaq əzmi”ni (Kohn, 2007: 183) H.Kohn turançıların əsas məqsədi kimi qiymətləndirirdi, fikrinə dəstək olaraq turançılığın ideoloqları kimi təqdim etdiyi türkiyəli yazıçı Xalidə Ədibin “Yeni Turan” əsərinin qəhrəmanını “mədəniləşmiş Atilla, yaxud Çiniz xan” adlandırır, Ziya Göyaltın 1911-ci ildə yazdığı “Türklərin vətəni nə Türkiyədir, nə Türkiyə, ədəbi bir ölkədir Turan” misralı şeirini misal çəkirdi (Karataş, 2013:42; Gökalt, 1976: 5).

1. Yaratdığı Obrazlarda Turançılıq İdeologiyası

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında bu idealın əks-sədası artıq özünü büruzə verməkdə idi və daha çox poeziyada türkcülük sırf patriotik mahiyyət daşıyır, açıq mənasiylə təbliğ olunurdusa, turançılıq bir ideya kimi rəmzi obrazlarda öz əksini tapırdı ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında “Turan” mövzusunun böyük sənətkarlıqla işlənmiş müxtəlif orijinal variantlarına rast gəlmək olar. Əlbəttə, bu sahədə Cavidin dünyagörüşünə türk ədəbi mühitinin təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır və turançılığın ilk dövrdən fəlsəfi-nəzəri əsasları kimi bədii-ideoloji prinsiplərinin də Türkiyə ədəbiyyatında şəkilləndirildiyini, özünü bir siyasi ideologiya kimi məhz burada təsdiq etdiyini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz (Osmanlı, 2010: 282). Sonralar hətta türkcülüyn əsas ideoloqu hesab edilən Ziya Göyalt “Türkcülüyn əsasları” əsərində Turan məfkurəsini bu ad altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda, harsda birləşdirəcək ülgü kimi xarakterizə edəndə belə, “kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ölkusunun gerçəkləşməsi mümkün olacaqdır”- deyirdi və bir zaman bu ideal uğrunda birləşən türklərin böyük dövlətlər quraraq, böyük nailiyyətlər qazanmalarının tarix səhifələrində qalan sübutları, onun fikrini haqlı çıxarırdı (Gökalt, 2011: 22).

1911-ci ildə Osmanlıda, “Gənc Qələmlər” mətbuat orqanı ətrafında birləşən bir qrup ziyalı, Yeni Lisan hərəkatını başladılar. Bu hərəkatın ab-havası özünün yeni ruhlı, milli, saf ana dilli, aktual problemlər daşıyan ədəbiyyatını tələb edir və bu yolda bütün ziyalıları mübarizəyə səsləyirdi (Korkmaz, 2005: 36) . Çox vaxt belə debatlar türk elmi-ədəbi fikrinin bütün sahələrini öz əhatəsinə cəlb edir və bu xüsusiyyətlərin vəhdəti “Vətən”, “Vətənin taleyi” mövzusunda müxtəlif ədəbi cərəyanların fikir birliyində cəmləyə bilirdi. Ədəbiyyatda yeni-yeni nəsilər, ədəbi axınlar, yeni üslublar, metodlar görünməyə başlayırdı. Türk ədəbiyyatında milli ovqatlı – simvolist üslub formalaşdı ki, burada da aparıcı rol Turan mövzusunun üzərinə düşmüşdü. Mövzunun işləkliyi elə konkret və bitkin mənalı simvolik obrazlar cəmləyirdi ki, bu obraza münasibət müəllif mövqeyinin ünvanı kimi doğrulurdu. Turançılıqla bağlı əsərlərdə “Qızıl Alma”, “Dəniz”, “Dağ” obrazları və bu obrazlarla bağlı mövzular daha çox işlənirdi. Bir çox türk şairlərinin, o cümlədən Ziya Göyälpin və Azərbaycanda Abdulla Şaiqin müraciət etdiyi Qızıl Alma kimi Dəniz, Günəş, Dan ulduzu və digər simvolik obrazların mənası türk tarixinin şanlı keçmişlə bağlı idi.

Qızıl Alma türklərin İslam bayrağı altında fəthlik yürüşlərini rənzələşdirirdi. “Osmanlı padşahları tarixi türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinə əskidən daha çox qüvvətli olaraq bağlanırkən İstanbul bu hakimiyyətin ilk mərhələsi və mərkəzi sayılırdı. Türk siyasət və fikir adamları arasında gələn bu milli və islami məfkurənin xalq kütlələrinə və əsgərlərə ‘Qızıl Alma’ adı və əfsanəsiylə yayılması çox diqqətəşayan İstanbulu simvollaşdırır və türklər üçün ona sahib olma əməlini təşkil edirdi.”(Göyälp, 1991: 38). Turançılığın ilk dövrlərində böyük Turan dövlətinin simvolu kimi ədəbiyyatda geniş mövqə qazanmışdı. Qızıl Alma türk birliyinin vəhdəti kimi islami inanclarla, bir çox məqamlarda Peyğəmbər hədisləriylə öz təsdiqini taparaq daha çox dinə söykənirdi. Turan mövzularında Qızıl Alma Turan dövlətinin rəmzi, bütün mütərəqqi baxışları özündə toplamış əsas şəhəri kimi təsvir olunsa da (Göyälp, 1991:38), hər halda ilkin real mənasındakı dini çalaların üstünlüyü şüurlara daha çox hakim kəsilmişdi. Bəlkə də elə bu səbəbdən idi ki, Turan mövzusunda daha çox qlobal milli birlik ideasını vəsf edən Hüseyn Cavid dövrünün çox populyar olan bu obraza müraciət etmədi.

“XVI əsrdə Sokullu Mehmet Paşa Hind okeanına hakim olmaq üçün Suveyş kanalını açmaq qərarında idi. Fəqət ilk təşəbbüsü Don-Volqa kanalı üzərində həyata keçirdi. Qara və Xəzər dənizlərini bir kanalla birləşdirmək fəaliyyətinə girişdi. Bu sahədə Türkünən ilə birləşmək: Avropa cəbhəsində davam edən mücadilə əsasında daim dövləti çətinliklərə salan İrana qarşı da müyəssir bir çarə tapmaq, nəhayət, şimal türklərini qorumaq Okeanlara qarşı əski Orta Asiya – Uzaq Şərq karvan yolunu canlandırmaq və Rus yayılışına da sədd çəkmək mümkün olacaqdı”¹ (Turan, 2003: 337). Lakin yenə də Qərb müdaxiləsiylə baş tutmayan bu arzu Turançı ədəbiyyatda türklüyün xilas yolunun ideali kimi dənizlə simvolikləşdirilmişdi. Turançılığın təsəvvürünə görə “Dənizdən Dənizə” hüdudlanan böyük Turan ölkəsinin rəmzlərindən biri də dəniz idi. Təsadüfi deyildir ki, Cavidin Səyavuşu sonralar “Dənizsiz bir ölkə çıxılmaz qəfəs, Havasız bir məhbəs, alınmaz nəfəs” – fikriylə çıxış edəcəkdə. Tələtmü dənizdə fırtınaya düşmüş qayıq sakinlərinin simasında çalxanan, ayrı düşmüş, taqətdən salınmış türk dövlətini təsvir edən müəlliflərin əksərən, o cümlədən Yurdaqulun, “Gəmiçi”, Yəhya Kəmalın “Dəniz türküsi” və Cavidin “Dəniz tamaşası” şeirləri eyni mövzuda idi. Lakin ideyanı ifadə təzi hər bir romantikin bədii üslubundan asılı olaraq özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Əgər M.Yurdaqul təlatmlü dənizlə tənha çarpışan qayıqçını:

“Sən bir atəş önündəki əsgər kibi erkək ol!

Neçə qanlı cənglər görmüş bayraqları xatırla,

Və kəndini igidliklə sonra fəthə hazırla” (Yurdakul, 1979:125)

– deyə mübarizəyə səsləyirsə,

Yəhya Kamal:

“Yürü hür rə maviliyin bittiği sonhadda kadar,

İnsan aləmdə hayal eddiyi müddətə yaşar” (Kəmal, 1974: 97)

–deyə bir dekodentist kimi öz fikrini bildirirdisə, Cavid öz şerində bu ümidin işığını yenə kökünə, özünə qayıtmaq, öz özünə qayıtmaqla daha güclü olmaqda görürdü:

Bora şiddətlə hayqırır daim

¹ Aktaran: Güldeniz Qocayeva

Göy guruldar dəniz də çağlardı.
Yalvarıb haqqa dinli ya dinsiz
“Allah-Allah!” səsiylə doldu dəniz.
Bu keşakeşdə, möhtəşəm məğrur,
Qoca, səksən yaşında bir sima,
Ulu bir dağ mətanətiylə vəgur
Qoca bir türk edib namazı əda;
Vird oxur, haqqa eylər ərzi-niyaz
Bəlkə, dağ sarsılır, o sarsılmaz.
Onca təsir yok bu tufanın
Parlayır qəhrəmanca nasiyəsi
Onun çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
Öylə daim mühib, ağır, düşkün,
Baxınırkən əzər mühiti bütün
Göydən ayrılmayan alovlu gözü
Saçar ətrafa şöleyi-iman.
Budur ancaq duası, virdi sözü
“Ey böyük tanrı, Ey böyük yaradan!
Hər bələdan əsirgə yurdumuzu,
Kamiran eylə şanlı ordumuzu!” (Cavid, 2005: 57-58)

1912-ci ildə yazdığı bu şeirində Cavid böyük Turan elinin sakininə inamla yanaşır və əzminə inanırsa, həmin ildə yazdığı “Sən nəsen, kimsən?” – deyən ariflərə” şeirində bu birliyi məhv edən fərdiyyətçilik, təriqətçilik, dini təəssübkeşliyin bu böyük vətən amalının ümidlərini boşa çıxara bilən ən qorxunc amil kimi tənqid edir. Cavid üçün “Turan” milli birlik amalı idi və din, məzhəb vəhdətinin müdaxiləsi bu parlaq amalın məhviniyə apara bilərdi. Şairin sənət idealı Turanlı qəhrəman idi. Yalnız özünü dərk yoluyla ümumbəşəri məhəbbət əzmiylə vahid Vətənin hüdudsuzluğunu,

varlığını xoşbəxtliyini dərk etməliydi. Şair “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində öz qəhrəmanını həm xristianlığın, həm islamın yüksək kamilliyini özündə birləşdirmiş və bütün dinlərin fəvqündən dünyanı məhəbbət və iman gözüylə seyr edən Şeyx Sənanı turanlı kimi təqdim edirdi:

Səni annən doğurdu Turanda

Yaşadın bir zaman da İranda

Qəsd-i-irfan için, fəzilət için

Sonra İrani tərək edib gəldin

Ərəbistanı ixtiyar etdin. (Cavid, 1984:38)

Əsərin qəhrəmanı Sənanın sonrakı mənzillərində, İran və Ərəbistanda türklər çoxdur. Sənanın kamillik qayəsi, bəsirət gözü kimi simvollaşmış Xumar da ona türk dastanlarında olduğu kimi buta verilir. Gürcüstanda onu ölümün pəncəsindən qurtaran, ilk ülfət bağladığı gənclər Özdəmir, Oğuz da türkdürlər. Yəni Şeyx Sənanın bir qəhrəman kimi ümumiləşən, romantik-fəlsəfi tutumunun turanlılıqdan doğduğu, milli xüsusiyyətlərinə, millətində sadıq bir türk xisləti daşdığı da nəzərə çatdırılır. 1914-cü ildə yazılmış bu əsərdə Cavidin turançılıq məfkurəsinin nikbin notlarına kökləndiyi aydın duyulur. Lakin sonralar I Dünya müharibəsinin acıları, Türkiyənin bir dövlət kimi dağılmaq təhlükəsi, şanlı türk tarixinin nüfuzunu itirib acizləşmək qorxusu Cavid yaradıcılığında simvoliklikdən daha çox real, üsyankar, tənqidi mahiyətdə öz əksini tapdı. “Türk əsirləri”, “Hərb və fəlakət”, “Qüruba qarşı” və s. şeirlərdə Turanın keçmişinə nostalji münasibət, təəssüf ön plana keçir.

Bir zamanlar şərəfli Turanın

O Cahan gəriyi-qovğanın

Qəhrəman bərgüzidə övladı.

Türklərin sanlı, şanlı əcdadı,

Saldırıb titrədirdi yer yüzünü

Hökm edər dinlədirdi hər sözünü.

Nə zaman kişnəşəydi türkün atı,

Qırılırdı bir ölkənin qanadı.

Həp krallar, prinslər, xanlar

Ulu şahlar, kibirli xaqanlar

Papalar, həp xəlifələr hər gün,

Diz çökürlərdi türkə qarşı bütün. (Cavid, 2005: 51)

Sonrakı dövrlərdə, türkçülüyn mərhələli dönəmində turançılığın siyasət meydanından arxa plana keçirilməsi, yəni bu hərəkətdə turançılığın yalnız mədəni bir birliyə vasitəçilik göstərə biləcək uzaq strateji ideal kimi qiymətləndirilərək nisbətən fəaliyyət sahəsindən uzaqlaşdırılması Cavidin romantik poeziyasında öz izlərini bürüzə verirdi. 1918-ci ildə yazdığı məşhur “İblis” faciəsində şair öz qəhrəmanının diliylə türk dövlətçiliyinə münasibətini belə bildirirdi:

Əfsus ki, heçdir sonu türk ordusu varsın,

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,

İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,

Turanı basıb bağrına Altaylara çıxsın,

Mümkün deyil əsla olamaz naili-amal

Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış.

Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.

İdrakı sönik başçıların qəfləti ancaq,

Etmış, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.

Turana qılıncdan daha ulu qüvvət

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət. (Cavid, 1984: 178)

Əlbəttə, bu acı təəssüf hissənin arxasında artıq fəaliyyətinin üçüncü fazasını – aqressorluq dövrünü yaşayan panslavyanizmin qalib gücü müqabilində gənc türkçülük hərəkətinin göz önündəki geriliyi, pərakəndəliyi və zəifliyi dayanırdı. Lakin bununla belə gələcəyə inam, ümid işığı kimi mədəniyyət adına bürünüb türkçülüyn hərəkət proqramında öz vaxtını gözləyən Turan amalına Cavid yenə laqeyd qalmırdı. Neçə il sonra 1926-cı il Bakıda keçiriləcək Türkoloji qurultay ərəfəsində 1925-ci ildə yazdığı “Topal Teymur” dramı da bu ideyaya layiqli ərməğan oldu. Cavid öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq

qalaraq yenə də məsələyə analitik yöndən yanaşmış, türk milli dövlətçilik prinsiplərinin mahiyyətinə varmağa çalışmışdı. Əmir Teymur bir obraz kimi dünya ədəbiyyatında yeni deyildi və müxtəlif yozumlarda bədiiləşdirilmişdi. Milliyyətçi və qatı millətçi hərəkatların qarşı-qarşıya dayandığı XIX əsrdə qədim xalqların şərəfli qəhrəmanlıq tarixçələrinə, müxtəlif yazılı abidələrə, hekayələrə yenidən müraciət olunması təbliğat vasitəsi kimi geniş yayılmışdı və sanki bu tarixi-bədii nümunələr, mətnlər arasında da bir qarşıdurma yaranmışdı. Məsələn, panslavyanizmə, xüsusilə rus millətçiliyinə ilham verərək yol göstərən ən önəmli amillərdən biri kimi müxtəlif slavyan və Avropa dillərinə tərcümə olunaraq əldən-ələ gəzən “Böyük Pyotrun vəsiyyətləri” idisə, bunun qarşılığı kimi Əmir Teymur haqqında bir çox orta əsrlər tarixçilərinin əsərləri və əmirin özünün vəsiyyətləri Türkiyədə üzə çıxarılaraq dəfələrlə dərc edilmiş, müxtəlif dillərə çevrilərək yayımlanmış, Teymurləngin həyatı və fəaliyyəti ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən bir mövzuya çevrilmişdi. Avropa ədəbiyyatında isə hələ İntibah dövründən başlayaraq bir çox yazıçılar (K.Marlo. “Tamerlan”, P.Kornel “Atilla”, J.Rasin. “Bayazid” və s.) bəzən ciddi təhriflərlə olsa da, türk hökmdarlarının xüsusilə Teymurləngin ziddiyyətli və əzəmətli obrazını yaratmış və onu, demək olar ki, despotizmin simvoluna çevirmişdilər. Türkçülüyün öndəri Əli bəy Hüseynzadənin 1908-1910-cu illərdə hissə-hissə “Tərəqqi”, “İrşad”, “Həqiqət” qəzetlərində çap olunmuş və böyük populyarlıq qazanmış “Siyasəti-fürusət” siyasi pamfletində də Teymurun dililə unudulmuş şərəf tarixinə işarə edilmişir: Əmir Temur əsərdə istehzayla: “Əfkarımı layiqilə anlamaq üçün “Tuzikat” qanunnaməsilə bərabər özüm qələmə aldığım “Sərgüzəşt və tərcümeyi-halı”-mı mütalə etməli idin! Türkcə oxumaq bilməyirsən, bu əsərimin farsiya və firəng dillərinə dəxi tərcümələri vardır.” Əli bəy Hüseynzadə bu əsərini turançılığın bir siyasi ideologiya kimi təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə qələmə almışdı və onun qəhrəmanı Nəzərimdə cahangirlik bir şəxsin bütün aləmə hökümferma olmasından ibarət deyildi. Məncə, cahangirlik rub’i-məskuni mühəzzəm bir dövləti-vahidə halına qoyub, ümumi insanların hökumət və sərhəd üçün etdikləri cəng və cidalara və bunların nəticəsi olan pərişanlıqlara birkərrəmlik ilə-əbədə xatimə çəkmək idi” (Hüseynzadə, 1994: 76) - deməklə özünün irqçilik, millətçilik ruhundan uzaq olub, bütün insanların ümumi bir qayda-qanun altında, rifah içində yaşaması üçün çalışdığını bildirirdi. Həmin dövrlərdə Ə.Hüseynzadənin “Siyasəti-

Fürusət” əsəri uzun zaman Teymur obrazının bədiiləşdirilməsi sahəsində ilk, həm də yeganə addım olaraq qaldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk ziyalığı İldırım Bayəzidin məğlubiyyətinin səbəbkan kimi bir çox hallarda Teymur mövzusunda qısqançlıqla yanaşırdı. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin acılıqları, məğlubiyyət bədbinliyi və pərişanlığı, Turan, o cümlədən Əmir Teymur mövzusunda bir müddət kənarda saxlasa da, yeddi ildən sonra Cavid yenidən bu mövzuya qayıtdı, həm də bu dəfə onu düşündürən məsələlər bu yeni əsərdə daha aydın öz ifadəsini tapmışdı:

“Yıldırım -Düşünəcək bir şey yox əvət qalibsən. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (Acı bir köks keçirdikdən sonra çox mütəəssir və şiddətli) Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.

Teymur - Heç maraq etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, mən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə, sənin kimi bir kor, mənim kimi bir topal müvəllət olmazdı” (Cavid, 1984: 149).

Əlbəttə, Cavidin Teymurləngin diliylə söylədiyi bu fikrin sonralar aforizmə çevrilməsi onun universal-fəlsəfi mahiyyətlə bağlıdır, bir də belə bir ovqat aqibətində İstanbulun fəthini düz yarım əsr geri salmaqla düşməni sevindirməyin, iki böyük hökmdarın döyüşə-döyüşə bir-birlərini, xalqlarını zəif salmasının, qan bahasına qazanılmış qələbənin kiməsə şərəf gətirməyəcəyini bilə-bilə təkəbbürün güdazına getmənin, mənəvi məğlubiyyət acısını özündə yaşadan türk tarixində 1402-ci il, 28 iyul müharibəsi ilə tanınan hadisə ilə də bağlı idi və bu da məsələnin hələ bir tərəfi idi. Əsas mahiyyəti isə Cavid daha dərin poetik qatlarda gerçəkləşdirilmişdi.

Təkcə elə ideya-bədii keyfiyyətlərinə görə Cavidin ən yaxşı əsərlərindən hesab oluna biləcək “Topal Teymur” pyesinin dərin mənə qatları yazıçının çox incəliklə aşılamağa çalışdığı bir ideyanı da özündə doğrultmuşdu; Kültür (“bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, dil, iqtisadiyyat, texnika ilə bağlı yaşayışlarının uyumlu-ahəngdar bir bütünü nəzərdə tutulur”) - Z.Göyalp (Göyalp, 1991:40) ilə mədəniyyət toqquşduqda, hətta eyni xalqlar arasında olsa belə, daha milli olan kültür qalib gəlir. Ziya Göyalp bu məsələni türkçülük cərəyanının proqramı sayılan “Türkçülüyn əsasları” əsərində çox dərinləndirən araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdi: “İnsanda ağıl nədirsə,

cəmiyyətdə də mədəniyyət odur. Fərddə xarakter nədirsə, toplumda da kültür odur. Buna görə ağıl həddindən artıq, mədəniyyəti zəif bir millətlə milli kulturu pozulmuş, ancaq mədəniyyəti yüksək olan bir millət siyasi savaşa girəndə kulturu güclü olan daim qalib gəlmişdir” (Göyalp, 1991: 48). Ziya Göyalp daha sonra göstərirdi ki, türkçülüyn qalib gəlməsi üçün hələ ilk öncə türk xalqları öz milli kultürünü dərk etməli, fəaliyyətlərini bu yönə yönəltməlidirlər ki, sonda mədəni (yalnız mədəni bir birlik) Turan birliyindən damşmaq mümkün olsun. Pyesdə kulturu Əmir Teymurun, mədəniyyəti Sultan Bayəzidin simasında qarşılaşdıran Cavid, milli kültür əsaslarını isə Teymurun “Tuzikat” qanunnaməsində (Əmir Teymurun vəsiyyətləri nəzərdə tutulur-G.Q.) görürdü. Çünki Əmir Teymurun “vəsiyyətləri” türk xalqlarının tarix boyu öz təsdiqini qələbələrdə tapmış dövlətçilik ənənələrinə söykənirdi və özünü fəaliyyətdə sübut etmişdi.

Müəllif “Tuzikat”dan irəli gələn məsələləri pyes boyu hadisələrin üç mərhələli gedişində gerçəkləşdirir; 1) Ölkə daxili qanunlar və onların Teymur səltənətində hamı tərəfindən qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilməsi, 2) Hərb qanunları, 3) Bu qanunların maddə-maddə pozulmasının İldırım Bayəzidin məğlubiyyətini labüdləşdirməsi. Cavid özünə məxsus yüksək sənətkarlıqla ilk növbədə Teymur obrazının funksional məhiyyətini tarixi, sosial-psixoloji baxımdan bütün təfərrüatıyla işıqlandırmaqla qarşıya qoyduğu məqsədi doğrulda bilmişdir. Teymur siyasi fəaliyyətində dövlət işlərində təbəsinə, ətrafındakılara münasibətdə sayıq, zəhmli olduğu qədər də, diqqətli və qayğıkeşdir. Onun müraciətlərində, xüsusilə qadınlara nəvaziş, zəriflik və mədənilik hiss olunur. (“Dilşadı çox həyəcanlı görürəm”, “Heç sıxılma, Almas, səni üzən düşüncələr çox çapıq gedər”. “Qəhrəman Sabutay”, “İgid Ağbuğa”və s). Çünki özünün məhəbbəti və qayğısı əvəzində yaxınlarının ona sadıq olduğunu, sevgi və hörmətlə yanaşdığını bilir. Ətrafındakılar ona qorxudan daha çox inam, etibar edər və bu inamdan doğan məhəbbətlə yaşırırlar. Bu xüsusiyyət sınaqlardan çıxmışdır. Hökmdara inam və sədaqət qədimdən bəri türk fəthlərinin yenilməzliyini şərtləndirən əsas amillərdən olmuşdur. Teymur əsərdə çox sadə, sadəliyi qədər böyük, səbrli, iradəli, tədbirli bir hakim, bütün işlərində gənəşikli, siyasətində ədalətli olmağa çalışan bir dövlət başçısı kimi təqdim olunur. O özü haqqında çox az danışır, xarakterik xüsusiyyətləri baş verən hadisələrə və ətrafındakılara münasibətində üzə çıxır. Teymur bir qəhrəman kimi strukturu pozulmamış vahid türk dünyasının

spesifikasını özündə yaşadan simvolik obrazdır, ideal Turan dövlətinin idarəçiliyinin simvolik modelidir və onun missiyası bu dövlətçiliyin konkret konturlarını açıb göstərməkdən ibarətdir. O, bir dövlətin ictimai-siyasi, etik-mədəni quruluşunu və mental psixologiyasını özündə daşımaqla fərdi keyfiyyətlərdən yuxarıda dayanır, nizamlı qanunların hökm sürdüyü ölkənin inkişaf fəaliyyətinə hərəkət verən əsas qüvvəyə çevrilir. O, qanunçuluğun rəmzidir və onun nəzərində dövlətin qanunu hər bir fərdin həyat qanunudur və ondan kənarında yaşayış normativləri ola bilməz. *“Hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir”* (Cavid, 1984: 106), yaxud *“Zavallı Mamay xan, zavallı! Yarın onun kor gözlərini açaram. Görünür ki, o məmləkətin qanunlarını unudur”* (Cavid, 1984: 102). Əmir Teymurun ömrünün bir qayəsi var; hər kəsin ayrılıqda və hamının ümumilikdə həyat ideallarının, amallarının birləşdiyi və hamının bütövlükdə olduğu kimi, hər bir şəxsin də ayrılıqda özəl yeri, mövqeyi olan qanuni bir məmləkət vardır ki, özündən əvvəlki nəsillərin çoxillik təcrübəsi ilə yaradılmış, hər bir xırdalıqları belə diqqətlə öyrənilib müəyyənləşdirilmiş bu məmləkətin qanunauyğun inkişafını heç bir maneə saxlamamalıdır. Tarixin bu cür tanıtdığı əsl Teymurləngin orijinal obrazını olduğu kimi səhnədə canlandırması Cavid romantizminin sənət dili idi. Əsərdə Teymur “Tuzikat” qanunlarının canlı daşıyıcısı kimi təqdim olunur və təkcə o deyil, onu əhatə edənlər də “Tuzikat”ın psixoloji-etik ovqatına köklənərək bu qanunların fəaliyyətinə xidmət göstərirlər.

“Teymur: Xeyr, Mamay xan aldanır. O düşünür ki, rəncbərlər sıxıldıqca dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur. Və bu pozuqluq da məmləkətin pərişanlılığına səbəb olur” (Cavid, 1984: 103).

Bu fikirlər Əmir Teymurun “Tuzikat”ında belə təqdim olunur:

“Əmr elədim: rəiyyətdən alınan mal və xərac o miqdarda olmalıdır ki, rəiyyətin vəziyyətinin pisləşməsinə və məmləkətin viran edilməsinə səbəb olmasın. Çünki rəiyyətin vəziyyətinin pislili xəzinənin məhv olmasına bərabərdir. Xəzinənin soğulması hərbiçilərin dağılıb getməsinə səbəb olacaqdır, hərbiçilərin dağılıb getməsi isə səltənətin qüdrətini məhvə aparacaqdır”. (Osmanoğlu, 1991: 97).

Nəhayət, Turançılıqda kültür və mədəniyyət qarşıdurmasının maraqlı həlli Cavidin 1932-ci ildə Firdovsinin 1000 illik yubileyi

ərəfəsində “Şahnamə” mövzusunda götürülmüş “Səyavuş” pyesində öz əksini tapmışdı. İranla Turan arasında özünü təsdiq etməyə heç cür nail ola bilməyən Şahnamə qəhrəmanı Səyavuş, Cavidin əsərində iki mədəniyyətə çevrilmiş kultür arasında hər iki kultürün spesifik xüsusiyyətlərini birləşdirən Azərbaycanın timsalı kimi çıxış edir. Əsərin qəhrəmanının nəhayətdə məhv olması şairin öz daxili təbəddülatlarının, ümitsizliyinin simvolu kimi ifadə olunsa da, Cavid dühası yenə də sondakı Altay, Piran kimi rəmzi obrazlarla gələcəyə inam, ümid yeri qoyur.

Bütün ədəbi fəaliyyətləri boyu yaratdığı bu obrazlarda və əsərlərində Türk dünyası, türk milliyətçiliği ve Turançılığa daha çox yer verməsi Cavidin həyat yoluna mənfi mənada təsir etmişdir. Beləki sərt Stalin rejmi dönməsində belə yaratdığı obrazlarda türkçülüğü tərənnüm etməyə davam etmişdir. Nəticədə isə repessiyaya məruz qalmışdır.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində başlayan romantik türkçlük idologiyası Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrini də öz təsiri altına almış. Bu ədiblər arasında xüsusi yeri olanlardan biri də Hüseyn Caviddir. O, yaradıcılığı boyu müxtəlif məqamlarda, müxtəlif münasibətlərlə müraciət etdiyi Turan mövzusunun istər siyasi, istər mədəni sahədə bütöv türk xalq-larının əbriyini fikir, irəliləyış, ideal uğrunda mübarizə birliyinin timsalı olaraq təsdiqləyirdi və bütöv vətənin simvolu kimi onun qələbəsini türk xalqlarının vəhdətində görürdü. Bu səbəbdəndir ki, bu mövzunu ədib əsərlərində tez tez dilə gətirmiş və sadəcə oxuyucunun ədəbi görüşünü deyil, eyni zamanda da tarixi Turan məfkurəsinin oyanması və ya inkişafı üçün çalışmışdır. Bunun zaman zaman Topal Teymur, Yıldırım Bəyazıt, Şeyx Sənan kimi obrazlar vasitəylə dilə gətirmişdi.

Hüseyn Cavid vətənin, millətin uğurlu gələcəyi yönündə qardaş birliyini yeganə nicat yolu saymış və yurdunun övladlarına bunu təlqin etməyə çalışmışdır. Ədibin seçdiyi bu yaradıcılıq yolu sərt kommunist rejimində də davam etmişdir. Edilən bütün təzyiqlər rəğmən ədəbi yolundan dönməyən Cavid, sonda represiyaya məruz qalmışdır.

Kaynakça

- CAVİD, Hüseyn (1984). *Əsərləri*, c. I-II., Bakı: Yazıçı.
CAVİD, Hüseyn (2005). *Əsərləri*, c.I., Bakı: Lider Nəşriyyatı.

- GÖKALP, Ziya (1976). *Kızılelma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKALP, Ziya (2011). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: İnkilap.
- GÖYALP, Ziya (1991). *Türkçülüğün Esasları*, Bakı: Maarif.
- HÜSEYNZADƏ, Əlibəy (1994). *Siyasəti-Furusət*, Bakı:
- KARATAŞ, Cengiz (2013). “Turancılık Mefkûresi Bağlamında Halide Edib’in *Yeni Turan*’na Dair”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20, I, s.39-52.
- KEMAL, Yahya (1974). *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Baha Matbaası.
- KOHN, Hans (2007). *Panslavizm ve Rus Milliyetçisiği*, İstanbul-İlgi Kültür Sanat.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). “Cumhuriyet Döneminde Din Anlayışı”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 637, s. 34-41.
- OSMANLI, VƏLİ (2010). *Azərbaycan Romantizmi*. Birinci Cild, Bakı: Elm.
- OSMANOĞLU, M., (1991). *Əmir Teymurun vəsiyyətləri*, Bakı: Azərənəşr.
- TURAN, Osman (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul-Ötüken.
- YURDAKUL, Mehmetemin (1979). *Türk Sazı*, İstanbul: Atlas Kitapevi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu’nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

SOVYET DÖNEMİ KAZAK EDEBİYATI DERS KİTAPLARINDA MİLLİ VE MANEVİ DEĞERLER¹

Bu araştırmanın temel amacı Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarının milli ve manevi değerler açısından incelenmesidir. Bu incelenme sırasında hangi milli ve manevi değerlerin ön plana çıkarıldığı sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada öncelikle kavramsal çerçevede değer kavramının tanımı ve değerlerin sınıflandırılması konusuna yer verilmiştir. Tüm bunlar konunun hangi açıdan ele alındığını, ne şekilde değerlendirildiğini gösterir. Sonrasında ise elde edilen en eski dönemden (1937) itibaren kullanılan Kazak Edebiyatı ders kitaplarında tespit edilen milli ve manevi değerler farklı başlıklarda örneklendirilerek verilmiştir. Bu örnekler kitaplarda şiirler, destanlar, masallar, öğüt ve öyküler, romanlar şeklindeki metinlerden alınmıştır. Çalışmada milli ve manevi değerler kahramanlık ve vatan, milli birlik ve ortak gelecek, aile ve gelenekler, dini değerler başlıklarıyla ele alınmış ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Sovyetler Birliği, Kazak edebiyatı, eğitim sistemi, milli ve manevi değerler.

**NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES IN
SOVIET PERIOD KAZAKH LITERATURE
TEXTBOOKS**

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
e-ISSN: 2651-5180
CİLT 6 / SAYI 2 / NISAN
2023

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**
Umsunay
ZHUMASHEVA

Akdeniz Üniversitesi
Manavgat Turizm
Fakültesi Turizm
Rehberliği Bölümü,
umsunay@akdeniz.
edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-
0910-790X

**Gönderim Tarihi
Recieved**
04.03.2023

**Kabul Tarihi
Accepted**
27.04.2023

Atıf
ZHUMASHEVA,
Umsunay (2023).
“Sovyet Dönemi Kazak
Edebiyatı Ders
Kitaplarında Milli ve
Manevi Değerler”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2),
173-212.
DOI:
10.59182/tudad.1260016

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

¹ Bu çalışma yazarın henüz tamamlanmamış olan “Türkiye, Kazakistan ve Rusya’daki Ortaöğretim Edebiyat Kitaplarının Değerler Açısından Karşılaştırmalı Analizi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

The main purpose of this research is to examine the Kazakh Literature textbooks of the Soviet period in terms of national and spiritual values. During this examination, an answer was sought to the question of which national and spiritual values were brought to the fore. In the study, the document review method, one of the qualitative research methods, was used. In this study, first of all, the definition of the concept of value and the classification of values are given in the conceptual framework. All these show how the subject is evaluated. Afterwards, national and spiritual values determined in Kazakh Literature textbooks used since the earliest period (1937) were given by exemplifying under different titles. These examples are taken from texts in the textbooks in the form of poems, epics, fairy tales, advice and stories, and novels. In the study, national and spiritual values were discussed and examined under the titles of heroism and homeland, national unity and common future, family and traditions, religious values.

Key Words: literature, Soviet Union, Kazakh literature, education system, national values, moral values.

Giriş

Bir toplumun sosyokültürel yapısının şekillenmesinde o toplumun sahip olduğu değerler ve değerlerin oluşumu büyük önem arz etmektedir. Toplumsal değerlerin oluşumunda, eğitim ve öğretim süreci etkili bir rol oynamaktadır. Eğitim ve öğretim süreci içinde özellikle kültürel unsurların yoğun bir şekilde yer aldığı tarih ve edebiyat alanındaki müfredat ve bu müfredata dayalı olarak verilen dersler, toplumdaki değerlerin korunmasını ya da oluşturulmasını sağlar. Bu çalışmada Sovyetler Birliği döneminde Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki orta öğretimde okutulan Kazak Edebiyatı ders kitaplarındaki milli ve manevi değerler incelenmiştir. Sovyetler Birliği egemen olduğu coğrafyalarda siyasi, ekonomik ve sosyokültürel boyutta köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Sosyalist bir devlet ve toplum oluşturmak amacıyla Sovyetler Birliği çatısı altındaki tüm toplumlar, ideolojik bir sistem içinde yeniden şekillendirilmişlerdir. Bu sürecin en etkili araçlarından biri de şüphesiz ki eğitim olmuştur. Sovyet sisteminde Sovyet insanı yaratma amacıyla oluşturulan eğitim politikaları içinde yerel ve milli kültürlere ait öğeler de ön plana çıkarılmış ve bu süreçte bir araç olarak da kullanılmıştır. Sovyet döneminde okutulan Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer alan örnek metinlerde Kazak kültürüne ait pek

çok örneğe yer verilmiştir. Ayrıca hem geçmişte hem de günümüzde Kazak milli kültürünün en önemli isimleri olarak bilinen pek çok yazarın, ozanın ve şairin metinleri de Sovyet dönemi ders kitaplarında yer almıştır.

Bu çalışmada, Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer alan metinler içinde hangi milli ve manevi değerlerin işlendiği ve ön plana çıkarıldığı sorusuna cevap aranmıştır. Bu kapsamda 1937 ile 1991 yılları arasında orta öğretimde okutulan tüm Kazak Edebiyatı ders kitapları incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi ve betimsel içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada incelenen ve kullanılan kaynakların çoğunluğu, bu çalışma açısından birincil kaynaklar olan ders kitapları olmuştur. Sovyet dönemindeki sıkı sansür ve denetim mekanizmasının olduğu varsayımından hareketle bu dönemde müfredatta yer alan ders kitaplarının doğrudan Sovyetler Birliği'nin Kazakistan'daki eğitim politikasını yansıttığı kabul edilebilir. Ancak Sovyet döneminin tamamında yeknesak bir eğitim ve kültür politikası olmamıştır (Düğen, 2021:1517). Bu durum dikkate alınarak farklı dönemlerdeki Kazak Edebiyatı kitapları incelenmiştir. Bu bağlamda 1930'lu yıllar, İkinci Dünya Savaşı yılları ve Stalin dönemi, Stalin sonrası dönem ve ideolojik baskının yumuşadığı 1980'li yıllara ait kitaplar incelenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde değer kavramı ve değer kavramının tasnifiyle ilgili Batı literatürü ve bu literatüre ilişkin Türkçe literatür incelenmiştir. Böylece değer kavramına ilişkin temel tanımlar, tasnifler ve bu tasnifler içinde milli ve manevi değerlerin yeri değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Sovyet dönemindeki Kazak Edebiyatı ders kitaplarındaki milli ve manevi değerlere ilişkin örnekler incelenmiştir. Bu bölümde milli ve manevi değerlerle ilgili olarak; kahramanlık ve vatan, milli birlik ve ortak gelecek kaygısı, aile ve gelenekler, dini değerler ve bu kavramları ifade eden örnekler yer almıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenen ders kitaplarında milli ve manevi değerlerin yer aldığı metinler dışında farklı konuların ele alındığı metinler, şiir ve romanlar da bulunmaktadır. Örneğin, Sovyet ideolojisine, Stalin'e ve Lenin'e övgü şiirleri, aşk, tabiat ve hayvanlar ile ilgili şiirler, iyilik ve kötülük, dostluk ve düşmanlık gibi konulardaki Kazak atasözleri ve deyimler, çeşitli bilmece de yer almıştır. Bunların yanı sıra Lenin'in farklı konulardaki yazıları, Şokan

Velihanov'un mektuplaşmaları ve yazıları, Rus ve İngiliz yazarlarının farklı konulardaki yazılarının yanı sıra Özbek ve Kırgız edebiyatı yazarları ve onların eserlerinden parçalar verilmiştir. Fakat bu çalışmada söz konusu metinlerden örnekler verilmemiş sadece ele alınması ve incelenmesi amaçlanan milli ve manevi değerler kapsamında örnekler verilmiştir.

1. Değer Kavramı

“Değer” kavramı çok geniş bir kullanım alanına sahiptir ve doğal olarak bu durum onun sözlük anlamının farklılığına yansımıştır. Değerler konusu bilimsel olarak ilk felsefe alanında ele alınmıştır. Daha sonra psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi birçok farklı disiplinlerde ele alınan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sosyal bilimlerde değer kavramının tanımı ilk kez 1918 yılında Znaniecki tarafından yapılmış ve güçlü olmak, kıymetli olmak anlamına gelen Latince “valere” kökünden türemiştir (Leichtentritt-Rettig, 2001:150).

Değerler bizim yaşamımızı, davranışlarımızı ve günlük hayatımızda aldığımız kararları etkileme özelliğine sahiptirler. Yani kişinin hayatında tercihler, seçimler söz konusu olduğunda o kişinin öncelikli değerleri öne çıkmaktadır. Dolayısıyla değerlerin toplumdaki kişiler arasında hem bütüncü bir etkiye sahip olması hem de bazı sosyal sorunların kaynağı olabilme görüşü önemlidir (Özensel, 2003:233). Değer kavramının hem tanımlanmasında hem de sınıflandırılmasında farklı görüşler ve yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlar değer kavramının tanımını ve tasnifini zenginleştirmiştir. Bu bağlamda ilk önce değer kavramının tanımları, literatür içerisindeki gelişimi ve tasnifleri incelenmiştir.

1.1. Değer Kavramının Tanımı

Değerlerin farklı alanlarda kendine has bakış açısını yansıtan ve birbirinden farklı olmakla birlikte ortak hususları kapsayan tanımları mevcuttur. İlk kullanım alanı olan felsefede değerler, amaç ve hedefler, ilgi ve çıkarlar, idealler, güç ve iktidar faktörleri, saygı ve saygısızlık, sevgi ve nefret gibi maddi manevi, olumlu olumsuz her türlü, benimsenen ve insan hayatında etkin olan unsurlar olarak tanımlanmıştır (Aydın, 2011: 39). Psikolojide ise değerler, insan davranışının yol göstericisi, inanç alanı olarak ele alınır ve karar verme, zekâ, inanç gibi kavramlarla bağlantılıdır (Özgüven, 2003:

367). Sosyolojik açıdan değerler, toplum veya kişiye yararlı, onlar tarafından istenilen, arzu edilen, beğenilen her şey olarak da tanımlanabilir. Buna göre değerler grup ya da toplumun, kişilerin ve diğer sosyokültürel nesnelere önemliliği üzerindeki değerlendirmelere dayanan ölçütler olarak tanımlanmaktadır (Fichter, 2009: 131). Bu tanımlardan yola çıkarak değer kavramının insan davranışını etkilediğini dolayısıyla sosyal bilimlerde önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Nitekim Sosyoloji sözlüklerinde değerler, her toplumun sahip veya bağlı olduğu kültürü meydana getiren inançlar, fikirler ve normlar sistemi olarak tanımlanmıştır (Ülken, 1969: 73). Bu sistemlerden her biri ayrı bir değer olarak (bilgi, sanat, teknik, ahlak, din, hukuk, dil) bilinmektedir. Türk Dil Kurumu ise değer kavramını şu şekilde açıklamaktadır: “bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünüdür” (Türk Dil Kurumu, 2011:607).

Değer kavramının farklı disiplinlerin ilgi konusu olması ortak bir kesin tanımın yapılmasının mümkün olmadığını ancak bazı ortak kabul görünen hususların olduğunu göstermektedir. Değer tanımı ile ilgili farklı branşlarda farklı bakış açısından ele alınan ve ince ayrımları bulunan pek çok değerlendirmeye rastlanmaktadır. Örneğin, değerler konusunda yaptığı araştırmalarıyla kendinden sonraki araştırmacılara örnek olan sosyal psikolog Milton Rokeach, değerleri insan davranışını yönlendiren, ona rehberlik eden fikirler, inançlar olarak tanımlamıştır. Ayrıca değerlerin insan davranışına yol göstermenin yanı sıra insanların günlük yaşamında yargılama, tutum, değerlendirme ve seçme gibi önemli hususlara da rehberlik eden bir kriter veya standartlar olarak tanımlamıştır (Rokeach, 1979: 1-3). Değerler üzerine çalışma yapan Schwartz, değer kavramını; davranışın, insanların ve olayların seçimine veya değerlendirilmesine rehberlik eden bir inanç olarak tanımlamıştır (Schwartz, 1994:20). Böylece değerler insanların amaçlarıyla, davranışlarıyla ilişkilidirler ve bu davranış biçiminin veya olayların seçiminde onlara rehberlik ederler, sahip olduğu öneme göre de sıralanırlar.

Değerleri toplumsal temelde açıklayan Tolan, bireylerin düşünce ve davranışlarında birer ölçüt olarak ortaya çıkan ve toplumsal bütünselliğin ayrılmaz bir ögesini oluşturan bir kavram olarak tanımlamaktadır. Tolan bireylerin genellikle içinde bulunduğu toplumun, kültürün değerlerini benimseyerek seçimlerinde bunları

birer ölçüt olarak kullandığını ve bu sayede daha iyi, daha uygun, daha önemli gibi genel yargılara varma olanağını bulduklarını belirtir (Tolan, 1996: 233). Benzer şekilde Çelikkaya, değer kavramını bir toplum, inanç veya ideoloji içinde insanlar arasında kabul edilen, benimsenen ve yaşatılmakta olan her türlü toplumsal, insani, ideolojik, ilahi düşünüş, davranış ve kurallar olarak tanımlamıştır (Çelikkaya, 1998:176). Diğer bir deyişle değer kavramını bireyin yaşadığı toplum ve içinde bulunduğu kültürel etkileşim sonucunda oluşan ve insan düşüncesinde, davranışlarında ortaya çıkan, onu yönlendirici etkiye sahip olan ve kültürden kültüre, hatta aynı toplum içerisinde insandan insana farklılık gösterebilen soyut bir niteliği olan kavram olarak tanımlamak mümkündür.

Değerler kişinin toplumla uyumunu sağlar ve planlı ya da plansız bir şekilde aile, çevre, toplum, okul gibi uygulama alanlarında görsel materyallerden model alma, taklit etme veya okuma yoluyla birey tarafından kazanılır (Şen, 2008: 764). Dolayısıyla değer aktarımında ve kazanımında pek çok disiplinlerin yanı sıra dil ve edebiyatın, edebi eserlerin de önemi büyüktür. Bu bağlamda dil ve edebiyat derslerinde işlenen konular bireye milli, ahlaki, tarihi, kültürel ve evrensel değerleri kazandırmakla birlikte bireyin düşünce ve davranış biçimlerinin güçlendirilmesine de katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla dil ve edebiyat dersleri, milli ve manevi değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştüren, ülkenin iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan gelişimine katkıda bulunacak bireyler yetiştirme amacını da taşımaktadır (MEB, 2018). Eğitim, bireylere belli bir toplumun idealine yönelik değerler sistemini aktarmada önemli bir rol oynamaktadır (İnal, 1998:73). Bu bağlamda değerler eğitimi, bir toplumun sahip olduğu sosyal, milli ve manevi, kültürel ve genel evrensel değerleri bireylerine aktarma ve her toplumun bireylerinin kendine özgü sahip olması gereken yüksek değerleri kazandırma süreci olarak bilinmektedir.

1.2. Değerlerin Sınıflandırılması

Değer kavramının tanımında olduğu gibi sınıflandırılmasında da birçok farklı çalışmalar mevcuttur. Fakat bu çalışmada değerlerin tasnifi üzerine yapılan araştırmaların arasında alanda en kabul görünen ve bilinen Eduard Spranger, Milton Rokeach, Shalom Schwartz ve Joseph Fichter gibi sosyolog ve sosyal psikologların sınıflandırmaları

ele alınmıştır. Aşağıda değer çalışmaları alanında öne çıkan bu sınıflandırmaların her birine ayrı yer verilmiştir.

Spranger'in değer tasnifi. Spranger değerleri teorik, ekonomik, estetik, sosyal, politik ve dini olmak üzere altı grupta toplamıştır (Fay-Middleton:1939:148-149). Teorik niteliği olan bireyler özünde düşünürlerdir. Duygusalda çok bilişseldir ve akıl yürütmeye, problem çözmeye, bilgiyi sistemleştirmeye önem verirler. Burada bilim insanlarını örnek vermek mümkündür. Ekonomik değerlere öncelik veren kişiler üretken, pratik ve yararlı olanla ilgilenirler. Genellikle tarım, ticaret, sanayi, para açısından düşünürler. Herhangi bir şeyin faydalı olup olmaması onun için önemlidir. Estetik değerlere öncelik veren bireyler duygulara, uyuma, güzelliğe, zarafete ve simetriye çok önem verirler, sübjektif bakış açısını benimserler. Duyusal, ritmik ve yaratıcı olanla ilgilenirler bundan dolayı sanatçı veya sanata çok önem veren bireylerdir. Sosyal değerlere öncelik veren bireyler insanlara olan sevgisi, nazık davranışı, sempatik ve hayırsever olması ile anılır. Başkalarına yardım etmeye bencil olmamaya önem verirler. Politik değerleri önemseyen kişilerde ise hakimiyet, güç, şöhrete ön plandadır. Hep savaşan, yarışan, durumları zorlayan, insanları yönetmeyi seven kişiler olarak belirtilmiştir. Dini değerleri öncelikli olan kişiler her şeyde, her yerde Tanrı'yı gören, mistik konularla ilgili bireylerdir (Fay-Middleton:1939:368-369). Spranger'in değerler tasnifindeki sosyal değerler ve dini değerler bu çalışmada inceleme konusu olan milli ve manevi değerleri de kapsayan bir içeriğe sahiptir.

Rokeach'in değer tasnifi. Rokeach'in değer sınıflandırmasında “amaç” ve “araç” değer grubu olmak üzere iki temel boyut mevcuttur. Bu iki değer grubunun her birinde ise 18'er değer yer almaktadır (Rokeach, 1973:28). Rokeach'in sınıflandırmasında yer alan amaç değerler rahat bir yaşam, heyecan verici bir yaşam, başarı hissi, barış içinde bir dünya, güzellikler dünyası, eşitlik, aile güvenliği, özgürlük, mutluluk, iç uyum, olgun sevgi, ulusal güvenlik, zevk, ahiret selameti, kendine saygı, sosyal onay, gerçek dostluk, bilgelik şeklindedir. Araç değerler grubunu ise hırslı olmak, açık görüşlülük, yetenekli olmak, neşeli olmak, temizlik, cesaretli olmak, bağışlayıcı olmak, yardımseverlik, dürüstlük, yaratıcı olmak, bağımsız olmak, entelektüel olmak, mantıklı olmak, sevgi dolu, itaatkârlık, kibarlık, sorumluluk

sahibi olmak, kendini kontrol etmek gibi değerleri kapsamaktadır (Rokeach,1973:28). Görüldüğü üzere Rokeach'ın değerler tasnifi daha detaylı bir sınıflandırmadır ve bu sınıflandırma içinde aile, sosyal onay, ulusal güvenlik gibi amaç değerler; bağımsızlık, cesaretli olmak gibi araç değerler milli ve manevi değerler içinde sayılabilir. Bunun yanında daha evrensel değerler olarak kabul edilen bilgelik, dürüstlük, bağışlayıcılık gibi değerler de eğitim sistemi içinde millileştirilerek verilebilir. Millileştirme aşamasında tarihi örnek kişiler, kahramanlar ya da olaylardan faydalanılabilir.

Schwartz'in değer tasnifi. Schwartz, değerleri bireysel ve kültürel olmak üzere iki düzeyde ele almıştır. Bireysel düzeyde değerler insanların hayatını yönlendirmedeki önemlerine göre incelenir. Değerlerin kültürel düzeyde incelemesindeki amaç, toplumun genelinde paylaşılan, toplumsal normlara dayalı soyut düşüncelere ilişkin bilgi üretmektir ve inceleme birimi olarak ulus, etnik grup gibi kültürel toplumun kendisini ele almıştır (Kuşdil-Kağçıbaşı: 2000: 60-61). Shwartz'ın bu tasnifi bu çalışma içerisinde incelenen milli ve manevi değerleri içeren en iyi tasnif olarak kabul edilebilir.

Schwartz, Rokeach'ın değer sınıflandırması listesi üzerinde çalışarak değerleri on temel gruba ayırmıştır. Bu temel on grup ve bunlara verilen örneklerden bazıları aşağıdaki verilmiştir: Güç; sosyal güç, otorite sahibi olmak, zengin olmak. Başarı; başarılı olmak, yetenekli olmak, hırslı olmak. Hazcılık; zevk, hayattan tat almak. Uyarılım; cesur olmak, farklı ve heyecanlı bir yaşantı sahibi olmak. Öz yönelim; yaratıcılık, meraklılık, özgürlük. Evrenselcilik; açık fikirli olmak, sosyal adalet, eşitlik, çevreyi korumak. Yardımseverlik; yardımsever, dürüst, bağışlayıcı olmak. Geleneksellik; alçakgönüllü, dindar olmak, hayatın verdiklerini kabullenmek, geleneksel kültür veya dinin sağladığı gelenek ve fikirlere saygı, bağlılık duymak. Uyma; kibarlık, itaatkârlık, başkalarına zarar verecek eylemlerden uzak durmak. Güvenlik; ulusal güvenlik, toplumun, ilişkilerin güvenliği, uyum ve istikrar (Schwartz, 1994:22). Schwartz'ın bireysel düzeyde tasniflediği değerler de yine millileştirilerek milli ve manevi

değerler içerisinde dahil edilebilmektedir. Hatta bu değerlerin bir ulusun ya da etnik grubun öne çıkan değerleri olarak sunulabilir. Böylece bu değerlere sahiplik bir aidiyet duygusuyla pekiştirilir.

Fichter'in değer tasnifi. Fichter, sosyal kişilik, toplum ve kültür olmak üzere değerleri üç temel bakış açısından sınıflandırmıştır. Bunlardan ilki değerlerin zorlayıcılık derecelerine göre sınıflandırılabilir olmasıdır. Böylelikle değerler sosyal kişiliği etkileme derecelerine göre düzenlenmiş olurlar. En uçta bireyin bilinçli olarak kabul ettiği ve içselleştirdiği en güçlü, yüksek değerler yer alır. Bu değerlerin çiğnenmesi bireyde utanma ve suçlu hissetme duygusunu uyandırır ve bu değerlere razı olmaya kişi kendini zorunlu hisseder. Yani bu uçta “yapılmalı” ve “yapılmamalı” olarak belirlenen kesin ve kati emirler yer alır (Fichter, 2009:173-174). İkinci sınıflandırma toplum temelli bakış açısından ele alınır ve en yüksek, en önemli değerler toplumun sürekliliği ve kamu refahı için neyin istendiğine ve neyin önemli olduğuna işaret eder. Kişi ve grupların arasında iş birliği oluşmasında ve işlerin yapılmasında bazı değerler diğerlerinden daha önemli olabilirler. Toplum için iyi olan bireyler için de iyi olacağı anlamına gelmez ve dolayısıyla bu sürekliliğin başka bir ucunda olumsuz ve anti-sosyal değerler yer alır. Bütün bunlar değer çatışması alanı oluşturur. Üçüncü sınıflandırma, yani Fichter'e göre en anlamlı olan değerlerin kuramsal işlevlerine göre sınıflandırılmasıdır. Bir kültürdeki sosyal değerlerin sistemli analizi sonucunda, her kurumda kullanılan değerlerin varlığı söylenebilir. Yani aile gibi temel kurumdaki kişiler aile içerisinde uyulması gereken belli başlı temel değerler olduğunu bilirler (Fichter, 2009:175). Bu bağlamda sosyal değerlerin ilişki, rol gibi kurumsallaştığını söylemek mümkündür.

2. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Milli ve Manevi Değerler

Sovyetler Birliği döneminde tüm müfredatta olduğu gibi edebiyat müfredatı da Sovyet devletinin ideolojisi temelinde hazırlanmıştır. Kazak Edebiyatı ders kitaplarının hazırlanmasında da bu ideolojik yaklaşım esas alınmıştır. Bu nedenle Kazak Edebiyatı

ders kitaplarındaki içerikler Sovyet dönemindeki eğitimin ve müfredatın özelliklerinden ayrı düşünülemez. Sovyetler Birliği'nin ilk döneminde eğitimin tek kaynağı öğretmen ve ders kitapları olmuştur (Pavlovtsev, 2017). Bu süreçte eğitimin öncelikli hedefi de yeni devletin inşası ve yeni sosyalist kadrolar yetiştirmek olmuştur. Bununla birlikte Sovyet dönemi tek bir dönem olarak değerlendirmek de doğru olmayacaktır çünkü Sovyet dönemi içinde de birbirinden farklılıklar gösteren dönemler olmuştur. Örneğin 1930'larda edebiyat derslerinin temelinde hala Rus klasikleri vardır ancak Rus klasiklerine yeni bir görev verilmiştir. Rus klasiklerinde Çarlık dönemindeki hayatın ne kadar iğrenç olduğunu gösteren örnekler seçilmiştir (Pavlovtsev, 2017). Böylece yeni Sovyet döneminin topluma neler kazandırdığı ya da kazandıracığı gösterilmek istenmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında askerlik ve kahramanlık üzerine meselelere ağırlık verilirken, bu dönemde Stalin'in artan baskısıyla insani eğitim genel olarak hümanist yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Stalin sonrasında eğitim üzerindeki ideolojik baskının azalacağı umut edilmiştir ancak güncellenen müfredat bir hayal kırıklığı olmuştur. Ancak 1980'li yıllarda ideoloji yerine daha insani değerler ders kitaplarında öne çıkabilmiştir. Artık kitaplarda yine kahramanlara yer verilmektedir ancak kahramanların insani yönleri ön plana çıkarılmaktadır. 1980'lerde müfredattaki Devrim, İç Savaş ve Kolektivizasyon süreçlerine dair örnekler azaltılmıştır ancak Büyük Vatanseverlik Savaşı olarak adlandırılan İkinci Dünya Savaşı giderek daha fazla işlenmeye başlamıştır (Pavlovtsev, 2017). Sovyetler Birliği'nin bu eğitim politikasındaki yaklaşımı diğer Sovyet cumhuriyetlerinde de benzer şekilde takip edilebilir ancak Sovyet cumhuriyetlerinde sosyalist devlet ideolojisiyle çatışmayan millî kültüre ait hikayelere, destanlara ve şiiirlere ağırlık verilmiştir.

1932 yılına kadar Kazak Edebiyatı, sosyal bilimlerin bir parçası olarak ek kavramlarla ve yardımcı disiplin olarak öğretilmiştir. Ancak 25 Ağustos 1932 tarihli "ilk ve orta okul programları ve rejimi hakkında" adlı kararname ile Kazak edebiyatı konuları, diğer tüm disiplinler gibi tekrar gözden geçirilmiş ve ayrı bir ders olarak

müfredata eklenmiştir (Jumakaeva, 2015:25). Ulaşabildiğimiz en eski dönem Kazak edebiyatı ders kitabı 1937 yılına aittir ve aşağıda bu tarihten itibaren kullanılan ders kitaplarından milli ve manevi değerleri içeren metinlerden örnekler verilmiştir.

2.1. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Kahramanlık ve Vatan

İncelediğimiz Kazak Edebiyatı kitaplarında yer alan kahramanlık ve vatan konusundaki örnekler öncelikli olarak kahramanlık destanlarından verilmiştir. Bunların yanı sıra tarihi ve lirik destanlardan da örnekler verilmiştir. Zira bu destanlarda kahramanlık vatana, toprağa, ülkeye olan sevgiden gelmektedir ve bu sevgi kahramana korkusuzca savaşıma ruhu verir. Fakat burada kahramanlar sadece toprağını, halkını düşmandan koruyan güçlü ve korkusuz bir yiğit olarak değil aynı zamanda akıllı, vicdanlı, adaletli birer yöneticiler olarak da bilinmektedir. Bunun dışında sadece Kazak destanlarındaki kahramanların özelliği olarak değerlendirilen bir husus da kahramanların asıl görevlerinden birinin açları doyurmak, malı olmayana mal vermek, fakiri zenginle eşit kılmaktır (Yertayeva, 2020:77-78). Zira gerçek kahramanlıkta bu görevlerin yerine getirilmesi önemlidir ve birçok destanlarda bu vurgulanır. Örneğin, düşman Kalmuklara karşı halkını ve toprağını koruyan Kambar batırın kahramanlığını anlatan “Qambar Batır” destanından da bu hususlarla ilgili örnek parçalar görmek mümkündür:

Alpıs üyli arıqtñ,
Toqsan üyli tobırdñ
Aşıqqanın toyğızdı,
Batır twğan Qambardıñ

*Ak mızrağı çarpışıp,
Kahraman gibi dövüştü,
Kalmuk hanı Karaman
Sol tarafına düştü,*

(Yertayeva, 2020:78)

Ayrıca Kambar batırın toprağını korumak için düşman Kalmuklara karşı savaşını destanda şu satırlarda görmek mümkündür:

Aq nayzası ayqasıp,
Nar buraday alıstı,
... Qalmaqtñ hanı Qaraman,

*Ak mızrağı çarpışıp,
Kahraman gibi dövüştü,
Kalmuk hanı Karaman*

Sol jağınan quladı,
Artındağı askeri
Qolınan berip namıstı. ...
Köbisin qırıp Qalmaqtıñ
Qayrattı tuğan er Qambar,
Şığardı işinen qusanı.

*Sol tarafına düştü,
Arkasındaki askerlerinin
Elinden gitti namusu.
Çoğunu yok ederek Kalmukları
Kudretli doğan er Kambar,
İçindeki öfkesini çıkardı.*

(Hasenov, 1955:89)

Böylece yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız Rokeach ve Shwartz'ın değerler sınıflandırılmasında evrensel ya da bireysel değerler olarak verilen pek çok değer Kazak Edebiyatı kitaplarında millileştirilerek verilmiştir.

Söz konusu kitaplarda yaygın olarak Kazak sözlü edebiyatında büyük öneme sahip “Edige Batır”, “Qobılandı Batır”, “Alpamıs Batır”, “Ayaz Bi”, “Er Töstik”, “Qulamergen” gibi Kazak kahramanlık destanları ve masalları yer almıştır. Çok yaygın olamamakla birlikte “Qambar Batır” (Gabdullin, 1961:56-60), “Er Tarğın” (Mukanov-Bekkojin: 1939: 44-52) gibi kahramanlık destanları, “Oraq-Mamay”, “Beket Batır” gibi tarihi kahramanlık destanları da yer almıştır. Bu destanlarda kahramanlar sadece cesur ve yiğit savaşçı değil aynı zamanda halkı yöneten, onun üzüntüsüyle, sorunlarıyla ilgilenen “bey” olarak da bilinmektedir. Örneğin, Edige hakkında halk arasında söylenenler destanda şu şekilde verilmiştir:

Edige degen er edi,
Eldiñ qamın jer edi,
El şetine jau kelse,
Men barayın der edi.
El şetine dau kelse,
Men söyleyin der edi.

*Edige bir er idi,
Halkının derdiyle kaygılanırdı,
Yurduna düşman gelirse,
Ben gideyim der idi.
Yurdunda bir dava olsa,
Ben söyleyeyim der idi*

(Mukanov-Bekkojin: 1939:4; Jumaliev, 1943:69-77).

Bahsi geçen “Qobılandı Batır” destanında da benzer şekilde Qobılandı halkını, toprağını korumak, adaleti sağlamak için baskıncı düşmanlara karşı savaşan, onlara korku salan kahraman olarak bilinmektedir. Qobılandı “*Rezil olmuş halkıma bir faydam olsun*” diyerek halkının perişan haline acır ve bu duyguyla düşmana karşı tek başına

savaşmaya meydana gitmiştir (Gabdullin, 1961:44-46; Hasenov vd.1970:65). Aynı zamanda diğer destanlardaki kahramanlar gibi Qobılandı da toprağına, halkına düşkün ona sevgi ve özlem duyan bir yiğittir. Bu özlem ve sevgiyi aşağıdaki satırlardan anlamak mümkündür:

Ah! Dariğa dünyeye-ay,
Asqar-asqar beldirim.
Azulı degen kölderim,
Qalıñ qıpşaq elderim,
Ol elde de köp edi
Kösiliş nayza köp ustap.
Jekelep şapqan erlerim. ...

*Ah! Hüzünlü dünya, ah,
Yüksek yüksek dağlarım.
Azılı olan göllerim,
Kalabalık Kıpçak halkım,
O yurtlarda da çok idi
Mızrak tutarak birlikte
uzunca,
Ayrı ayrı dörtnala koştüğüm
yiğitlerim.*

(Jumaliev-Akşolakov: 1988: 55)

Yukarıda da bahsi geçen “Oraq-Mamay” ve “Beket Batır” destanlarındaki kahramanlar da vatansever, halkını ve toprağına koruyan, Kazakların toprağına korumak için çok kez Kalmuklara karşı kahramanca savaş veren batırlar olarak geçmektedir (Jumaliev,1943:109-125; Mukanov-Bekkojin:1940:265-273). Örneğin destanda Orak batır kendiyile ilgili şöyle söylemektedir:

El şetine jau kelse,
Kelsen kel dep jekelep,
Turdım almaş baylanıp,
Bir şıbınday janımdı,
Talay şaştım malımdı,
El arına arlanıp,
Men naşarımın degendi,
Teñedim talay qolğa alıp. ...

*Yurda düşman gelirse,
Geleceksen gel diye,
Durdum keskin kılıç kuşanıp,
Bir sinek kadar canımı,
Nice dağıttım malımı,
Halk namusunu koruyup,
Ben fakirim diyen,
Nicelerine yardım ettim.*

(Jumaliev, 1943:111)

Kahramanlık destanlarının arasında diğer bir önemli isim olan “Alpamıs” da birçok kahraman gibi halkına destek veren, yurdunun birliğini, refahını, namusunu korumak için savaşan bir kahraman olarak da bilinmektedir (Hasenov vd.1970:100; Jumaliev-

Akşolakov:1988:63-68). Alpamis destanda on yaşında halkı yöneten, ok geçmez, kılıç kesmez, ateşte yanmaz, suya batmaz bir kahraman olarak gösterilmiştir:

Sansız turğan qalmaqqa,
Qılışın surıp aladı.
Jolbaristay ısqınıp,
Şubarğa qamsı saladı,
Tura kelgen qalmaqtıñ
Qaq mañdaydan şabadı. ...

*Sayısız çok Kalmuklara
Kılıcını savurur,
Kaplan gibi kükreyip,
Atına kamçıyı vurur
Önüne gelen Kalmuk'un
Alnının ortasına vurur.*

(Hasenov vd. 1980:113; Jumaliev, 1943:96)

Diğer kahramanlar gibi Alpamis da sadece kendi için değil halkı adına, toprağını koruma adına da savaşmış ve bunu şöyle dile getirmiştir:

Aq suñqar uşar jem üşin,
Tuadı erler el üşin,
Toqtay almay baramın,
Ağayın-tuğan el üşin.

*Beyaz şahin uçar yem için,
Kahramanlar doğar yurdu için,
Duramadan gidiyorum,
Kardeşim, halkım, ülkem için.*

(Jumaliev-Akşolakov: 1988:64).

Ayrıca destanın sonlarına doğru Alpamis'in halkını bir araya topladığından, onların hayatını yoluna koyduğundan da bahsedilmiştir.

Tozıp ketken jurtınıñ,
Bärin jüip aladı.
Teli menen tentegin
Tuzetip joğa saladı. ...

*Dağılmış halkının,
Hepsini toparlar.
Haşarı ve uçarı hepsini,
Düzeltilip yoluna koyar.*

(Mukanov-Bekkojin: 1940: 149).

Benzer şekilde Abılay han dönemindeki kahramanlardan biri olan Paluanıyaz toprağı korumak için sefere giderken şöyle söylemiştir:

Tütegen oqqa qasqayıp,
Aynımay qarısı turalıq.
Eliñ üşin jer üşin,
Qimildañdar jigitter,

*Alevlenen ateşe dik bakıp,
Çekinmeden karşı duralım.
Halkın için, toprak için,
Hareket edin yiğitler.*

(Jumaliev: 1943, 18).

Bu bağlamda kahramanlık destanları dışında söz konusu Sovyet dönemi kitaplarda 1916 yılında Türkistan genelinde Rusya Çarlığına karşı başlayan ayaklanma Kazak halkının tarihinde dikkate değer bir “kahramanca mücadele” olarak yer almıştır (1950, 169). Nitekim Rusya Çarlığı’nın güçlü silahlı ordusuna karşı çıkmak gerçekten de büyük bir kahramanlık göstergesidir. Dolayısıyla 1916 ayaklanması ile ilgili birçok şair ve yazarların eserinde kahraman halkın, yiğit evlatlarının gösterdiği kahramanlıklar yer almıştır. Söz konusu kitaplarda konuya dair yazılan eserlerin arasında en çok ayaklanmanın önderleri olan “Amangeldi İmanov” ve “Bekbolat Aşkeev” isimleri yer almaktadır. Bu iki tarihi ismin askerleri ile verdiği kahramanca mücadele Omar Şipin’in “Amangeldi Batır”, Küderi Joldıbaev’in “Amangeldiniñ Torğaydı Alı” (Amangeldi’nin Torgay’ı Ele Geçirmesi), İsa Däukebaev’in “Bekbolat Batır” isimli eserlerinde ele alınmıştır (Smailov-Bekkojin:1938:150-156; Jumaliev-Mukanov:1950:159-178). Aşağıda yer alan Amangeldi’nin askerleri adına yazılan şiirde bu mücadelenin amacını ve onların cesaretini görmek mümkündür:

Qorıqpaymız, qaymıqpaymız eşbir	Korkmayız, çekinmeyiz hiçbir düşmandan,
Qan keşkende tözemiz omıraudan.	Kan çıktığında dayanırız göğüsten.
Qılış ustap, sarbaz bop, atqa mindik	Kılıç tuttuk, asker olduk, ata bindik
Niet berik, küştirek talay jaudan.	İrade güçlüdür nice düşmandan.
Qızıl tuda “bostandıq” degen uran,	Kızıl bayrakta “özgürlük” şiarı
Jan qorğaytın sarbaz joq qaşıp budan.	Canını koruyacak asker yok kaçarak.
Daml, tınım almaymız attan tüsip,	Huzur, dinlenmek, attan düşmek yok
Şıqqanıña altın kün, köşip tuman.	Sis dağılıp, altın güneş doğana kadar.

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:188)

Amangeldi’nin ve askerlerinin kahramanca savaştığı düşmanı Çarlık ordusu, yani Ruslardır. Amangeldi ve askerleri ise Ruslara karşı hem Kazak halkının hem de Kızıl bayrağın, yani Bolşeviklerin, safında yer almışlardır.

2.2. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Milli Birlik ve Ortak Gelecek Kaygısı

Araştırmanın temel kaynağını oluşturan Sovyet dönemi Kazak edebiyatı ders kitaplarında toprak, millet, halk ve birlik gibi milli

değerleri konu alan gerek sözlü edebiyat örnekleri olsun gerek Kazak edebiyatındaki önemli milli şair ve yazarların eserlerinde milli birlik ve ortak gelecek kaygısı düşüncesi yer almaktadır. Bu yazar ve ozanlar, Çarlık Rusyası döneminin siyasi ve sosyal durumunu, bozkırdaki çeşitli adaletsizlikleri ve halkın yaşadığı zorlukları ele almıştır. Kazak halkının özgürlüğünün yitirilmesi, topraklarının elden gitmesi ve halkın üzüntüsünü şiirlerine konu edinmiştir. Örneğin, Asan Kaygı (Hasan Sabıtulı) Kazakların ilk hanı olan Janibek Han'ı eleştirerek şu satırları ele almış ve Han'ın kendisine söylemiştir:

Ey, han, men aytpasam bilmeyisin, Aytqanıma könbeyisin; Şabilıp jatqan halqın bar, Aymağın közdep körmeysin. Añdıp jürgen köp duşpan, Elge jau bop keledi ... Arasınan qıtay, orıstıñ Qorğan sap tınış jatırısñ. ... Ertisti örlep orıs jür, Til alsañ izdep qonıs kör.	Ey, han, ben demezsem bilmezsin, Dediğimi yapmazsın, Öldürülen çok insanlar var, Bölgeni gezip görmezsin. Gözeten çok düşman var, Yurda düşman gelir. Arasından Çin, Rus'un Kale yapıp rahat yatıyorsun. Ertis'i kaplamış Rus, Dediğimi yapıp toprak gez.
---	---

(Mukanov-Bekkojin: 1940:230)

Bu satırlardan da anlaşıldığı üzere Asan Kaygı Janibek Han'ı etrafı saran düşmana karşı önlem almaya, halkı korumaya çağırmıştır. Zira Asan Kaygı ve Buhar Jırau gibi şairlerin döneminde Kazakların kendi yurdunda, topraklarında varlığını sürdürebilmeleri için en önemli sosyal meselelerden biri Jungarlara karşı mücadele için halkı, beyleri ve Hanı bir araya getirmek, birlikte güç olarak halkın düşmanlara karşı ülkesini korumasını sağlamak olmuştur. Halkın birlik ve beraberlik içinde olmaları konusunda Buhar Jırau da şunları söylemiştir:

Aynala almay at ölsin, Ayıra almay jat ölsin, Jat boyman tüñilsin, Bäriñiz de bir eneden tuğanday bolñız.	Dönemeyip at ölsün, Ayıramayıp el alem ölsün, Düşman boyundan bezsin, Hepiniz bir anadan doğmuş gibi olunuz.
--	---

...

(Jumaliev-Akşolakov: 1988:150)

Dönemin en büyük ve önemli sorunları olan ülkenin toprak, su ve nüfus kaybını diğer birçok halk şairleri gibi şiirlerinin konusu eden şair Akan Seri yaşlı ülkenin üzüntüsünü, kendi topraklarında uğradığı haksızlığı halkın adına şu satırlarla anlatmıştır:

Parapar krestyanğa teñ bolmadıq,
Tartılıp qay jarağa em bolmadıq?...
Orıs, noğay, sart-sauan saudagerge
Qalayşa malmen, jermen teñ bolmadıq?
Seksen jil bolıptı bodandıqqa,
Qayırsız patşamızğa el bolmadıq. ...
Qasietti ata-baba zıyaratın
Üstine egin saldı jaylap esip. ...

*Aynı köylüyle eşit olmadık,
Hangi yaraya derman olmadık?
Rus, Nogay, Sart tüccara
Nasıl olurda mal, toprakta eşit
olamadık?
Seksen yıl olmuş tâbi olduğumuza,
Hayırsız Çarımıza el olmadık.
Kutsal atalarımızın mezarının
Üstüne ekin ekti yavaşça eserek.*

(Smailov, 1942:53)

Görüldüğü üzere Akan Seri'nin şiirinde Kazakların bölgedeki diğer halklarla zenginlik konusunda eşit olmadıkları vurgulanırken, bu durumun sorumlularından biri olarak Rusya Çarlığı'nı suçlanmıştır. Sovyet dönemi açısından eşitlik vurgusunun yapıldığı bu şiir, sosyalist çıkarlarla da uyumlu görülmektedir.

Şiirlerinde benzer konuları işleyen dönemin önemli isimlerinden bir diğeri olan Mahambet Ötemisuli Kazak tarihinde hem önemli bir şair hem de büyük bir kahraman olarak bilinmektedir. Şiirlerinde genellikle toprak, vatan, vatanseverlik, kahramanlık, adalet konularıyla milli değerlerin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür. Nitekim vatan sevgisi onu toprağını, halkını korumaya, adaletin sağlanması için mücadele etmeye yönlendirmiştir. Mahambet Kazak halkının han ve sultanlarının Rusya Çarlığının egemenliğini kabullenmesiyle başlayan sömürgecilik politikasına karşı çıkmış, halkın özgürlüğü için mücadele etmiş ve birçok isyanlara öncülük etmiştir. Bunlardan en önemlisi İsatay ile başlattıkları isyandır. Bu isyanı Mahambet “Baymağambet sultana söylediği sözünde” şöyle ifade etmiştir:

Jayıq üşin jandastıq,
Qığaş üşin qırıldıq.

*Yayıq için can verdik,
Kıgaş² için savaştık,*

² İdil'in bir kolu.

Teñdikti, maldı bermedik,
Teñsizdik malğa könbedik. ...
... Özderiñdey handardıñ
Basım kessem dep edim. ...
Edildiñ boyı en toğay,
El qondırsam dep edim.
Jağalay ğatqan sol elge,
Mal toltırsam dep edim. ...

(Jumaliev, 1965:42-50)

*Eşitliği, malımızı vermedik,
Eşitsiz mala razı olmadık.
Senin gibi hanların,
Kafasını alsam demiştim.
İdil boyu büyük çalılık,
Halkı yerleştirse demiştim.
Uçsuz bucaksız şu yurdu,
Malla doldursam demiştim.*

Böylece bu isyanın amacının kendi çıkarları olmadığı halkın yaşadığı adaletsizliklerinin son bulmasını, köylülerin han ve sultanlar tarafından zorla ellerinden alınan topraklarını geri almak, “göbeği kalın” bey ve sultanları yok edip yerine İsatay gibi adil beyleri getirmek istemiştir. Bu isyan ise söz konusu kitaplarda şu şekilde değerlendirilmiştir:

“İsatay men Maqambet basqarğan köterilis şın mağnasındağı qalq köterilisi. Reseyde munday köterilisti Pugaçov, Stenka-Razinder casağan. İsatay men Maqambet patşa ükimetine qana qarsı şıqpağan. Olar qazaqtıñ hanı Jängirmen, Jängirge süyengen baylar men bilerge de qarsı bolğan” (Mukanov-Bekkojin:1939:80; Jumaliev,1988:164-165).

İsatay ve Makambet'in yürüttüğü isyan gerçek anlamda bir halk isyanıdır. Rusya'da bu tür isyanı Pugaçov, Stenka-Razin'ler başlatmıştır. İsatay ve Makambet sadece Çarlık Rusya'ya karşı çıkmadı. Onlar Kazak hanı Jängir'e ve Jängiri destekleyen bey ve zenginlere de karşı isyan etmiştir.

Rusya Çarlığı'nın sömürgecilik politikalarına karşı gerek şiiirleriyle gerek isyanlarıyla karşı çıkan, isyan eden dönem şair ve yazarlarının sayısı çok olmuştur. Bu sömürgecilikle beraber gelen her türlü “yeniliklere” karşı olan isimler de olmuştur. Örneğin, Şortanbay Kanayulı şiiirlerinde Kazak halkının topraklarının alınması, halk yönetimindeki yeni kaideler, ticaret, dine saygı duymayarak yeni geleneklere özenenlere, feodal gelenek ve göreneklere aykırı davrananlara karşı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ülkenin artık Rusya Çarlığı'nın elinde olduğunu, halkın yönetiminin tamamen onların

çıkarlarından yana olduğunu, özgürlüğünü kaybettiğini ve o dönemdeki diğer tüm değişimleri eleştirmiştir:

Endi erkindik zaman joq,
Duşpannıñ qurğan torı bar.
Endigi jürgen jigittiñ,
Mandaymıñ sorı bar. ...

*Artık özgürlük zamanı yok,
Düşmanın kurduğu ağı var.
Günümüz yiğitlerinin,
Görececek günü var.*

(Smailov, 1938:92)

Genel olarak bakıldığında bu dönem şairleri çoğunlukla Rusya Çarlığı'nın uyguladığı sömürgecilik politikası ve bunun neticesinde halkın sosyal yaşamındaki adaletsizlikleri, şan ve şöhrete, unvana satılan Kazak zenginlerini, beylerini ve yöneticilerini elindeki en güçlü silahı olan şiirleriyle sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

Yine benzer konuların yanı sıra toplumun geleceğini ve gençlerin eğitimini, mollaların, din adamlarının ve kadınların toplumdaki yerini dile getiren, mevcut dönem üzerinden sorgulayıcı değerlendirmeler yapan diğer bir isim Sultanmahmut Toraygrov'dur. İncelediğimiz kitaplarda Toraygrov'un yaygın olarak bilinen "Kedey" (Yoksul), "Adaşan Ömir", (Kaybolmuş Hayat) başlıklı manzumeleri, "Qamar Sulu", "Kim Jazıqtı?" (Kim Suçlu?) gibi romanları ve çeşitli konuları işlediği birçok şiirlerine rastlanmıştır. Toraygrov'un şiirlerinde onun kendini milletine, halkının refah ve huzur içinde yaşamasına adanmış olduğunu görmek mümkündür. Şiirlerinde, romanlarında halkının bulunduğu dönem içerisindeki durumunu, zorlu yaşamını ele alır ve düzelmek için çıkış yolu aramaktadır. Örneğin, yazar "Yoksul" manzumesinde Kazakların yoksul kesiminin hayatını, kaderini, hüznünü ve buna neden olan adaletsizlikleri baş kahramanın hayatı üzerinden şu satırlarla anlatmıştır:

Tuvısı men körgenim: bari beynet
Tuvmay jatıp qılıp em qanday jazıq?!
Jurt aytadı: "Eñbek qıp erinbesen,
Mañday ter men as tavıp adal jeseñ,
Qızmet qılğan bayıñnan alğıs alsan,
Sonda sen kögeresin" – deydi qalq,
Köp ömir ötpedi me buğan nanıp? ...

Doğmadan ne günah işledim?!
Halk der: "Çalışırsan tembel olmadan,
Alın teriyle kazanıp helal yersen,
Hizmet ettiğin zengini minnettar edersen,
İşte o zaman yeşerirsin" – der halk,
Ömrümüzün çoğu geçmedi mi buna
inanmakla?

(Üsenip, 1937:60)

Bununla beraber “Vatanıma” şiirinde milletin zorlu yaşamından söz ederek ona kıyamadığını, kendini çocuk onu ise babası gibi gördüğünü, uzaklara gitse de sözünü her zaman ettiğini ve yine bu topraklar için ilim bilim biriktirme arayışında olduğundan bahseder:

Qayteyin, elim, qımaymın,
Qiya almay jandı qınaymın.
Qımay qalsam, işinde
Tağı tınışıp sıymaymın. ...
Sızderge äkep şaşuğa,
İlim, bilim jinaymın.

*Ne yapayım, yurdum, ne
yapayım,
Kıyamam canım acır.
Kıymazsam da içinde
Yine sıkışır sığamam.
Sızlere getirmek için,
İlim, bilim toplarım.*

(Smailov, 1942:177)

Aynı zamanda bu biriktirdiği bilim ve ilim ile “Karanlık Kazak göğüne” güneş gibi doğacağını, halkını bu karanlık bulutlardan kurtarmak istediğini “Şäkirt Oyi” (Talebenin Düşüncesi) şiirinde şöyle yazmıştır:

Qarañğı qazaq kögine,
Örmelep şığıp, küñ bolam,
Qarañğılıqtıñ kegine,
Küñ bolmağan da kim bolam?
Muzdağan eldiñ jüregin,
Jıltuğa men kiremin.

*Karanlık Kazak göğüne,
Tırmanarak çıkar, güneş
olurum,
Karanlığın kinine
Güneş olmayıp da kim
olurum?
Buz tutmuş halkın kalbini,
Isıtmaya girerim.*

(Şaripov, 1957:206)

Toraygırov halkının üzerindeki bu karanlık bulutlardan kurtulma yolunda gençlere umutla bakar. Şair birçok şiirinde azimli ve yetenekli Kazak gençlerine çıkar yolun eğitim, bilim, ilim ve çalışmakta gördüğünü vurgular. Örneğin, “Oqip Jürgen Jastarğa” (Okuyan Gençlere) şiirinde şöyle söylemiştir:

Ümitpenen joq quvğan,
Talabı alda balamız.
Tävekelge bel buvsaq,
Kördegini alamız!
Jetkizbey keter jüyrık joq,

*Umutla dünya kovalayan,
Kabilyetli çocuklarız.
Azmedersek bir işe,
Kabirdekini bile alırız!
Yetişilmeyecek yüğrük yok,*

Quvsaq bärin şalamız! ...
(Üsenip, 1937:47).

Kovalarsak hepsine yetişiriz.

Şair aynı zamanda gençlere birlik ve beraberlik olursa, uyum içinde güçlerini birleştirerek kendi halkı, milleti için hizmet ederlerse her türlü zorluğun üstesinden gelebileceklerinden bahsetmiştir:

... Millettin kel de birik, al jastarı,
Qızmet qıl ötkir qılış, almastarı.
Bärimiz quat qosıp, birge tartsaq,
Anıq qoy nadandıqta qalmastarı.

*Milletin gençleri gel de birleş,
Hizmet ediniz keskin kılıç, elmazlar.
Hepimiz güç birleştirip, beraber
çekersek,
Aşıkardır cahilliğin kalmayacağı.*

(Jumaliev-Kirabaev, 1988:131)

Eğitim, bilimin anlam ve öneminden çokça bahseden diğer bir isim ise İbray Altınсарındır. Şair gelişmiş kültürlü ülkelerden örnekler vererek Kazak halkını, özellikle de gençleri “Biz bilmesek siz barsız” (Biz bilemedik ama siz varsınız) diyerek hünerli, bilimli olmaya çağırmıştır:

Öner- bilim bar jurttar,
Tastan saray salğızıdı.
Aysılıq alıs jerlerden,
Köziñdi aşıp, jumğansa,
Jıldam qabar alğızıdı. ...
... Biz nadan bop ösirdik,
İyektegi saqaldı.
“Öner – jigit körki” – dep,
Eskermedik maqaldı.
Biz bolmasaq siz barsız,
Ümit etken dostarım,
Sizderge berdim batamdı!

*Hüner, bilim olan yurtlar,
Taştan saray yaptırdı.
Aylar süren uzak yerlerden,
Kaşla göz arasında,
Çabucak haber getirdi.
Biz cahilce uzattık,
Çenedeki sakalı.
Hüner yiğidin süsüdür,
Atasözünü hatırlamadık.
Biz bilmesek siz varsınız,
Ümit ettiğim dostlarım,
Sizlere verdim duamı.*

(Jumaliev-İsmailov: 1946:10).

Şair, yazar, eğitimci, düşünür gibi birçok kişilikleriyle bilinen Abay Kunanbaev yazdığı şiirlerinde ve yazılarında Kazak halkının yol göstericisi olmuştur. Tarih ve edebiyat konularının yanı sıra şiirlerinde Kazak halkının dilini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlatmıştır. Abay’ın şiirlerinde milli ve manevi değerlerin yanı sıra sanat, ilim, ahlak, adalet, insanlık, özgürlük, eşitlik, güzellik, çalışkanlık gibi

evrensel değerleri de görmek mümkündür. İncelenen Kazak Edebiyatı ders kitaplarında bahsettiğimiz örneklerden “Jasımda ğılım bar dep eskermedim” (Gençliğimde İlim Var Demedim), “Ğılım tappay maqtanba” (Bilimin Olmadan Övünme), “Öleñ sözdiñ patşası, söz sarası” (Şiir Sözüñ Padişahı, Sözüñ Asılı), “Segiz ayaq” (Sekiz Ayak) gibi hem evrensel değerlerden hem milli değerlerden örnekler taşıyan şiirleri yer almıştır. Aynı zamanda Abay, bu şiirlerinde sanatı ve bilimi öne çıkarmış ve özellikle gençlerin eğitimine büyük bir önem verilmesi gerektiğini ve kendinin okumanın önemini geç fark ettiğini, gençliğinde çok okuyamadığını, bilimden mahrum kaldığını ve bu fırsatı çocuklarına sunduğunu şu mısralarla ifade etmiştir:

Jasımda ğılım bar dep eskermedim,
Paydasın köre-tura teksermedim;
Er jetken soñ, tüspedi uvısıma,
Qolımdı mezgilinen keş sermedim.
Bul maqrum qalmağım kim jazalı,
Qolımdı döp sermesem üstervedim?
Adamnıñ bir qızığı bala değen,
Balanı oqıtıvdı jek körmedim.
Balamdı medresege bil dep berdim,
Qızmet qılsın, şen alsın dep
bermedim...

(Jumaliev, 1965:144).

Gençliğimde bilimi önemsemedim,
Faydasını görüp de incelemedim,
Büyüyünce düşmedi avucuma,
Elimi vaktinden geç uzattım.
Bu mahrum kalmam kimin suçu,
Elimi vaktinde uzatsaydım böyle olur
muydum?
İnsanın bir avuncu çocuktur,
Çocuğın okumasını kötü demedim.
Çocuğumu medreseye bilsin diye
verdim,
Hizmet etsin, rütbe alsın diye vermedim.

Şair şiirlerinde topluma yol göstermek, gençlere ahlaki değerleri, iyi bir insan olmak için “uzak durulması” ve “yakın olması” gereken hususları iyi ve kötü örneğinde öğretilmesine dikkat çekmiştir. Bu amaçla yazılan şiirlerinden biri “Ğılım Tappay Maqtanba” (Bilimin Olmadan Övünme) şiirinden şu satırları örnek vermek mümkündür:

Ğılım tappay maqtanba,
Orın tappay baptanba,
Qumarlanıp şattanba,
Oynap bosqa küluge.
Bes nârseden qaşiq bol,
Bes nârsege asıq bol
Adam bolam deseñiz.
Ösek, ötirik, maqtanşaq,

*Bilimin olmadan övünme,
Yerini bulmadan övünme,
Heveslenme, sevinme,
Boşa eğlenip, gülmek için.
Beş şeyden uzak ol,
Beş şeye yakın ol
Adam olacağım diyorsanız.
Dedikodu, yalan, övünmek,*

Erinsek, beker mal şaşpaq, *Tembellik, boşa para saçmak,*
Bes duşpanıñ bilseniz. *Beş düşmandır bilseniz.*
Talap, eñbek, teren oy, *Gayret, emek, derin düşünce,*
Qanağat, raqım oylap qoy, *Kanaat, merhamet böylece,*
Bes asil is könseñiz. *Beş asil iş bulsanız.*

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:41-42).

Aynı zamanda Abay'ın şiirleri dışında milli ve manevi değerleri bir arada görebileceğimiz Kara Sözler'ine de yer verilmiştir. "Qara Sözder" (Kara Sözler), halkı bilinçlendirmek amacıyla yazılan, Kazak halkının yaşayış tarzı, eğitim, din, manevi değerler ve onların korunması gibi birçok farklı konuları içeren nasihatleridir. Abay Kara Sözler'inin birincisini 1890 yılında ele almış ve bu tarihten itibaren yazmaya başlamıştır (Şaripov, 1950:44). Fakat bu Kara Sözler diğer birçok eserleriyle birlikte Abay'ın ölümünden sonra yayınlanmıştır. Genel itibarıyla kitaplarda yer verilen Kara Sözler'de toplumun yanlış uygulamalarını, yalan, cahillik, adaletsizlik, tembellik, medeniyetsizlik, övünme ve dedikodu gibi kötü davranışlarını eleştirmiş ve iyi insan, kâmil insan olmak için sahip olunması gereken güzel huy ve davranışlar, eğitilmiş, gelişmiş bir millet olmak için neler yapılması ve yapılmaması gerektiği konularda önerilerde bulunmuştur.

Abay, altıncı kara sözünde bir atasözü üzerinden Kazak halkının birlik anlayışını, bir milletin birlik ve beraberlik içinde olabilmesi için neler yapılması gerektiğinden bahsetmektedir:

"Qazaqtıñ bir maqalı: "Öner aldı- birlik, ırıs aldı – tirlık" deydi. Birlik qanday elde boladı, qaytse tatu boladı- bilmeydi. Qazaq oylaydı: birlik- at ortaq, as ortaq, kiim ortaq, дәulet ortaq bolsa eken deydi. Olay bolğanda, baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zıyan. Ağayın qurımay mal izdep ne kerek. Osı ma birlik? Joq, birlik – aqılğa birlik, malğa birlik emes. ..." (Smailov, 1942:23).

Kazak atasözü der: "Hüner için birlik, bereket için önce hareket". Birlik nasıl bir halkta olur, ne yaparsa birlikte huzurlu olur, bilmez. Kazaklar şöyle düşünür: birlik demek at ortaklığı, aş ortaklığı, giysi ortaklığı, servet ortaklığıdır. Öyle olursa zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar?

Akrabaların mal mülk kazanmasına ne gerek var? Bu mu birlik? Hayır, birlik – akılda birlik, malda birlik demek değildir.

Daha önce de bahsi geçen 1916 yılında Rusya Çarlığı'na karşı başlatılan isyan milli birliğin en iyi örneğidir. Kitaplarda bu milli isyanla ilgili birçok şiir, destan ve romanlar da yer almıştır. Bu eserlerde hem halkın perişan hali hem de insanların vatana, toprağa olan sevgisi vurgulanmıştır. Bu isyan da işte bu sevginin göstergesi olara ve bu ayaklanma işte işbu sevginin sonucu olarak bilinmektedir. Şiirlerde halkın hep birlikte vatan namusu için, yaşayan her bir can için birlik içinde mücadele verme gününün doğduğunu söylemesi vurgulanmıştır:

Qalıñ eldiñ qamı uşın,
Azamat üşin, jan üşin,
Ayaqqa basıp, taptalıp,
Ketken kek pen ar üşin,
Jan ayamay, jan qalmay,
Küresetin kün tuvdi!

Ülkemin iyiliği için,
Vatandaş için, can için,
Ayak altına alınıp, ezilen,
İntikam ve namus için,
Canına kıyıp, can demeden
Savaşacak gün doğdu!

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:189)

2.3. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Aile ve Gelenekler

Kitaplardaki metinlerin incelenmesi sonucunda karşımıza çıkan destanların, efsanelerin ve masalların birçoğunda benzer konular bulunmaktadır. Bunların başında çocuk sahibi olmak, aile kurmak, ailede birlik içinde olmak gibi kavramlar yer almaktadır. Özellikle kahramanlık destanların neredeyse tamamında kahramanların mucizevi bir şekilde dünyaya gelişi ve büyümesi anlatılır. Örneğin, Edige Batır'ın dünyaya gelişi destanda şu şekilde anlatılmaktadır:

“... Qız aspanga uşıp jöneldi. “Ey jigit” – dedi. “İşimde altı aylık balan ketip baradı. Nil dariyasınıñ basında Qumkent şaharınıñ qasına balandı tastap ketemin, öziñ izdep taup al” – dedi. Sonı men qız uşıp ketti. Baba tükti şaştı äziz balanı izdep Nil dariyasın qıdırdı. Nil dariyasınıñ basında, Qumkent şaharınıñ qasında jibek oramalğa oraulı

jatқан balasın tavıp aldı. Onıñ atın “Edige” qoydı” ... (Mukanov-Bekkojin: 1937:5).

“Kız gökyüzüne doğru uçtu. “Hey, yiğit”, dedi. “Altı aylık bebeğin içimde uçup gidiyor. Nil Nehri’nin başında, Kumkent şehrinin yakınına bırakacağım, kendin ara bul” dedi. Sonra da uçtu gitti. Babası, yoğun saçlı aziz bir çocuğu aramak için Nil’i dolaştı. Nil Nehri’nin başlangıcında, Kumkent kenti yakınlarında, çocuğunu ipek bir eşarba sarılmış halde buldu. Ona “Edige” adını verdi”.

Ayrıca kahramanların tamamı yine benzer şekilde yıllardır çocuk bekleyen, soyunun devamı için gece gündüz dua ederek Tanrıdan çocuk isteyen yaşlı anne babanın duasıyla doğarlar (Jumaliev-Akşolakov:1988:50). Bu durum da destana ayrı bir gizem vermektedir:

Bayböri degen bar eken,
Bayböri malğa bay eken. ...
Tört tülgi say eken,
...Bir perzentke zar eken. ...
...Bayböri osılay dep jürdi jılap,
Qudaydan küni-tüni bala surap. ...

*Bayböri diye biri varmuş,
Baybörinin malı çokmuş.
Tört tülük’i³ tamammış,
Bir çocuğa muhtaçmış
Bayböri böylece ağlar durur,
Allahtan gündüz gece çocuk*

ister.

(Mukanov-Bekkojin: 1940:123-124)

Kahramanlar için anne-baba, eş rolleri, aile kavramı ön planda yer almaktadır. Öyle ki bazen eş seçmek, aile kurmak veya ailesini korumak, sevdiği insana kavuşmak için de kahramanlık yaparlar. Bunun dışında herhangi bir seferden, savaştan önce aile üyelerinden, anne babasından hayır dua alması, bazen de onlarla danışması onların ailesine ne kadar bağlı olduklarını göstermektedir. İncelenen kitaplardaki kahramanlık veya lirik aşk destanlarında, romanlarda bunun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin, en yaygın lirik aşk destanı olarak bilinen “Qız Jibek” destanında baş kahramanımız Tölegen âşık olduğu kadını getirmek için uzun bir yolculuğa hazırlanır fakat babasının buna rızası yoktur. Tölegen buna rağmen yola

³ Deve, at, koyun sığır gibi hayvanların genel adı.

çıkmaya karar verir fakat babasının sözünü dinlemediği, duasını alamadığı için çok üzülür ve daha sonra da işlerinin ters gitmesinin sebebi olarak görür. Tölegen'in Sansızbay isimli küçük bir erkek kardeşi de vardır. Giderken ardından ağlayan kardeşine onlardan başka kimsesinin olmadığını, o yokken anne babasına hem kendine iyi bakmasını söyler. Ayrıca kardeşi için at, kılıç ve zırh bıraktığını da söyleyerek vedalaşır:

Aynalayın Sansızbay!
Qolqanatım, quyırğım,
Sudan şıqqan süyriğim,
Surrılıp ozğan jüyriğim ...
... Tilimdi almay kettin dep,
Bermedi äkem batasın. ...
... Men ketken soñ, qarağım,
Kempir-şalğa ie bol...
... Alıp qoydım bärin de
At-turman, saut jarağñı.
Olay bulay bop ketsem,
Senen özge kimim bar,
Aldı artıña qarağın!...

*Kurban olduğum Sansızbay!
Kol kanadım, kıymetlim,
Sudan çıkan tatlı kamışım!
Çabuk büyüyen yüğrügüm!
Sözümü dinlemedin, gittin
diye,
Babam hayır dua etmedi
Ben gittikten sonra canım,
Anne babama sahip çık.
Her şeyini hazırladım senin
At, eğer takımını, zırhını.
Başıma bir şey gelirse,
Senden başka kimim var
Kendine dikkat et!*

(Mukanov-Bekkojin, 1939:62-63)

Bir başka örnek verebileceğimiz eser de “Alpamis” destanıdır. Alpamis ailesine, anne babasına çok saygılı bir evlat olarak geçmektedir. Birçok farklı kahramanların aksine babasına karşı söz söylemeyen, halkın da babasına saygı duymasını isteyen bir evlat olarak geçmektedir. Nitekim destanda da babasına karşı yapılan bir saygısızlığa kayıtsız kalmadığı ve bunu yapmanı cezalandırdığından bahsedilmektedir (Hasenov,1975:91-140). Üstelik destandaki anlatılara göre Alpamis kendisine sunulan tahttan vazgeçmiş ve yerine tahta babasını çıkartmıştır:

...Atası menen anasım,
Boz bienñ sütimen,
Şomıldırıp juadı.
Er alpamis al sonda,
Atasın taqqa mindirdi.
Barşa jurttı köndirdi.

*Annesi ile babasını,
Boz kısrak sütüyle
Yıkar, temizler.
Er Alpamis işte o gün,
Babasını tahta çıkardı.
Tüm halkı da ikna etti.*

Täñiriniñ bergen bağımen,
Atasına Alpamıs,
Körmegenin körgizdi.

*Tanrının verdiği talihle,
Babasına Alpamıs,
Görmediği şeyleri gösterdi!*

(Mukanov-Bekkojin: 1940:149)

Sovyet döneminde okutulan Kazak edebiyatı kitaplarının incelendiğinde Kazakların çeşitli gelenek ve göreneklerini yansıtan, düğün, cenaze, doğum gibi merasimlerde, göç, avcılık ve bayramlar gibi gündelik yaşamlarında eskiden beri yaşatılmakta olan örf adetlerini konu alan metinlere çok kez rastlanmıştır. Bunların örneğini destan, şiir, mâni bazen de roman içinde görmek mümkündür. Aşağıda bu bağlamda Kazak Edebiyatı ders kitaplarından örnekler yer almaktadır.

Jar -Jar.

Qızıñ ketip baradı,
Joqta şeşe! Jar -jar au,
On eki ayda aynalıp,
Bir kelemın jar-jar au. ...

(Mukanov-Bekkojin: 1940:58; Hasenov vd.1977:13).

Yar – Yar

*Kızın gidiyor,
Yokla onu anne! Yar -yar hey,
On iki ay geçince,
Bir gelirim yar-yar hey.*

Bet Aşar

Kelin, kelin kelip tur,
Kelip üyge enip tur,
Qayın jurtı qalqına,
İyilip sälem berip tur. ...

(Jumaliev, 1943:32; Hasenov vd.1977:14).

Yüz Açma

*Gelin, gelin geliyor,
Geldi de eve giriyor,
Dünür tarafı halkına,
Eğilip selam veriyor.*

Köñil Aytu

Aqqu uşıp kölge ketti,
Suñqar uşıp şölge ketti,
Ol adasıp ketken joq,
Ärkim barar jöngge ketti. ...

(Mukanov-Bekkojin: 1940:63; Hasenov vd.1980:17).

Taziye Sunmak

*Kuğu uçup göle gitti,
Şahin uçup çöle gitti,
O yolunu şaşırmadı,
Herkesin varacağı yere gitti.*

Naurız

Ulıs küni qazan tolsa,
Ol jılı aq mol bolar.

Nevruz

*Ulus günü kazan dolu olursa,
O yıl ak⁴ bol olur.*

⁴ Süt, kıymız, peynir gibi ürünlerin genel adı.

Ulı kisiden bata alsan,
Sonda oljalı jol bolar. ...
Ulıs oñ bolsın!
Aq mol bolsın!

*Ulu kişiden dua alırsan,
O zaman bereketli yol olur.
Ulus sağ olsun!
Ak bol olsun!*

(Jumaliev, 1943:27; Hasenov vd.1976:12)

Örneklerden de görüldüğü üzere, Kazakların gelenek göreneklerine dair destanlara ve manilere yer verilmiş, Kazaklarda gelinin evden ayrılışı ve gittiği evdeki anne babaya saygısı vurgulanmıştır. Taziye sunma ile ilgili olarak ahiret inancı vurgulanmıştır. Nevruz ile ilgili şiirde ise Türklerdeki Nevruz geleneği milli bir bayram olarak sunulmuş ve ulusun milli değerleriyle var olacağı vurgulanmıştır. Nevruz örneğinde aynı zamanda büyüklerden dua almanın önemi de vurgulanarak dini bir değere de yer verilmiştir.

Kazak sözlü halk edebiyatının en yaygın örneklerinden olan destanlar yine incelenen kitaplar arasında en çok karşımıza çıkan sözlü edebiyat ürünlerinden biridir. Bu destanlardan bazıları kahramanlık destanları olarak bilinmekte ve tarihi isimlerle erlik, kahramanlık, vatanseverlik gibi milli değerler ön plana çıkmaktadır. Bazıları da lirik destanlar olarak adlandırılmakta ve bir milletin sosyal yaşam tarzı, örf ve âdet, gelenek görenek gibi kültürel varlıklarının aktarılmasını sağlamaktadır. Nitekim incelemiş olduğumuz ders kitaplarında en yaygın olan “Qız Jibek”, “Qozi Körpeş-Bayan Sulu”, “Ayman-Şolpan” destanlarına yer verilmiştir. Bir aşk hikayesini konu alan bu destanlarda aynı zamanda Kazak halkının yaşam ve düşünce tarzını, inancını, gelenek ve göreneklerini yansıtan örneklerle de karşılaşmak mümkündür:

... “Bizdiñ el jaylauğa qaray buzıla köşken eken. Jibekti köş-jönekey körseteyin dedi. Asıqpay artımızdan jaylarıñızben kelersizder dep, sol arağa qosşılarnı tastap Qarşığa men Tölegen qalıñ köşti aralap jöneldi” ... (Mukanov-Bekkojin: 1939: 54).

Bizim halk yaylaya doğru göç ediyordu. Jibek'i göç yolunda göstereyim dedi. Acele etmeden bizim peşimizden gelirsiniz diye

yanındakileri orada bırakarak Qarşığa ile Tölegen kalabalık göçün arasına karışarak gitti.

... “Tölegen Jibekti ayttıradı. Sırlıbay beretin boladı. Bata oqıp toy qıladı. Bata-ayaqqa Tölegenniñ aydap kelgen jılcısınñ bärin aladı. Auldan qaşıq jerde bir töbeniñ tasasında şatırın tigip önerli jigitterdi jinap Tölegen oyn-külki qızıqpen jata beredi. Bir küni qırq qatın kelip Jibekti alıp kelemiz dep Tölegennen cengelik suradı. Tölegen qatın basma bir jambı berdi. Tölegenniñ mırzalığına rıza bolıp qatındar Jibekti küyeuge aparmaqşı bolıp qanşa añdısa da qoldarına tüsire almadı” ... (Mukanov-Bekkojin: 1939: 59).

Tölegen Jibek'i ister. Sırlıbay verir. Dua okuyup düğün yapar. Bata ayak⁵ olarak Tölegen'in bütün atlarını alır. Tölegen köyden uzak yerde bir tepede çadırını kurup yetenekli yiğitleri toplayarak oyun oynaya eğlene vakit geçirir. Bir gün kırk kadın Jibek'i getireceğiz diye Tölegen'den yengelik ister. Tölegen her kadına bir jambı⁶ verir. Tölegen'in cömertliğinden memnun kalan kadınlar Jibek'i kocasına götürmek isteyip ne kadar peşine düşseler de yakalayamadı.

Burada da Kazak kültüründeki göç ve gelin alma adetlerindeki ritüeller anlatılarak millî ve dinî değerler gösterilmiştir.

Birçok eserinde bozkır yaşamındaki çeşitli eşitsizlik, adaletsizlik, zenginlik ve fakirlik konularını dönemin zengin kesimleri olan beyler, yöneticiler üzerinden ele alan Spandiyar Köbeev “Qalın mal” (Başlık parası) romanında tüm bu konuları başlık parası meselesi altında ele almış. Başlık parası meselesi Kazak halkının gelenek ve göreneklerinde görünen toplumsal eşitsizliklerden biri olarak görülmüştür. Başlık parası karşılığında genç kızları rızası dışında zengin yaşlı adamlara satan eski feodal bilinçteki insanları eleştirerek kadının hakları ve özgürlüğü konusunu da işlemiştir. Yazar, Gayşa isimli karakteriyle Kazak kızlarını özgürlükleri için mücadele etmeye teşvik etmiş, çok eski dönem geleneklerinden biri olan başlık parasının kaldırılmasını, kadınların özgürce seçme haklarına sahip

⁵ İki tarafın anlaşması sonrası damat tarafından kız tarafına verilen şey.

⁶ Gümüş parçası

olması gerektiğini, birbirini seven gençlerin arasında engeller oluşturulmamasını savunmuştur. Nitekim romanın baş karakteri Gayşa sonunda bu mücadeleyi kazanır ve sevdiği kişiyle birlikte olur. Söz konusu romandan örnek metinler aşağıda yer almaktadır:

...“Bayğa köñil aytıp, bata qıla kelgen eldiñ aqsaqal, qarasaqal zamandastarı: “e, bay! Bäybişeñizdi beripsiz, aldı iymandı, artı qayırılı bolsın. Buriñgi ötken atalarımızdıñ aytqanı bar emes pe: “Qatın öldi – qamşınıñ sabı sındı, baydıñ qatını ölse tösegi jañğırar, jarlınıñ qatını ölse bası qañğırar” dep. Bası qañğıradı deytin jarlı emessiñ, jasıñ alıpqa kelgenine qaramay-aq, mal berseñ, birev özi-aq qızın äkep tatar. Malğa qızın kim bermevşi edi!”... dep baydıñ köñilin köterisip jürdi” ... (Üsenip, 1937:19).

Zengine başsağlığı dilemeye gelen köyün ileri gelen aksakalları, yaşlıları “E, hanımını kaybetmişsin. Mekânı cennet olsun. Eskiden atalarımızın dediği bir şey vardı: “Karı öldü kamçının kolu kırıldı. Zenginin karısı ölse döşeği yenilenir, fakirin karısı ölse başı boş avare, aylak olur”. Aylak olacak fakir değilsin, yaşın altmışa gelmesine rağmen mal verirken birileri kendi isteğiyle kızlarını getirir verir sana. Mal için kim kızını vermez!” diye zenginin gönlünü alıyorlardı.

...“İtpay köp zamannan beri “Osı qalqam er jetip, bay jerge berip, köp mal alsam” – değendi maqsat qılıp jüretin”... (Üsenip, 1937:22).

İtpay uzun zamandır “Şu kızım büyüse de zengin birine versem, çok mal dünya alsam” diye arzu ediyordu.

Kitaplar incelendiğinde bu tür konuları ele alan birçok eserlere daha rastlanmıştır. Sultanmahmut Toraygrov’un “Qamar Sulu”, “Kim Jazıqtı” (Kim Suçlu), Sabit Dönentaev’in “Jämila Qız”, Muhamedjan Seralin’in “Gülhaşima” gibi eserlerinden parçalar yer almıştır. Örnek olarak “Gülhaşima” manzumesinden bir parça aşağıda yer almaktadır:

Küyege qız bergende qazaq halqı
Söylespek qalıñ maldı äuel saltı.
Oyında eki jaqtıñ eş bolmaydı
Qosılğan balalardıñ minez, qalpı.

*Kız verince Kazak halkı
Konuşur ilk önce başlık parasını.
Aklına iki tarafın da hiç gelmez
Kavuşturulan çocukların huyu, uyumu.*

(Jumaliev-Kirabaev: 1976: 103)

Bu örnek metinlerden de anlaşıldığı gibi söz konusu romanda uzun yıllardır süregelen birçok milli gelenekleri eleştiren bu romanda Sovyetlerin kadını erkekle eşitleme, kadınları da eğitim almaya, iş hayatına, ekonomik sisteme dahil etmeye yönelik teşvik etme politikasıyla uyum sağlamıştır. Aynı şekilde birçok gelenek-görenekle ilgili şiirler, maniler de içerik açısından Sovyetlerin bu politikasına uygun şekilde yazılmaya başlamış ve kadının eğitimi olması, iş hayatına dahil olması vurgulanmaya başlamıştır.

Qağaz oqı, hat tanı,
Sauatıñdı aş kelin.
Oqığanıñ ökil bol,
Äleumetke bas, kelin.

*Oku, yazı öğren,
Okur yazar ol gelin.
Oku da kıymetli ol,
Topluma karış, gelin.*

(Jumaliev-Akşolakov, 1988:23)

Bu bağlamda Abay da Kara Sözleri'nde genel olarak Kazak toplumunun birçok konuda değişmesi ve gelişmesi gerektiğinden bahseder. Birçok sözünde artık yeni dönemin başladığını ve bu yeni dönem şartlarına ayak uydurulması için geleneksel hayatındaki düşünme biçimindeki, davranış şekillerindeki eski alışkanlıkları değiştirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu değişimlerden bahsederken Abay öncelikle Kazakları, toplumu ve yöneticileri eleştirmiştir. Örneğin, üçüncü sözünde Kazakların hatta yöneticilerin birbirine düşman olduğunu, birbirinin veya toplumun iyiliğini düşünmeden sürekli bir yarış içinde olduklarından bahseder ve devamında bunun sebeplerinden bahseder. Abay'a göre ilk sebep Kazakların mal mülk biriktirme dışında yaşamlarında farklı uğraşların olmaması, özellikle bilim, ilim, sanat, tarım ve ticaret gibi konularla ilgilenmiyor olmasıdır:

... “Munıñ bári tört ayaqtı maldı köbeyteminnen başka oymıñ joqtığan, özge eğin, sauda, öner, ğılım sekilde nârselerge salınsa bulay bolmas edi. Ärbir mal izdegen, malım köp bolsa, özim de, balalarım da maldı bolsa eken deydi” ... (Şaripov, 1952:175).

Bütün bunlar dört ayaklı malı çoğaltmaktan başka düşüncelerinin olmadığından, tarım, ticaret, sanat, bilim gibi işlerle uğraşsa böyle olmaz idi. Mal peşinde olan her bir kişi, malım çok olsa ben de çocuklarım da zengin olsak der.

Aynı zamanda Abay, Kazak atasözlerini ve deyimlerini öne çıkardıkları değerler açısından işe yarayan veya yaramayan olarak da eleştirmiştir. Bazı atasözlerinin ne Müslümanlığa ne de insanlığa uygun olmadığını, mal ve zenginliği ön plana çıkardıklarından bahsetmiştir. Örneğin, yirmi dokuzuncu sözünde şöyle yazmıştır:

... “Ata-anadan mal tätti, altındı üyden jan tätti” deydi. Ata anasınan mal tätti körinetuğın anturğannıñ tätti derlik ne jöni bar. Bulardıñ bärinen de qımbat ata anasın malğa satpaq eñ arsızdıñ isi emes pe?” ... (Şaripov, 1952:184).

Anne babadan mal tatlı, altınlı evden can tatlı” derler. Anne babasından malı daha tatlı gören alçağın canının tatlı denilecek nesi var. Bunların hepsinden de değerli olan anne babayı mala satan en alçak insanın yapacağı iş değil midir?

2.4. Kazak Edebiyatı Kitaplarında Dini Değerler

Kazak edebiyatı kitaplarında dini değerlerle alakalı, İslam dini ve Müslümanların gelenekleri, kıyamet inancı, Allah’a karşı sorumluluklarının da vurgulandığı örnek parçalar ve şiirler yer almaktadır. Örneğin, Kahramanlık destanlarından biri olan “Edige batır” destanında Edige kendi hakkında şöyle söylemektedir:

Muqambet attı pirime,
Meke degen şärinde
Barıp arız etkenmin.
Täñiri üyi mekeni,
Üş aynalıp, zır keşip,
Bar küñämnen päk bolıp,
Sonda ayrılıp qaytqanmın. ...

*Muhammed adlı pirime,
Mekke denen şehrinde
Gidip ziyaret etmiştim.
Tanrının evini, mekanını,
Üç kez döndüm,
Tüm günahlarımdan arınıp,
Sonra geri gelmiştim.*

(Mukanov-Bekkojin: 1939: 14).

Kıyamet gününün bir gün geleceğini, bu dünyanın vefasız yalan bir dünya olduğunu, insanların doğru yola girmelerini vurgulayan

şiiirler de bulunmaktadır. Örneğin, birçok şiirlerinde eski feodal dönemdeki toplum yapısını savunan Şortanbay Kanayulı, yaşadığı dönemin geleceğini umutsuz, karanlık görür ve bu durumu “dinin” kurtarabileceğine inanır. Böylece şiirlerinde onu bir araç haline getirmek ister.

Ölige de mal kerek,
Tirige de mal kerek,
Ölmeý turıp tiriñde,
Minip, küip, işip-je,
Soñman malı ermeydi,
Aydap barıp eş pende,
Azap üşin bermeydi. ...
Ölgennen soñ ne kerek,
Ülken malıñ, imanıñ. ...
Äy, äleumet, qarındas,
Qulşılıq qılsañ netedi?
Ajal qup jetedi. ...

(Smailov, 1938:95)

*Öliye de mal gerek,
Diriye de mal gerek,
Ölmeden daha hayattayken,
Bin, giy, ye iç,
Mal mülk peşinden gelmez,
Yanında götürüp hiçbir kul,
Azabı için veremez.
Öldükten sonra neye yarar,
Çok malın, imanın.
Ey, halk, kardeşlerim,
İbadet edin ne olur?
Ecel bir gün yakalar.*

Aynı zamanda “Opasız Jalğan” (Vefasız Yalan Dünya) şiirinde insanların bu dünyadan bir gün göçüp gideceğini ve öbür dünyaya hiçbir şeyi götüremeyeceğini, tövbe etmeleri gerektiğini yoksa öteki dünyada canlarının yanacağını, asıl bunları düşünmek gerektiğini söyler. Böylece insanları doğru yol olarak vurguladığı din yoluna çağırılmaktadır. Buna örnek olarak sözü geçen şiirinden bir parça aşağıda verilmiştir:

Taqua bolğan ğalımdar,
Bul jalğandı netedi,
Bayanı joq şirkindi,
Bir kün tastap ketedi. ...
Umtıpasañ tobañdı,
Tüskeniñ tüzu soqpaqqa.
Tüzu joldan qisaysañ,
Joliğarsıñ toqpaqqa. ...
Bay bol, malıñ, ne kerek
Patşa bol, tağıñ ne kerek.
Jalğız aq oyla dünieni,
Ölgen soñ jalğız qalğanıñ! ...

*Keşiş olan alimler,
Bu fani dünyayı ne yapsın,
Anlamı yok yalan dünyayı,
Bir gün bırakır gider.
Unutmazsan tövbeni,
Yürüdüğün düzgün yolda.
Doğru yoldan çıkarsan,
Buluşursun dayakla.
Zengin ol, malın neye yarar,
Padişah ol, tahtın neye yarar.
Sadece düşünürsen dünyayı,
Öldükten sonra yalnız*

kahırsın!

(Smailov, 1938:95-96)

Genel olarak kitaplarda dini değerlere dair tepki gösteren bir yaklaşım olmamasına rağmen sözde kendilerine “molla” diyen yobaz, nadan, rüşvetçi ve adaletsiz din adamlarına karşı sert söylemlere de rastlamak mümkündür. Birçok yazar ve şairler kendi şiirlerinde bu konuları ele almış bu tür din adamlarını eleştirmişlerdir. Örneğin, Ibray Altın Sarın “Azğan Eldiñ Handarı”(Azmış Ülkenin Hanları) şiirinde gençlere ne tür insanlardan uzak durmaları gerektiğini ve doğru kişileri örnek almalarını söylerken din adamları hakkında da şu şekilde bahsetmiştir:

...Azğan eldin moldası –
Ülken bolar sâldesi.
Asa baur tutpañız,
Onıñ ras emes allası – ...

*Azmiş ülkenin mollası
Büyük olur sarığı.
Çok da yakın tutmayınız,
Onların gerçek değildir
Allah'ı.*

(Jumaliev, 1950:32).

Benzer şekilde küçüklüğünden çeşitli mollalardan ders alan Sultanmahmut Toraygırov da “Ornımız Medrese Oqıp Jatqan”, “Din”, “Soqır Sopi” gibi şiirlerinde şeriattan anlamadığı halde ondan bahseden, geveze mollaları eleştirir, onların çocuklara doğru eğitim veremeyeceğinden bahseder:

...Molda köp, molda degen atın satqan,
Bas almay, ötirik soqqan şariğattan.
Özi hat bilmese de “okuvı” köp,
Bas aynalğan, mılıñnan diñkeñi qatqan
...

Molla çok mollalık adını satan
Düşünmeden yalan söyleyen şeriattan.
Kendisi yazmayı bilmese de “tahsili” çok,
Yolunu şaşırın, boşboğazlıktan
yorulan.

(Jumaliev-Kirabaev: 1976:130)

Benzer bir eleştiriyi de “Oquda Maqsat Ne?” (Okumanın Amacı Ne?) şiirinde görmek mümkündür:

Bulardıñ bar tapqanı közin satuv;
Kim ölip, kim jitkenin añdıp jatuv;
Bilmese de alqamıñ ğıbirasın
Jemtik körse “moldamın” dep tistey
qatu.

*...Bunların tek bildiği gözünü satmak;
Kimin ölüp kimin kaldığını gözlemek;
Bilmese de “elhemî” okumayı
Çıkar görünce “imamım” diye
tutturmak.*

(Üsenip, 1937:47).

Bunların yanı sıra İslam dininin Kazaklar için uygun olmadığına ve dinin Kazak kültürüne zarar verdiğiğine yönelik örnek parçalar da yer almaktadır. Kazakların Orta Jüz soylularından olan, tarihçi ve etnograf Şokan Velihanov'un eserleri Sovyet döneminde de büyük rağbet görmüş ve Müslümanlıkla ilgili değerlendirmeleri Kazak Edebiyatı ders kitaplarında yer almıştır. Şokan Velihanov'un kitapta bir parça şeklinde verilen söz konusu "**İslam Dininin Kazaklara Zararı**" başlıklı yazısının Türkçe çevirisi şu şekildedir:

"Müslümanlık henüz kanımıza sinmedi. Fakat onun gelecekte halkımızı perişan hale getirme tehlikesi doğuyor. Kazakların arasında henüz Muhammed'in ismini bile bilmeyenler çok ve bizim şamanlarımız⁷ da Kazak topraklarında henüz önemini kaybetmedi. Bizim Kazak topraklarında Nestor⁸ dönemindeki Rusya gibi çift dinlilik var. Kadim Rusya'da kitapçılar gibi bizim kitapçılar da kendi halkının örf adetlerini sorgulamakta. Tatar mollalarının, Orta Asya ulemalarının ve halk arasından çıkan yeni dincilerin etkisiyle bizim halkımız genel olarak Müslüman yapıya dönüşmeye başlıyor. Birçok sultanlar ve zengin Kazaklar kendi eşlerini hareme kapatır gibi evlerine kapattıyorlar.

Dinci Kazaklar Mekke'ye gitmeye başladı; bizim ozanlarımız ise halk namelerini bırakıp halk namelerine dönüştürdükleri Müslüman apokriflerini anlatmaya başladı. Böylece Avrupa medeniyetine ulaşma yolunda Kazak halkının önünde Rusya'nın Bizans döneminden geçtiği gibi Tatar döneminden geçmek gibi tehlikeli geçit düriyor. Bizansçılığı her ne kadar zalimlik desek de o, tartışmasız aydınlatıcı önemi olan Hristiyanlığın gelmesini sağlamıştı. Akli fikri özgün, Kazak halkı Tatar kültüründen sadece akıl ve duyguya köstek bağlayan ölü skolastikten başka ne fayda görecektir? Biz ne yapıp edip Tatar dönemine girmeden geçmemiz lazım hükümet de bu konuda bize yardım etmesi

⁷ Şamanlar – baksı ve kahinler.

⁸ Nestor - Kadim Rus kronikçisi.

gerek. Suya batan insanı kurtarmak ne kadar önemli borç ise bu da o kadar önemlidir. Böyle bir insanı işi gerçekleştirebilmek için öncelikle sadece mollalar ile İslam dininin taraftarlarını desteklemeyi bırakmak lazım. Böylece Kazak eyaletlerinde Tatar okullarının yerine Rus okullarının açılması lazım". (Şaripov, 1957:58-60;1950:4-5).

1835-1865 yılları arasında yaşamış olan Velihanov'un Kazaklar açısından İslam diniyle ilgili değerlendirmeleri Sovyetler Birliği'nin sosyalist modernleşme ve dine yaklaşımı ile uyum göstermektedir. Bu sebeple Velihanov, Sovyet döneminde Kazakistan'da en çok değer verilen Kazak aydınlarından biri olmuştur.

Sonuç

Çalışmanın temel amacını oluşturan Sovyet dönemi Kazak edebiyatı ders kitapları incelenmesi sonucunda genel olarak kitapların büyük bir kısmında halk edebiyatı örneklerini; kahramanlık ve tarihi destanlar, masallar, efsaneler ve örf-adetleri yansıtan şiir ve manileri görmekteyiz. Sözlü edebiyat ürünleri olarak da değerlendirilen bu edebi eserler aynı zamanda tarihi kaynak olarak da kalmıştır. Çünkü bu metinlerde yazıldığı dönemle ilgili bilgiler verilmiş ve zamanla yaşanan değişikliklerle de varlığını sürdürmüşlerdir. Destanlarda ağırlıklı olarak düşmana karşı ülkeyi toprağı korumaya yönelik vatanseverlik, erlik, kahramanlık, cesaret gibi kavramlar millileştirilerek ön plana çıkarılmıştır. Kahramanlık ve vatanseverlik değerlerinin işlendiği örneklerde Kazakların düşmanı genellikle Rusya Çarlığı ve Kalmuklardır. Bunların yanı sıra Kazak halkının yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini, düşünce biçimlerini yansıtan ve inanç, namus, aile konularıyla da manevi değerleri işleyen destanları da görmekteyiz.

Halk edebiyatı dışında Çarlık Rusya dönemindeki siyasi ve sosyal durumu, toplumdaki adaletsizlikleri ve halkın yaşadığı zorlukları ele alan şair ve yazarların birçoğu 9.sınıf ve 10.sınıf kitaplarında yer almıştır. Toprak, su, ticaret, yolsuzluk, adaletsizlik gibi toplumun önemli meseleleri ve buna karşı verilen mücadeleler

çoğunlukla şiir metin türünde karşımıza çıkmıştır. Verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere milli ve manevi değerlerin önemi, korunması gibi olumlu örneklerin yanı sıra bunların olumsuz yönlerinin de eleştirildiğini görmek mümkündür.

Abay'ın eğitim ve bilim konularında, iyi insan olma, hayatı sorgulama, gençlere ve Kazak halkına tavsiyeler içeren şiirlerine ve Kara sözlerine daha çok yer verilmiştir. Abay'ın Kara Sözler'inde ve diğer benzer örneklerde eğitimin, bilimin önemi vurgulanırken bazı geleneklerin de Kazak toplumu için olumsuz sonuçlar doğurduğu vurgulanmıştır. Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında Sovyet devletinin ideolojisi ve çıkarları doğrultusunda eşitlik, kadının özgürlüğü ve iş hayatındaki rolü, emek ve çalışmanın önemi gibi değerler, Kazak edebiyatından örneklerle verilmiştir. Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı'ndaki Kazak halkının kahramanlığı da Kazak edebiyatının bir parçası olmuştur. Ancak Çarlığa karşı milli bir isyan olan 1916 isyanlarıyla ilgili kahramanlık anlatılarına da çokça yer verildiği görülmektedir. Kazak halkının kahramanlık hikayeleriyle birlikte Kazak vatani ve Kazak halkının vatani için verdiği mücadele ile fedakarlıklarla ilgili şiirlere sık sık yer verilmiştir. Kitaplarda Kazak tarihinin ve kültürünün özgün değerlerine de yer verilmiştir. Kazak aile hayatına dair gelenekler, düğünlere dair gelenekler ve bu geleneklerle ilgili edebi eserlerden pek çok örnek Kazak edebiyatı ders kitaplarında yer almıştır. Sovyet dönemi Kazak Edebiyatı ders kitaplarında milli ve manevi değerler ile ilgili yer alan örnekler üzerinden nasıl bir toplum oluşturulmak istenmiştir sorusuna şöyle cevap verilebilir: Kazak yurdunu koruyan, yurdunu korumak için kendini feda edebilecek, ailevi bağlara ve değerlere sahip, dini değerleri olan ancak din tüccarı mollaların karşısında duran, milli kültüre sahip ancak eğitime, bilime ve modernleşmeye engel olan geleneklerden kurtulmuş, kadının sosyal hayat içinde erkekle eşitliğine inanmış sosyalist bir Kazak toplumu oluşturulmak istenmiştir.

Kaynakça

- AYDIN, Mustafa (2011). “Değerler, İşlevleri ve Ahlak”, *Eğitime Bakış Dergisi*, C.7, S.19, s.39
- ÇELİKKA YA, Hasan (1998). *Fonksiyonel Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: Alfa Basım.
- DÜĞEN, Turgay (2021). “Sovyetler Birliği Kolonyal Bir İmparatorluk Muydu?”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4) ss. 1516-1528.
- FAY, J. Paul, MIDDLETON, C. Warren (1939). “Judgment of Spranger Personality Types From The Voice as Transmitted Over a Public Address System”, *Journal of Personality*, 8(2), 144-155.
- FİCHTER, Joseph (2009). *Sosyoloji Nedir*, (çev. Nilgün Çelebi), Ankara: Anı Yayıncılık.
- GABDULLİN, Malik (1961). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- HASENOV, Muhammetkali (1955). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1970). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1975). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1976). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1977). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- HASENOV, Muhammetkali vd. (1980). *Kazak Adebieti. 8-Klaska Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Mektep.
- İNAL, Kemal (1998). *Türkiye’de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Dersler “27 Mayıs ve 12 Eylül Askerî Müdahale Dönemlerine İlişkin Bir İnceleme”* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- JUMAKAEVA, Bereke (2015). *Kazak Adebietin Okıtı Adistemesi*, Almatı: Kızdar Üniversitesi.
- JUMALİEV, Kajim, İSMAİLOV, E. (1946). *Kazak Adebieti. XIX Gasırdın Akırı Men XX Gasırdın Basındağ Kazaktın Jana Jazba Adebieti Oku Kuralı, Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Birikken Memlekettik Baspası.
- JUMALİEV, Kajim (1943). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan Oku Kuralı*, Almatı: Kazaktın Birikken Memlekettik Baspası.
- JUMALİEV, Kajim (1965). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Mektep.
- JUMALİEV, Kajim, AKŞOLAKOV, Töleutay (1988). *Kazak Adebieti 8*, Almatı: Mektep.
- JUMALİEV, Kajim, KİRABAEV, Serik (1976). *Kazak Adebieti. Orta Mekteptin 9 Klasına Arnalğan Okulık*, Almatı: Mektep.

- JUMALİEV, Kajım, MUKANOV, Sabit (1950). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Oku Kuralı*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- KUŞDİL, M. Ersin, KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (2000). “Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikolojisi Dergisi*, S.45, s.59-7.
- LEICHTENTRİTT, D.Ronit, RETTİG, D. Kathryn (2001). “Values Underlying End-Of-Life Decisions: A Qualitative Approach”, *Health&Social Work*, V.26, N.3., pp.150-159.
- MEB (2018). Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9,10,11 ve 12.sınıflar) Öğretim Programı.
- MUKANIP, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1937). *Adebıyet Krestomatiyası: Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Baspası.
- MUKANOV, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1939). *Adebıyeti Hrestomatiyası. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazak Memleket Baspası.
- MUKANOV, Sabit, BEKKOJİN, Kalijan (1940). *Kazak Adebıyeti Hrestomatiya. Orta Mekteptin 8-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazak Memleket Baspası.
- ÖZENSEL, Erten (2003). “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1, S.3, s.217-239
- ÖZGÜVEN, İbrahim Ethem (2003). *Psikolojik Testler*, Ankara: PDREM Yayınları.
- ÖZGÜVEN, İbrahim Ethem (2012). *Psikolojik Testler*, Ankara: Nobel.
- PAVLOVTSEV, Mihail (2017). Şto Çitalı Sovetskiye Şkolniki, <https://arzas.academy/mag/412-school> (Erişim tarihi: 13.02.2023)
- ROKEACH, Milton (1973). *The Nature Of Human Values*, New York: Free Press.
- ROKEACH, Milton (1979). *Understanding Human Values: Individual and Societal*, New York: Free Press.
- SCHWARTZ, H, Shalom (1992). “Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries”, In M. P. Zanna, (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp.1-65). San Diego: Academic Press.
- SCHWARTZ, H, Shalom (1994). “Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?”, *Journal of Social Issues*, Vol. 50, No.4, pp. 19-45.
- SMAİLOV, Esmagambet, BEKKOJİN, K. (1938). *Adebıyet Hrestomatiyası. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan*, Alma-Ata: Kazaktın Memleket Baspası.
- SMAİLOV, Esmagambet (1942). *Kazak Adebıyeti Hrestomatiya. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Birikken Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1950). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1952). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku Kuraldar Baspası.
- ŞARIPOV, Adi (1957). *Kazak Adebıyeti. Orta Mekteptin 9-Klasına Arnalğan Hrestomatiya*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Baspası.
- ŞEN, Ülker (2008). “Altıncı Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin İlettiği Değerler Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1/5. s. 764-779.

- TOLAN, Barlas (1996). *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara: Murat & Adım Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU, (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- ÜSENİP, Aşir (1937). *Adebiyet Hrestomiyası. Orta Mekteptin 9-Klasına Armalgan*, Alma-Ata: Kazaktın Memleket Baspası.
- YERTAYEVA, Perizat (2020). “Kaharmandıq Epostağı Batırlar Jane Olardıñ Tulparları”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 74-84.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

TÜDAD - Cilt 6 - Sayı 2 - Nisan 2023